

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

Н. В. Яфімава

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА: АСАБЛІВАСЦІ ГЕТЭРАГЕННАГА ГАРАДСКОГА МАЎЛЕННЯ

*Рэкамендавана
Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі
ў якасці дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
па спецыяльнасці «беларуская філалогія»*

МІНСК
БДУ
2024

УДК 811.161.3'373(075.8)

ББК 81.411.3-3я73

Я89

Рэцэнзенты:

кафедра рэдакцыйна-выдавецкіх тэхналогій
Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта
(загадчык кафедры – кандыдат філалагічных навук
дацэнт *У. І. Куліковіч*);
кандыдат філалагічных навук дацэнт *В. В. Урбан*

Яфімава, Н. В.

Я89 Сучасная беларуская мова: асаблівасці гетэрагеннага гарадскога маўлення : дапаможнік / Н. В. Яфімава. – Мінск : БДУ, 2024. – 183 с.
ISBN 978-985-881-626-1.

Апісваецца алгарытм і вынікі аналізу неаднароднага вуснага гарадскога маўлення беларусаў з прымяненнем метадалогіі варыяцыяніскай сацыялінгвістыкі. Разглядаюцца фрагменты дыялогаў асоб падчас сямейных і неафіцыйных службовых зносін. Аналізуецца залежнасць выбару інфармантамі варыянтаў моўных пераменных розных узроўняў ад унутрымоўных і знешніх фактараў камунікацыі.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасці «беларуская філалогія».

УДК 811.161.3'373(075.8)

ББК 81.411.3-3я73

ISBN 978-985-881-626-1

© Яфімава Н. В., 2024

© БДУ, 2024

ПРАДМОВА

Для беларускага мовазнаўства адным з традыцыйных напрамкаў вывучэння беларускай мовы з’яўляецца дыялекталагічнае апісанне вясковага маўлення. Падобныя даследаванні маюць багатую гісторыю, першыя працы цытуюцца навукоўцамі і сёння, а новыя праекты праводзяцца па добра вядомых класічных схемах з выкарыстаннем стандартнага інструментарыю. І толькі ў апошнія дзесяцігоддзі, дзякуючы цікавасці замежных мовазнаўцаў да моўнай сітуацыі ў нашай краіне, пачалі з’яўляцца праекты, прысвечаныя аналізу функцыянавання беларускай і рускай моў у гарадскім асяроддзі. Гэта абумовіла фарміраванне сацыялінгвістычнага напрамку вывучэння беларускай мовы, які, аднак, пакуль што прадстаўлены адзінкавымі даследаваннямі.

Апісаная сітуацыя знайшла адлюстраванне ў метадыцы выкладання студэнтам вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь філалагічных дысцыплін, якія прадугледжваюць аналіз жывога маўлення жыхароў нашай краіны, у прыватнасці беларускай дыялекталогіі, стылістыкі і культуры беларускага маўлення. Важным лічыцца ўменне выяўляць адрозненні ад беларускай літаратурнай мовы ў дыялектным маўленні і выпадкі парушэнняў норм у маўленні, набліжаным да літаратурнай разнавіднасці мовы. Знаёмства студэнтаў з сацыялінгвістычнымі даследаваннямі гарадскога маўлення адбываецца абмежавана. Толькі ў апошнія гады з’явіліся адзінкавыя прыклады ўкаранення ў навучальны працэс практыкі аналізу беларускага гутарковага маўлення без імкнення выявіць у ім адхіленні ад норм літаратурнай мовы. Прыведзеныя факты сведчаць аб мэтазгоднасці і актуальнасці выхаду дапаможніка па сацыялінгвістычным даследаванні вуснага гарадскога маўлення беларусаў ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму.

У прапанаваным выданні прадстаўлена метадыка і вынікі аналізу непадрыхтаванага вуснага гарадскога маўлення носьбітаў гаворкі беларускай мовы з выкарыстаннем сацыялінгвістычнага падыходу, прынцыповай асаблівасцю якога з’яўляецца ўлік экстралінгвістычных фактараў пры апісанні характару маўлення людзей. Вялікая ўвага ў дапаможніку аддаецца метадыцы правядзення аналізу моўнага матэрыялу. Падрабязная характарыстыка абранай метадалогіі і адпаведных навуковых даследаванняў у тэарэтычнай частцы дазволіць студэнтам лепш пазнаёміцца з новым для іх спосабам працы з непадрыхтаваным вусным маўленнем. Дэманстрацыя выкарыстання

апісанай метадалогіі на беларускім моўным матэрыяле ў практычных раздзелах дасць магчымасць убачыць прыклад яе прымянення ў белару-сазнаўчым даследаванні.

У якасці матэрыялу выступаюць запісаныя аўтарам узоры вуснага гарадскога маўлення членаў адной сям’і і іх сяброў (усе – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці). Хоцімск (колькасць насельніцтва – прыкладна 6000 чалавек) знаходзіцца на самым усходзе Беларусі. Хоцімская гаворка ўваходзіць у віцебска-магілёўскую падгрупу паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы і характарызуецца наяўнасцю моўных рыс, якія супадаюць з рускай мовай. Гэтыя элементы фіксуюцца ў мясцовым маўленні не толькі як дыялектная спадчына, але і як вынік новага ўплыву на хоцімскую гаворку рускай літаратурнай мовы. Адзначаная асаблівасць аналізуемага матэрыялу абумоўлівае неметазгоднасць яго вывучэння з прымяненнем толькі дыялекталагічных метадаў.

Прыведзеныя ў дапаможніку прынцыпы і метадалогія, апісанне якіх грунтуецца на досведзе заходніх сацыялінгвістаў, выразна адрозніваюцца ад пашыраных у традыцыйным беларускім мовазнаўстве дыялекталагічных даследаванняў. Гэта знайшло адлюстраванне ў прынятай тэрміналогіі. У прыватнасці, некаторыя тэрміны (у першую чаргу «стыль») выкарыстоўваюцца ў кнізе ў нязвыклым, нетрадыцыйным для беларускага мовазнаўства значэнні. Пашыраны рамкі такой з’явы, як мова: вуснае гарадское неаднароднае маўленне аналізуецца як самастойнае моўнае ўтварэнне, заснаванае на мясцовай гаворцы, з уласцівай яму варыянтнасцю. У шырокім значэнні разглядаецца білінгвізм, за які прымаецца не ўзорнае валоданне двума мовамі, а карыстанне двума моўнымі кодамі, ступень валодання якімі можа адрознівацца і не дасягаць ідэалу.

Абраныя падыходы абумовілі структуру кнігі. Дапаможнік уключае ўводзіны, тры раздзелы, слоўнік тэрмінаў, спіс літаратуры і тры дадаткі. Ва ўводзінах характарызуюцца асноўныя прынцыпы аналізу вуснага маўлення беларусаў у межах варыяцыйніскай сацыялінгвістыкі. У першым раздзеле апісваецца вывучэнне неаднароднага вуснага маўлення ў беларускім і замежным мовазнаўстве, абгрунтоўваецца метазгоднасць і актуальнасць аналізу непадрыхтаванага маўлення беларусаў у рамках варыяцыйніскай парадэгмы, характарызуецца прынятая ў выданні метадалогія. Другі і трэці раздзелы прысвечаны аналізу канкрэтнага моўнага матэрыялу – вуснага маўлення хоцімскіх інфармантаў у камунікатыўных сітуацыях двух тыпаў: падчас сямейных размоў і падчас неафіцыйнай камунікацыі на працоўных месцах. Пры гэтым праводзіцца параўнанне

выкарыстання асобамі пэўнага набору канкрэтных фанетычных, марфалагічных і лексічных пераменных (іх пералік застаецца нязменным у дзвюх сітуацыях, таму назіраецца паралелізм зместу другога і трэцяга раздзелаў).

Прапанаваныя пасля кожнага раздзела пытанні і заданні маюць на мэце як кантроль ступені засваення тэарэтычнага матэрыялу студэнтамі, так і правядзенне імі самастойных даследаванняў па апісаным алгарытме. Асобна прыводзіцца слоўнік тэрмінаў, які змяшчае тлумачэнне найбольш важных і новых для студэнтаў сацыялінгвістычных паняццяў. Спіс літаратуры ўтрымлівае пералік самых паказальных айчынных і замежных прац, знаёмства з якімі дазволіць будучым спецыялістам засвоіць апісаную метадыку і прааналізаваць прыклады яе практычнага прымянення на разнастайным моўным матэрыяле. У трох дадатках падаецца апісанне сітуацый камунікацыі, падрабязныя звесткі пра інфармантаў, колькаснае размеркаванне варыянтаў аналізуемых моўных пераменных у іх маўленні.

Змест выдання адпавядае модулям «Сучасная беларуская мова» і «Гісторыя і дыялекталогія беларускай мовы» тыпавога вучэбнага плана спецыяльнасці 6-05-0232-01 «Беларуская філалогія» (прафілізацыя: літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць) першай ступені вышэйшай адукацыі¹. Дапаможнік можа быць выкарыстаны ў курсе дыялекталогіі беларускай мовы, на занятках па стылістыцы і культуры беларускага маўлення, а таксама ў рамках спецкурсаў і спецсемінараў, прысвечаных даследаванням непадрыхтаванага вуснага маўлення.

Знаёмства студэнтаў са змешчанай у выданні інфармацыяй дазволіць ім пашырыць навуковы круггляд, па-іншаму паглядзець на прывычную з'яву і атрымаць узор правядзення аналізу вуснага маўлення беларусаў згодна з новай метадалогіяй. Выкананне прапанаваных практычных заданняў дасць магчымасць атрымаць досвед правядзення сацыялінгвістычнага аналізу непадрыхтаванага гарадскога маўлення ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму. Спадзяёмся, што дапаможнік будзе спрыяць абуджэнню цікавасці юных філолагаў да сацыялінгвістычных даследаванняў, якія могуць значна ўзбагаціць апісанне функцыянавання беларускай і рускай моў у Беларусі.

¹ 6-05-0232-01 Беларуская філалогія. Прафілізацыя: літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць [Электронны рэсурс] : прыклад. вучэб. пл. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь : зацв. 06.02.2023. Мінск, 2023. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/294851> (дата звароту: 15.02.2024).

УВОДЗІНЫ

У дапаможніку апісваецца метадалогія правядзення аналізу вуснага непадрыхтаванага маўлення носьбітаў хоцімскай гаворкі беларускай мовы згодна з прынцыпамі варыяцыйнісцкай сацыялінгвістыкі. Вынікі аналізу дэманструюць наяўнасць у хоцімскім маўленні варыянтнасці, якая выклікана суіснаваннем у ім дыялектнай асновы, элементаў беларускай літаратурнай мовы і рускай літаратурнай мовы. З перспектывы інтэрпрэтацыі маўленчай дзейнасці, народжанай у гетэрагенным асяроддзі, матэрыял з'яўляецца і адна-, і двухузроўневым і не можа вычарпальна кваліфікавацца толькі з апорай на катэгорыі тыпу «дыялектная мова», «беларуская мова», «руская мова». На адным узроўні матэрыял дае ўзор звязнага маўлення, пэўнай самастойнай мовы з «адключанай» стылістыкай, у якой выяўлення дыялектных, беларускіх і рускіх элементаў не адбываецца. На другім узроўні ў ім вылучаюцца адносна шматлікія фрагменты, у якіх стылістычная маркіраванасць розных маўленчых сродкаў у актах камунікацыі з'яўляецца актыўнай. У гэтых выпадках суаднясенне тых або іншых элементаў з элементамі беларускай ці рускай моў з'яўляецца прадуктыўным, паколькі адпаведныя беларускія і рускія адзінкі ўспрымаюцца як пэўныя знакі беларускага і рускага стыляў дадзенай мовы.

Варыянтнасць у маўленні інфармантаў часта носіць свабодны, нічым не абумоўлены характар, аднак у частцы прааналізаваных выкарыстанняў можа паддавацца лагічнаму абгрунтаванню і мець пэўныя заканамернасці. Назіраецца падпарадкаванасць маўленчых паводзін асоб дзеянню ўнутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Згодна з абранай парадыгмай даследуецца выкарыстанне інфармантамі моўных варыянтаў трох разнавіднасцей: умоўна беларускіх, якія супадаюць з беларускай літаратурнай мовай, мясцовых, якія маюць выразную дыялектную афарбоўку, і ўмоўна рускіх, якія супадаюць з рускай літаратурнай мовай. Адзначаная класіфікацыя выкарыстоўваецца для метадалагічнай зручнасці і не прадугледжвае кваліфікацыю таго ці іншага варыянта як прыналежнага да адпаведнай мовы. Сапраўды беларускімі або рускімі з'яўляюцца тыя элементы, якія пацвярджаюць, даказваюць сваю беларускасць або рускасць у канкрэтных актах маўлення праз выкарыстанне тых ці іншых стылістычных эфектаў, рускай або беларускай маркіраванасці, падразумяваных руска-беларускіх процістаўленняў. Насычэнне моўнага фрагмента адзінкамі той ці іншай разнавіднасці стварае ўражанне беларускага, мясцовага або рускага стылю маўлення інфарманта, якія чалавек можа свядома ці несвядома мяняць у розных камунікатывных сітуацыях.

Выяўлены дзве групы стылістычных фактараў камунікацыі, якія выклікаюць выкарыстанне хоцімскімі інфармантамі ўмоўна рускіх варыянтаў:

а) фактары, звязаныя са знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта:

- пэўны характар сітуацыі (наяўнасць некаторай урачыстасці, а таксама выразнае проціпастаўленне роляў: старэйшы – малодшы, маці – дачка, вопытны – нявопытны);

- выражэнне інфармантамі розных відаў экспрэсіі (здзіўленне, строгаць, незадавальненне і інш.);

- тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы (адукацыя, работа, буйны горад);

- станоўчы характар змешчанай у выказванні інфармацыі;

- малады ўзрост чалавека, пра якога расказваецца;

- цытаванне інфармантамі слоў іншых людзей або ўстойлівых выразаў;

- пэўная стылістычная афарбоўка слова, змешчанага ў выказванні;

б) фактары, якія адлюстроўваюць прагматычныя ўстаноўкі людзей:

- жаданне перадаць пэўныя (звычайна адмоўныя, але часам і станоўчыя) адносіны да чалавека, пра якога вядзецца гаворка;

- акамадацыя да суразмоўцы;

- своеасаблівая рэклама;

- пахвальба.

Умоўна рускія варыянты могуць служыць розным, часам нават супрацьлеглым мэтам: быць сродкам выражэння як адмоўных, так і станоўчых адносін да чалавека, падтрымліваць пэўную ўрачыстасць сітуацыі і выражаць іронію да чалавека, пра якога вядзецца гаворка. Аднак нетыповым, стылістычна маркіраваным можа выступаць і ўмоўна беларускі варыянт. У некаторых сітуацыях гэта з'яўляецца адлюстраваннем ідыялекту канкрэтнага інфарманта, у іншых – абумоўлена характарам сітуацыі камунікацыі і складам яе ўдзельнікаў. Выкарыстанне мясцовых варыянтаў з'яўляецца нейтральным.

1.1. Вуснае гетэрагеннае маўленне беларусаў як аб'ект (сацыя)лінгвістычных даследаванняў

Вуснае гетэрагеннае (неаднароднае, змешанае) вясковае і гарадское маўленне беларусаў стала аб'ектам вывучэння толькі ў апошнія дзесяцігоддзі. Яно прыцягвае ўвагу як беларускіх, так і замежных даследчыкаў, пры гэтым зацікаўленасць беларускіх навукоўцаў дадзенай праблематыкай была ў значнай ступені абумоўлена актыўнасцю іх замежных калег. Даследаванне маўлення, у якім пераплятаюцца элементы розных моў і стыляў, кардынальна адрозніваецца ад дасканала засвоенага беларускай лінгвістыкай традыцыйнага вывучэння вясковага дыялектнага маўлення. У мовазнаўстве з'явіўся асобны напрамак, які атрымаў назву «гарадская дыялекталогія»¹.

Традыцыйнае вывучэнне вясковага дыялектнага маўлення ў значнай ступені арыентавана на рэканструяванне нейкага былога, «класічнага» стану дыялектаў як састаўной часткі пэўнай мовы, і сацыялінгвістычныя параметры ў такіх даследаваннях выступаюць у лепшым выпадку толькі як не вельмі важны фон. Аналіз гетэрагеннага вясковага або гарадскога маўлення, якое спалучае ў сабе розныя моўныя стыхіі, ад самага пачатку прадугледжваў апору на выкарыстанне здабыткаў сацыялінгвістыкі. Аднак прымяненне сацыялінгвістычных метадаў у беларускіх працах аб моўным кантакце і двухмоўі часам сутыкаецца са значнымі цяжкасцямі². Вывучэнне вуснага неаднароднага маўлення цесна звязана з асаблівасцямі фарміравання пэўных прырытэтных навуковых напрамкаў у рамках беларускай лінгвістыкі і, шырэй, са спецыфікай функцыянавання беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці ў апошнія дзесяцігоддзі. Даследаванне гетэрагеннага маўлення пры дапамозе інструментарыю толькі добра вядомых кірункаў традыцыйнага мовазнаўства можа

¹ Chambers J. K., Trudgill P. Urban dialectology // *Dialectology*. Cambridge Textbooks in Linguistics / J. K. Chambers, P. Trudgill. 2nd ed. Cambridge, 1998. P. 45–53.

² Woolhiser C. The sociolinguistic study of language contact and bilingualism in the former Soviet Union: The case of Belarus // *When East met West: Sociolinguistics in the former socialist bloc* / ed.: J. Harlig, C. Pith. Berlin ; New York, 1995. P. 63–88.

ўяўляць сабой складаную міждысцыплінарную задачу беларускай гуманітарнай навукі¹.

Пачынальнікамі вывучэння змешанага беларуска-рускага маўлення (трасянкі) з'яўляюцца Г. Цыхун² і Н. Мячкоўская³, якія разглядаюць трасянку ў якасці моўнага прадукту, што ўзнік шляхам неўсвядомленага змяшэння элементаў беларускай і рускай моў у маўленні беларускамоўных пры неабходнасці падтрымання кантакту з рускамоўнымі. Змешанае маўленне ў Беларусі вывучаюць С. Запрудскі⁴, І. Клімаў⁵, А. Лукашанец⁶, А. Лянкевіч⁷, У. Лянкевіч⁸ і інш. Асобнае асвятленне ў навуковых даследаваннях знайшло гарадское гутарковае маўленне прафесійных філолагаў, якія сваю пачатковую ці сярэднюю адукацыю атрымалі ў беларускамоўных школах і працуюць у Мінску⁹. Апісаўшы характэрныя фанетычныя

¹ Запрудскі С. Некаторыя заўвагі аб вывучэнні «трасянкі», або Выклікі для беларускіх гуманітарных і сацыяльных навук // *Arche*. 2009. № 11–12. С. 157–200.

² Цыхун Г. Языковая ситуация и смешанные формы речи в Беларуси // *Съпостав. езикознание / Сопостав. языкознание / Contrtastive Linguistics*. 2006. Вып. XXXI, № 1. С. 55–61.

³ Мечковская Н. Б. Языковая ситуация в Беларуси: этические коллизии двуязычия // *Russ. Linguistics*. 1994. Vol. 18. P. 299–322.

⁴ Zaprudski S. Zur öffentlichen Diskussion der weißrussischen Sprachkultur, zum Aufkommen des Terminus «Trasjanka» und zur modernen Trasjankaforschung // *Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede* / Hrsg.: G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski. Frankfurt am Main, 2014. S. 119–141.

⁵ Клімаў І. П. Тэрмін «паўдыялект» у рускім мовазнаўстве і яго выкарыстанне ў мэтах апісання мяшанага руска-беларускага маўлення // *Тыпалогія ўзаемаўвязей беларускай і рускай моў і праблемы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі* : зб. навук. арт. / Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі ; рэдкал.: В. М. Нікалаева [і інш.]. Мінск, 2011. С. 149–153.

⁶ Лукашанец А. Сацыялінгвістычныя аспекты моўных арыентацый білінгваў // *Язык и социум : материалы III Междунар. науч. конф., Минск, 4–5 дек. 1998 г. / Белорус. гос. ун-т ; ред. Л. Н. Чумак. Минск, 2000. С. 70–73.*

⁷ Лянкевіч А. У. Беларуская мова і змешаныя коды ў сацыялінгвістычным і псіхалінгвістычным аспектах: катэгорыя адносін да мовы ў грамадстве : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 ; 10.02.19 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2014.

⁸ Лянкевіч У. В. Асаблівасці жывога гарадскога вуснага маўлення ў Беларусі // *Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф., Віцебск, 21–22 кастр. 2010 г. / Віцеб. дзярж. ун-т ; рэдкал.: В. І. Русілка (адк. рэд.) [і інш.]. Віцебск, 2010. С. 77–79.*

⁹ Рамза Т. Р. Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан. Мінск, 2011 ; *Яе ж. Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце. Мінск, 2014.*

і лексіка-граматычныя заканамернасці такога маўлення, выяўленыя ў рамках аналізу запісаў жывой штодзённай камунікацыі, Т. Рамза прапануе разглядаць іх у якасці беларускага гутарковага стандарту, пад якім разумеецца арыентаванае на літаратурную мову беларускае гутарковае маўленне. Дадзены погляд выразна адрозніваецца ад прынятага да нядаўняга часу ў беларусістыцы падыходу, згодна з якім гутарковае маўленне ацэньваецца з пункту гледжання адпаведнасці ці неадпаведнасці кадыфікаваным нормам літаратурнай мовы.

У вывучэнні гетэрагеннага маўлення беларусаў значнае месца належаць двум буйным міжнародным праектам. У рамках першага з іх – «Памежжы Беларусі: гісторыя, культура, мова» (2001–2006, Варшава, Польшча, кіраўнік – прафесар Э. Смулкова) – даследавалася дыялектнае (вясковае) беларускае маўленне ў кантакце з мовамі суседніх народаў. У працах удзельнікаў праекта знайшлі асвятленне такія пытанні, як асаблівасці выбару людзьмі таго ці іншага моўнага кода¹, ступень захаванасці беларускай гаворкі на беларуска-расійскім памежжы, моўныя кампетэнцыі носьбітаў трасянкі і інш. Значная частка артыкулаў выдзенага па выніках праекта зборніка², прысвечаных аналізу моўнай сітуацыі на памежжы, заснавана на ацэнцы меркаванняў інфармантаў адносна моўных разнавіднасцей, якія функцыянуюць у іх мясцовасці і якімі яны карыстаюцца. Вынікі праекта з’яўляюцца выключна каштоўнымі для беларускай лінгвістыкі: у яго рамках з выкарыстаннем розных, у тым ліку міждyscyплінарных, метадаў міжнародным калектывам даследчыкаў з розных ракурсаў вывучаецца моўны матэрыял, які мае выразныя, часам «дэманстратыўныя» прыметы гетэрагеннасці.

Аналізуючы канкрэтны матэрыял з беларуска-рускага памежжа, Н. Мячкоўская, І. Будзько і М. Янковяк звяртаюць увагу ў першую чаргу на суіснаванне ў маўленні інфармантаў адзінак, якія супадаюць з адзінкамі беларускай і рускай моў, і іх колькаснае размеркаванне. Так, згодна з падыходам І. Будзько, кожная словаформа тэксту кваліфікуецца як беларуская, руская або агульная. На аснове падлікаў ужывання ў тэксце трох разнавіднасцей словаформ і іх адносінаў да агульнай колькасці словаформ у тэксце разлічваецца каэфіцыент набліжэнасці тэксту да беларускай ці рускай моўнай сістэмы: тэкст кваліфікуецца як прыклад той моўнай сістэ-

¹ Sawicka R. *Polszczyzna w codziennej komunikacji na Grodzieńszczyźnie (na przykładzie wybranych wsi)* // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* / red.: E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa, 2007. S. 347–354.

² *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*.

мы, каэфіцыент набліжанасці да якой вышэйшы. Таксама важным паказчыкам для даследчыцы з'яўляецца ступень суаднесенасці паміж сабой двух каэфіцыентаў: чым больш аддалены адзін ад аднаго каэфіцыенты, тым больш чыстым прызнаецца аналізуемае маўленне; у выпадку значнай набліжанасці каэфіцыентаў адзін да аднаго назіраецца тэндэнцыя да ўтварэння трасянке¹. Н. Мячкоўскай праводзіцца колькасны аналіз суадносін дыферэнцыяльных беларускіх і рускіх лексем у маўленні чатырох інфармантаў (на прыкладзе аднаго тэксту для кожнай асобы). У якасці дыферэнцыяльных разглядаюцца лексемы рускай або беларускай мовы, якія марфемным або фанетычным афармленнем адрозніваюцца ад сваіх перакладных варыянтаў у беларускай ці рускай мове адпаведна. Прадметам увагі даследчыцы стала таксама моўная кампетэнтнасць носьбітаў трасянке². М. Янковякам на розных моўных узроўнях даследуецца ступень захаванасці гаворак беларускай мовы ў маўленні жыхароў некалькіх памежных вёсак Горацкага раёна Магілёўскай вобласці³.

На аснове колькаснага аналізу беларускіх і рускіх элементаў у маўленні інфармантаў і ўліку агульных знешніх фактараў даследчыкамі робіцца выснова аб характары – змешаным (Н. Мячкоўская, І. Будзько) або/і пераходна-змешаным (М. Янковяк) – гэтага маўлення. Адначасова кампетэнцыя інфармантаў ацэньваецца пераважна як аднамоўная, у лепшым выпадку гаворыцца пра пасіўны білінгвізм. Падыход, у рамках якога ў маўленні інфармантаў ад самага пачатку даследавання выразна і мэтанакіравана вылучаюцца элементы дзвюх моў, але пры гэтым асобы характарызуюцца як моналінгвы, верагодна, звязаны з тым, што пры асэнсаванні матэрыялу маўленне не ў дастатковай ступені разумеецца як пэўны від камунікацыі з уласцівымі ёй заканамернасцямі і спецыфікай тыпу пераклучэння кодаў і пад. Акрамя таго, білінгвізм пры такім падыходзе разглядаецца ў яго вузкай, фактычна рыгарыстычнай, іпастасі – як узорнае маўленне на кожнай з дзвюх нарматыўных моў.

¹ Будзько І. Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пастаноўкі праблемы // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 276.

² Мечковская Н. Трасянка в континууме белорусско-русских идиолектов. Кто и когда говорит на трасянке? // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 27–57.

³ Jankowiak M. Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*. S. 293–315.

У другой працы, выдадзенай у рамках гэтага ж праекта і прысвечанай моўнай сітуацыі на Браслаўшчыне¹, прадстаўлены сацыялінгвістычны аналіз рэгіёна і прыведзены прыклады тэкстаў інтэрв’ю з інфармантамі на розныя тэмы (вёска і гаспадарка, рэлігія, мова і культура і інш.). Асобна былі выдзелены слоўнік лексікі двухмоўных жыхароў Браслаўскага раёна².

Другім буйным праектам, прысвечаным вывучэнню змешанага беларуска-рускага маўлення, з’яўляецца рэалізаваны ў межах Дагавора аб супрацоўніцтве паміж Альдэнбургскім універсітэтам імя Карла фон Асецкага (Германія) і Беларускай дзяржаўнай універсітэтам нямецка-беларускай праект «Трасянка ў Беларусі: “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту» (*Die Trasjanka in Weißrussland – eine «Mischvarietät» als Produkt des weißrussisch-russischen Sprachkontakts*)³ (2008–2011), ініцыяваны старшынёй Камісіі па моўных кантактах пры Міжнародным камітэце славістаў прафесарам кафедры славянскага мовазнаўства Альдэнбургскага ўніверсітэта Г. Генцэлем. Адкажным за збор фактычнага моўнага матэрыялу з беларускага боку быў кандыдат філалагічных навук дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы (зараз кафедра беларускага мовазнаўства) філалагічнага факультэта Беларускай дзяржаўнай універсітэта С. Запрудскі. У рамках праекта праводзіліся палявыя даследаванні, у выніку якіх быў атрыманы корпус запісаных на дыктафоны і затранскрыбаваных дыялогаў жыхароў шасці невялікіх беларускіх гарадоў (Рагачоў, Баранавічы, Смаргонь, Акцябрскі, Шаркаўшчына, Ходзімск – па адным з кожнай вобласці) і Мінска, які складаецца з сямейных размоў (прыкладна 210 тыс. словаформ) і запісаў інтэрв’ю (прыкладна 170 тыс. словаформ). Некаторыя матэрыялы даступны ў інтэрнэце⁴.

Даследуючы атрыманы па выніках праекта матэрыял, Г. Генцэль і яго калегі імкнуцца вызначыць у ім долю элементаў рускай і беларускай моў. З гэтай мэтай імі была створана класіфікацыя словаформ, якая ўключае

¹ Brastawszczyzna: pamięć i współczesność : w 2 t. / red. E. Smułkowa. Warszawa, 2009–2011. T. I : Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców. 2011.

² Ibid. T. II : Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców regionu (słownik brastawski). 2009.

³ Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka» // Slavistische Linguistik, 2006/2007. 2008. S. 169–219.

⁴ Hentschel G., Zeller J. P., Tesch S. Das Oldenburger Korpus zur weißrussisch-russischen gemischten Rede [Электронны рэсурс]. Oldenburg, 2014. URL: <http://www.uni-oldenburg.de/ok-wrgr/> (дата звароту: 28.07.2023).

наступныя адзінкі: 1) беларускія, якія складаюцца выключна з беларускіх марфем, а таксама з беларускіх і агульных марфем; 2) рускія, у складзе якіх або выключна рускія, або рускія і агульныя марфемы; 3) агульныя, якія складаюцца толькі з агульных марфем; 4) гібрыдныя, у склад якіх уваходзяць і беларускія, і рускія (а магчыма, і агульныя) марфемы¹. Аналагічны падыход прымяняецца і да класіфікацыі выказванняў, у аснову якой пакладзена ацэнка моўнай прыналежнасці словаформ. Аналізуючы колькаснае размеркаванне чатырох згаданых відаў моўных адзінак і адзначаючы выпадкі стабільнай перавагі тых ці іншых варыянтаў, даследчыкі робяць выснову аб наяўнасці ў іх матэрыяле тэндэнцый да стабілізацыі².

Апісання праекты паказваюць, што першай і адначасова апошняй, выніковай задачай лінгвістаў, якія працуюць з гетэрагенным беларуска-рускім маўленнем, з'яўляецца ідэнтыфікацыя і атрыбутаванне зробленых у працэсе палявых даследаванняў запісаў як змешаных. У якасці пунктаў суаднесення пры гэтым бяруцца літаратурныя разнавіднасці беларускай і рускай моў. Статыстычныя падлікі, якія ахопліваюць усю сукупнасць прааналізаванага матэрыялу, у такім выпадку павінны служыць аргументам у справе кваліфікацыі маўлення як змешанага і даюць магчымасць устанавіць яго аснову, большую або меншую беларусізаванасць або русіфікаванасць. Аднак устанаўленне ў гетэрагенным маўленні беларускай або рускай асновы, матрычнай (*matrix*) і гасцявой (*embedded*) мовы (карыстаючыся тэрмінамі К. Маерс-Скотан³) складае самастойную праблему: такую матрычную і гасцявую мову часта бывае цяжка ці ўвогуле немагчыма вызначыць. У працэсе камунікацыі людзі могуць шматразова свабодна выкарыстоўваць фрагменты рознай даўжыні некалькіх відаў маўлення, межы паміж якімі пранікальныя: нязмушанае, арыентаванае на літаратурную мову беларускае маўленне не заўсёды можна беспраблемна адрозніць ад дыялектнага, нязмушанае рускае маўленне некаторых асоб можа нагадваць змешанае і г. д.

¹ Генчэль Г., Тэш С. Трасянка: у якой ступені яна руская, беларуская або агульная? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям'і) // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2007. № 1. С. 87.

² Генчэль Г. Тэарэтычнае асэнсаванне сістэмнасці мяшанага беларуска-рускага маўлення // Актуальныя праблемы паланістыкі : зб. навук. арт. / пад рэд. С. А. Важніка, А. А. Кожынавай. Мінск, 2011. С. 43–64 ; Хентишель Г. Регулярная вариативность или «хаос»: Вопрос об узусе смешанной языковой разновидности на примере белорусской «трасянки» // Вопр. языкознания. 2016. № 6. С. 84–112.

³ Myers-Scotton C. Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes. Oxford, 2002. P. 59.

Праблемным момантам метадалогій, прынятых у абодвух праектах, можа быць, на нашу думку, суаднясенне і імпліцытнае або экспліцытнае супастаўленне аналізуемага вуснага маўлення з нарматыўнымі беларускай і рускай мовамі. У працэсе даследавання вуснага гетэрагеннага маўлення, якое нярэдка ўяўляе сабой пэўны ўніфікаваны, аднамоўны канал камунікацыі і адначасова пэўны від двухмоўных зносін, вылучэнне абавязковых адназначных кваліфікацый моўных адзінак тыпу «беларуская», «руская», выпрацаваных у працэсе вывучэння аднамоўнага маўлення, выглядае даволі штучным. У рамках аналізу гетэрагеннай і адначасова канвенцыяналізаванай неформальнай камунікацыі некаторыя класіфікацыі, распрацаваныя на аснове нарматыўных уяўленняў аб мове, могуць быць недастаткова прыдатнымі. Прымяняльна да альдэнбургскага праекта гэта акалічнасць адзначалася К. Вулхайзерам, які даследуе фактары ўзнікнення змешаных беларуска-рускіх моўных разнавіднасцей у маўленні вясковых жыхароў¹, і С. Запрудскім².

Статыстычны падыход, заснаваны на паслядоўным маркіраванні ўсіх моўных адзінак на беларускія, рускія, агульныя і гібрыдныя і выкарыстаны без уліку таго, як канкрэтныя моўныя адзінкі функцыянуюць у канкрэтным маўленчым акце ў пэўным асяроддзі, на нашу думку, можа быць абмежаваным. Выразныя засцярогі адносна выкарыстання ў працэсе вывучэння суржыка статыстычнага падыходу выказаў аўстрыйскі ўкраініст М. Мозэр³.

З нагоды прац, у якіх двухмоўнае маўленне вывучаецца з выкарыстаннем інструментарыю, прынятага ў даследаваннях аднамоўнага маўлення, П. Аўэр лічыць магчымым пісаць пра «аднамоўны ўхіл у двухмоўных даследаваннях». Па яго меркаванні, гэтыя мовы не павінны атаясамлівацца з адпаведнымі аднамоўнымі разнавіднасцямі, «...за зыходны пункт аналізу двухмоўя нельга прымаць дзве мовы, трэба хутчэй зыходзіць з набору дыскурсіўных і моўных практык, якімі карыстаецца двухмоўная асоба ў нейкай супольнасці»⁴ (тут і далей пераклад наш. – *Н. Я.*).

¹ Woolhiser C. Social and structural factors in the emergence of mixed Belarusian-Russian varieties in rural Western Belarus // *Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede*. S. 143.

² Запрудский С. Н. Некоторые проблемные вопросы изучения трасянки: по итогам ольденбургского проекта // *Журн. Белорус. гос. ун-та. Филология*. 2022. № 1. С. 85–86.

³ Мозер М. «Суржик» чи «суржики»? // *Україн. мова*. 2016. № 1. С. 27–54.

⁴ Auer P. The Monolingual Bias in Bilingualism Research, Or: Why Bilingual Talk Is (Still) a Challenge for Linguistics // *Bilingualism: A Social Approach* / ed. M. Heller. Basingstoke, 2007. P. 337.

Падчас аналізу гетэрагеннага беларуска-рускага маўлення трэба мець на ўвазе некаторую ступень умоўнасці кваліфікацыі матэрыялу як прыналежага да той ці іншай мовы. Такая ўмоўнасць звязана з тым, што матэрыял можа разглядацца як пэўнае канвенцыяналізаванае звязнае маўленне, пэўная самастойная мова з «адключанай» стылістыкай, у якой выяўлення дыялектных, беларускіх і рускіх элементаў не адбываецца. З другога боку, у матэрыяле могуць вылучацца адносна шматлікія фрагменты, у рамках якіх стылістычная маркіраванасць розных маўленчых сродкаў на працягу актаў камунікацыі з'яўляецца актыўнай, такой, якая знаходзіцца ў стане дзеяння. У гэтых выпадках суаднясенне тых або іншых элементаў з элементамі беларускай ці рускай моў з'яўляецца прадуктыўным, бо адпаведныя беларускія і рускія адзінкі ўспрымаюцца як пэўныя знакі беларуска-і рускага стыляў дадзенай мовы.

Нельга пакідаць без увагі характарыстыкі дыялекту мясцовасці чалавека. З аднаго боку, элементы, якія згодна з суаднясеннем з нарматыўнымі слоўнікамі ці граматыкамі кваліфікуюцца як рускія, могуць уяўляць сабой спрадвечныя адзінкі дадзенай канкрэтнай гаворкі; з другога – адзінкі, што супадаюць з элементамі беларускай літаратурнай мовы, могуць быць зусім нетыповымі для канкрэтнай гаворкі. Наяўнасць у першым выпадку аб'ектыўна нібыта «рускіх» элементаў і адсутнасць у другім выпадку ў маўленні інфарманта пэўных нібыта абавязковых беларускіх элементаў не могуць разглядацца як прыметы русіфікаванасці такога маўлення.

У апублікаваных Г. Генчэлем у часопісах «Russian Linguistics» і «Русский язык в научном освещении» артыкулах¹ у форме адказаў на 11 пытанняў, якія найбольш актыўна абмяркоўваліся падчас нямецка-беларускага і ранейшых праектаў па змешаным беларуска-рускім маўленні, прадстаўлены іх асноўныя здабыткі. Гэтыя пытанні датычацца часу і механізму ўжывання беларуска-рускага змешанага маўлення, ступені адукаванасці яго носьбітаў, наяўнасці ў ім агульных рыс з паджынамі, крэольскімі і іншымі змешанымі мовамі, суадносінаў такога маўлення з пераклучэннем кодаў (*code switching*), змяшэннем кодаў (*code mixing*) і змешаным кодам (*fused lect*), наяўнасці або адсутнасці ў ім узуальнай нормы, яго беларускай або рускай асновы, магчымасці аднясення яго да дыялекту беларускай ці рускай мовы, уплыву на літаратурную мову і інш.

¹ Hentschel G. Eleven questions and answers about Belarusian-Russian Mixed Speech («Трасянка») // Russ. Linguistics. 2017. Vol. 41, iss. 1. P. 17–42; Хентшель Г. Одиннадцать вопросов и ответов по поводу белорусской «трасянки» // Рус. яз. в науч. освещении. 2017. № 1 (33). С. 209–250.

Прадстаўляючы і абгрунтоўваючы (у тым ліку з прыцягненнем падыходаў іншых заходніх даследчыкаў вуснага гетэрагеннага маўлення) правільнасць поглядаў нямецкіх навукоўцаў, якія разглядаюць трасянку як сістэмную з’яву, аўтар адначасова палемізуе з беларускімі даследчыкамі (у прыватнасці, Н. Мячкоўскай і Г. Цыхуном), якія адмаўляюць ёй у сістэмнасці.

У апошніх публікацыях даследчыкі альдэнбургскага корпуса беларуска-рускага змешанага маўлення дапускаюць немагчымасць адназначнага выяўлення колькасных пераваг у размеркаванні ў іх матэрыяле беларускіх, рускіх і гібрыдных варыянтаў асобных моўных пераменных. Такія выпадкі кваліфікаваны нямецкімі лінгвістамі як «параўнальна свабоднае» вар’іраванне¹. Аўтары прызнаюць магчымасць неаднароднага характару размеркавання розных варыянтаў у маўленні асобнага інфарманта (і, адпаведна, набліжанасці такога маўлення то да беларускай, то да рускай мовы), абумоўленага знешнімі аспектамі камунікацыі, такімі як суразмоўца, тэма размовы, індывідуальная стылістычная варыянтнасць і інш.²

Вывікі альдэнбургскага праекта паказваюць, што некаторыя вельмі важныя тэарэтычныя і метадалагічныя праблемы яшчэ з’яўляюцца дыскусійнымі. Іх абмеркаванне праводзіцца да гэтай пары³.

Іншыя замежныя даследчыкі вуснага маўлення беларусаў вывучаюць асаблівасці функцыянавання беларускай, рускай моў і трасянку ў Мінску⁴, дыялектную аснову руска-беларускага білінгвізму⁵, прычыны ўзнікнення і ступень даследаванасці трасянку⁶, праблему моўнай ідэнтычнасці жыха-

¹ Хентшэль Г. Одиннадцать вопросов и ответов по поводу белорусской «трасянки». С. 225.

² Тамсама. С. 226.

³ Мечковская Н. Б. Белорусская «трасянка» как яблоко раздора и как оселок метода // Рус. яз. в науч. освещении. 2018. № 1 (35). С. 226–250 ; Запрудский С. Н. Некоторые проблемные вопросы изучения трасянки: по итогам ольденбургского проекта. С. 70–92.

⁴ Лисковец И. В. Русский и белорусский языки в Минске: проблемы двуязычия и отношения к языку : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.20 / Ин-т лингвист. исслед. РАН. СПб., 2006.

⁵ Stern D. Die Trasjanka und die Regiolektalisierung des Russischen in Weißrußland // Ztschr. für Slawistik. 2013. Bd. 58, H. 2. S. 169–192.

⁶ Bieder H. Die weißrussisch-russische Mischsprache (Trasjanka) als Forschungsproblem // Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. S. 91–118.

роў беларуска-рускага памежжа¹. Працы шэрагу замежных і беларускіх даследчыкаў трасянкаі, а таксама сумежнай украінскай з’явы суржыка сабраны пад адной вокладкай у асобным зборніку².

Праведзены агляд прац, прысвечаных вуснаму гетэрагеннаму маўленню беларусаў, дазваляе гаварыць пра дастаткова вялікую цікавасць беларускіх і замежных даследчыкаў да гэтага феномена. Аднак варта адзначыць вузкі ахоп пытанняў, адказы на якія імкнуцца атрымаць мовазнаўцы. Большасць з іх звязана з праблемай моўнай чысціні, імкненнем даследчыкаў вызначыць долю беларускай і рускай моў у наяўным у іх матэрыяле і такім чынам ідэнтыфікаваць яго як тую ці іншую мову. Пытанні варыянтнасці і магчымай сувязі характару маўлення інфармантаў са знешнімі аспектамі камунікацыі хоць і закраналіся навукоўцамі, аднак вельмі павярхоўна і не былі прадметам спецыяльнага аналізу.

Вышэйадзначанае сведчыць аб актуальнасці і мэтазгоднасці даследавання вуснага маўлення беларусаў з улікам экстралінгвістычных фактараў камунікацыі. Правядзенне, апрача колькаснага, яшчэ і якаснага аналізу, які ўключаў бы вывучэнне сувязі характару маўлення інфарманта з унутранымі і знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта (сярод апошніх сітуацыя камунікацыі, склад і ўзаемаадносіны яе ўдзельнікаў, тэма і характар размовы, мэты, якія ставяць перад сабой камуніканы, і інш.), а таксама ўлічваў асаблівасці гаворкі канкрэтнай мясцовасці, можа паспрыяць больш дакладнай кваліфікацыі матэрыялу і выяўленню яго важных асаблівасцей. Такі напрамак даследавання атрымаў значную распаўсюджанасць у заходняй сацыялінгвістыцы³. Падобныя падыходы карысныя і для вывучэння вуснага гетэрагеннага маўлення беларусаў.

¹ *Sloboda M.* Folk views on linguistic variation and identities in the Belarusian-Russian borderland // *Language Variation – European Perspectives* / ed. F. Hinskens. Amsterdam, 2006. P. 217–231.

² *Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede.*

³ *Niedzielski N., Giles H.* Linguistic accommodation // *Contact Linguistics: An International Handbook of Contemporary Research* / ed.: H. Goebel [et al.]. Berlin ; New York, 1996. P. 332–342 ; *Style and Sociolinguistic Variation* / ed.: P. Eckert, J. Rickford. Cambridge, 2001 ; *Labov W.* The Social Stratification of English in New York City. 2nd ed. Cambridge, 2006 ; *Ritchie W. C., Bhatia T. K.* Social and psychological factors in language mixing // *The Handbook of bilingualism* / ed.: T. K. Bhatia, W. C. Ritchie. Oxford, 2006. P. 336–352 ; *Auer P.* The Monolingual Bias in Bilingualism Research ...

1.2. Вывучэнне варыянтнасці ў гутарковым маўленні ў беларускай і славянскай лінгвістыцы

Многія даследаванні па сацыялінгвістыцы, дыялекталогіі і гістарычнай лінгвістыцы паказалі, што маўленне аднаго і таго ж чалавека з'яўляецца варыянтным¹. На магчымасць свабоднага ўжывання асобай адной і той жа пераменнай у розным моўным афармленні ўказваў яшчэ Я. Карскі ў канцы 1920-х гг. са спасылкай на К. Машыньскага: «Не толькі асобы з дзвюх суседніх вёсак размаўляюць па-рознаму, але нават адна і тая ж асоба адзін і той жа выраз у адной і той жа граматычнай форме паўтарае неаднолькава»². Людзі адрозніваюцца адзін ад аднаго як выкарыстаннем канкрэтных варыянтаў у розных кантэкстах, так і частатой іх ужывання. Адны моўныя з'явы пераважныя, іншыя выкарыстоўваюцца радзей, асобныя не ўжываюцца зусім³. Могуць мець месца сітуацыі, калі магчымы з пункту гледжання лінгвістыкі моўны варыянт адсутнічае ў канкрэтным маўленчым акце⁴. Падобнае размеркаванне не заўсёды мае ўнутраныя і знешнія прычыны. Гэта з'ява ілюструе такую характарыстыку вуснага маўлення, як верагоднаснасць (прабавілістычнасць).

Першыя даследчыкі змешанага беларуска-рускага маўлення выразна ўказвалі на тое, што з'яўленне ў трасянцы тых або іншых элементаў кожнай з моў залежыць ад шматлікіх фактараў, у якасці найважнейшых з якіх трэба разглядаць канкрэтныя ўмовы камунікацыі⁵. Пра «ролевае пераключэнне білінгва ў яго паўсядзённых паводзінах» пісалі аўтары выдання «Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси». На іх думку, мяняючы свае ролі ў паўсядзённым жыцці, чалавек пераключаецца з адной мовы на іншую, што можа быць абумоўлена канкрэтнай сітуацыяй, тэмай і мэтай камунікацыі, спосабам, месцам, складам удзельнікаў

¹ Labov W. The Social Stratification of English in New York City.

² Карскі Е. Ф. Книжные новости // Изв. АН СССР по рус. яз. и словесности. 1928. Т. 1, кн. 2. С. 607.

³ Bod R., Hay J., Jannedy S. Introduction // Probabilistic Linguistics / ed. by R. Bod, J. Hay, S. Jannedy. Cambridge, 2003. P. 3–4.

⁴ Mendoza-Denton N., Hay J., Jannedy S. Probabilistic Sociolinguistics: Beyond Variable Rules // Probabilistic Linguistics. P. 106.

⁵ Цыхун Г. А. «Трасянка» як аб'ект лінгвістычнага даследавання // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1998. С. 86.

камунікацыі¹. На абумоўленасць выкарыстання кніжных слоў і выказаў у беларускім гутарковым маўленні пэўнымі камунікатыўнымі мэтамі асобы ўказваў Ю. Малицкі². Пра ўплыў сітуацыі маўлення і тэмы размовы на выбар чалавекам той ці іншай моўнай разнавіднасці пісала І. Будзько³.

Варыянтнасць у беларуска-рускім змешаным маўленні актыўна вывучаецца Г. Генцэлем і яго калегамі⁴. Асноўную ўвагу даследчыкі аддаюць колькаснаму размеркаванню розных варыянтаў у маўленні інфармантаў, элементы рэгулярнасці ў якім дазваляюць ім казаць пра наяўнасць сістэмнасці ў іх матэрыяле⁵. Аднак вельмі абмежавана нямецкімі лінгвістамі закрапаюцца сацыяльныя характарыстыкі людзей і прагматычныя аспекты камунікацыі.

Увагу Т. Менцэля прыцягвае флектыўная варыянтнасць у змешаным беларуска-рускім маўленні⁶. Даследчыкам адзначана павелічэнне долі рускіх варыянтаў у маўленні маладых інфармантаў у параўнанні з інфармантамі старэйшага пакалення⁷.

¹ Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси / НАН Беларуси, Ин-т языкознания им. Я. Коласа, Белорус. респ. фонд фундамент. исслед. ; под ред. А. Н. Булыко, Л. П. Крысина. Минск, 1999. С. 226.

² Малицкі Ю. В. Кніжныя словы і клішэ як сродкі рэалізацыі маўленчых паводзін у беларускім гутарковым маўленні // Семантика і прагматика языковых единиц : тез. докл. междунар. науч. конф., Минск, 11–12 мая 2015 г. / Мин. гос. лингвист. ун-т ; редкол.: А. М. Горлатов (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2015. С. 210–211.

³ Будзько І. Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пастаноўкі праблемы.

⁴ Генцэль Г. Размеркаванне беларускіх і рускіх варыянтаў структурных слоў у беларуска-рускім змешаным маўленні // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. 2013. № 2. С. 52–61.

⁵ Генцэль Г. Тэарэтычнае асэнсаванне сістэмнасці мяшанага беларуска-рускага маўлення ; Hentschel G. On the systemicity of Belarusian-Russian Mixed Speech: the redistribution of Belarusian and Russian variants of functional words // Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. S. 193–218.

⁶ Menzel T. Flexivische Variation bei Verben in der weißrussisch-russischen und ukrainisch-russischen gemischten Rede // Ztschr. für Slawistik. 2014. Bd. 59, H. 2. S. 238–275.

⁷ Менцель Т. Регулярность морфологической системы в условиях языкового контакта: пример белорусско-русской и украинско-русской смешанной речи // 36. Матице српске за славистику. 2014. № 85. С. 34.

Вывучаючы фанетычную варыянтнасць у беларускай дыялектнай мове, А. Забаштанская асабліваю ўвагу аддае яе ўнутраным прычынам, у прыватнасці моўнай інтэрферэнцыі¹.

Варыянтнасць у вусным гарадскім гутарковым маўленні выклікае шырокую цікавасць у даследчыкаў вуснага маўлення розных славянскіх краін. Назіраюцца дастаткова значныя разыходжанні ў разуменні зместу паняцця «гутарковае маўленне» сярод навукоўцаў, аднак многія з іх у якасці адной з яго характарыстык адзначаюць варыянтнасць, пад якой маецца на ўвазе выкарыстанне чалавекам адзінак, якія належаць да розных моўных разнавіднасцей.

Пытанне варыянтнасці ў гутарковай мове (польск. *język potoczny* ці *polszczyzna mówiona*) займае дастаткова значнае месца ў даследаваннях польскіх навукоўцаў. Так, характарызуючы гутарковую мову як «мову штодзённых размоў, якая выкарыстоўваецца перадусім пры нефармальных, фамільярных, сяброўскіх, унутрыгрупавых і падобных кантактах», А. Вількань сярод яе найважнейшых рыс адзначае высокую ступень варыятыўнасці². Аўтары польскай «Практычнай стылістыкі» ў якасці фактараў, што вызначаюць выбар моўных сродкаў у рамках размовы, называюць наступныя: роўны ці няроўны статус суразмоўцаў, канал перадачы (вусны або пісьмовы), колькасць суразмоўцаў, тэма размовы, месца размовы, жанравыя формы (характарыстыка асобы, чат, прыватны ліст і г. д.)³.

Сацыялінгвістычны напрамак у вывучэнні гарадскога маўлення ў Польшчы звязаны з імем У. Любася⁴. Ён прапанаваў метадалогію даследавання гарадскога маўлення, у рамках якой вялікая ўвага аддавалася акту маўлення як канкрэтнаму ўжыванню мовы, у канкрэтнай сітуацыі канкрэтнай асобай канкрэтнаму суразмоўцу. У якасці важных характарыстык людзей, якія маглі паўплываць на іх маўленне, сталі разглядацца ўзрост,

¹ Забаштанская А. І. Нерэгулярныя фанетычныя з'явы ў беларускай дыялектнай мове : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / ІМЛ НАН Беларусі. Мінск, 2008.

² Wilkoń A. O odmianach współczesnej polszczyzny mówionej // *Opuscula Polono-Slavica* / PAN, In-t Jęz. Pol. ; kom. red.: J. Safarewicz, K. Rymut, M. Kucała. Wrocław, 1979. S. 413.

³ Praktyczna stylistyka. Nie tylko dla polonistów / E. Bańkowska [i in.]. Warszawa, 2003. S. 69.

⁴ Lubaś W. Badania nad językiem mieszkańców Katowic // *Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań : materiały z konf. nauk.*, Sosnowiec, 20–21 czerw. 1974 r. / red. W. Lubaś. Katowice, 1976. S. 41–47.

адукацыя, пол, сацыяльнае паходжанне, рэгіянальная і тэрытарыяльная прыналежнасць. Акрамя таго, пачалі ўлічвацца такія параметры, як сітуацыя камунікацыі (у тым ліку ступень яе афіцыйнасці), узаемаадносінны паміж суразмоўцамі і іх уплыў на маўленне інфармантаў. З'явіліся даследаванні па пераключэнні кодаў¹, змешаным маўленні з характэрнай для яго варыянтнасцю². А. Скуджык прапанавала вывучэнне мовы жыхароў гарадоў Верхняй Сілезіі, важным элементам якой з'яўляецца народная гаворка, з апорай на паняцце маўленчага акта (хто да каго і ў якой сітуацыі звяртаецца). У рамках дадзенай метадалогіі павінны ўлічвацца сацыяльнае паходжанне інфармантаў, іх узрост, адукацыя; мэта размовы і ступень яе афіцыйнасці³.

Варыянтнасць у гарадскім гутарковым маўленні адзначаецца і славацкімі даследчыкамі. Так, У. Патраш, які для намінацыі спантаннага маўлення жыхароў г. Банска-Бістрыцы выкарыстоўвае тэрмін *hovorena podoba slovenčiny v meste* (славацкае гарадское гутарковае маўленне (СГГМ)), у якасці адной з яго характарыстык называе наяўнасць у ім некалькіх моўных разнавіднасцей, элементы якіх чалавек можа выкарыстоўваць згодна з тымі ці іншымі камунікатыўнымі задачамі. Аўтар адзначае такія асаблівасці СГГМ, як пластычнасць і адаптаванасць, якія абумоўлены ўплывам на маўленне пастаянных (спецыфіка гарадской агламерцыі, узрост, адукацыя, сацыяльны клас, месца самага доўгага знаходжання камунікантаў) і зменных (мода, паходжанне і інш.) фактараў⁴.

Апісваючы моўную сітуацыю ў г. Трэнчыне, І. Рыпка адзначае ў якасці яе асаблівасці пастаянную інтэрферэнцыю сродкаў літаратурнай і нелітаратурных моўных разнавіднасцей: «Гарадское маўленне (або мова горада), якое фарміруецца на аснове традыцыйнай гаворкі, характарызуе бесперапынны рух элементаў – выбар, перагрупіроўка, мадыфікацыя, перавага адных і падаўленне іншых элементаў, і гэта ўсё ў сувязі з намінацыйнай функцыяй мовы, якая ёсць абавязковым складнікам найважнейшай і галоўнай камунікатыўнай функцыі мовы. <...> Тут гаворка ідзе пра шыро-

¹ Kurek H. Przełączanie kodu, czyli socjolingwistyczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów // Jęz. Pol. 1987. R. LXVII, z. 1–2. S. 63–69.

² Polszczyzna mówiona mieszkańców miast / red. H. Sędziak. Białystok, 2004.

³ Skudrzyk A. Perspektywa pragmatyngwistyczna w badaniach języka mieszkańców miast Górnego Śląska // Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. S. 67–77.

⁴ Patráš V. Sociolingvistický profil bežnej hovorenej komunikácie v Banskej Bystrici (90. roky) // Sociolinguistica Slovaca. 1995. Bd. 1 : Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. S. 119–131.

кую і неаднастайную, негамагенную вобласць, для якой характэрна высокая ступень варыянтнасці, якая вызначаецца шэрагам розных (лакальных, рэгіянальных, генерацыйных, сацыяльных і інш.) параметраў»¹.

Вусная гарадская мова стала аб'ектам вывучэння расійскіх даследчыкаў ужо ў 1920-я гг. Даследчыкамі сярод іншага звярталася ўвага на разнастайнасць маўлення гарадскіх жыхароў. Так, Б. Ларын развіваў ідэю паліглотнасці гараджаніна, абумоўленай яго прыналежнасцю да некалькіх сацыяльных і, значыць, моўных калектываў². Л. Шчэрба, характарызуючы моўную практыку гарадскіх жыхароў, адзначаў іх двухмоўнасць, якая звязана з выкарыстаннем гараджанамі розных моў у розных сітуацыях, напрыклад дома і на працоўных месцах. Даследчык апісаў два тыпы двухмоўя: чыстае і змешанае³. Л. Якубінскі адной з важнейшых характарыстык маўленчай дзейнасці называў разнастайнасць. На думку даследчыка, аналіз маўлення павінен адбывацца з улікам умоў камунікацыі, сярод якіх звычайнае ці нязвычайнае асяроддзе, форма камунікацыі (непасрэдная або апасродкаваная), яе мэты⁴.

У 1960-я гг. цікавасць да мовы горада значна ўзрасла: калі ў 1920-я гг. галоўнымі аб'ектамі даследавання былі гарадское кайнэ, сацыяльныя, прафесійныя і іншыя групавыя жаргоны, то ў другой палове XX ст. набыла папулярнасць не толькі сацыялінгвістычная, але і іншая праблематыка: стала даследавацца жывое непадрыхтаванае маўленне, увагу навукоўцаў прыцягнула лінгвістычная прагматыка⁵.

А. Земская і яе паслядоўнікі размяжоўваюць гутарковае маўленне як асобую разнавіднасць літаратурнай мовы і прастамоўе як гарадское маўленне па-за межамі літаратурнай мовы. Апісваючы вуснае гарадское маўленне, даследчыца адзначае яго неаднародны характар (абумоўлены наяўнасцю элементаў літаратурнай мовы і прастамоўя), на які ўплы-

¹ Ripka I. Urbanizácia dialektu // Sociolinguistica Slovaca. 2000. Bd. 5 : Mesto a jeho jazyk. S. 92.

² Ларин Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. М., 1977. С. 191.

³ Шчэрба Л. В. К вопросу о двуязычии // Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Шчэрба. Л., 1974. С. 313–318.

⁴ Якубинский Л. П. О диалогической речи // Избранные работы: Язык и его функционирование. М., 1986. С. 17–58.

⁵ Рамза Т. Р. Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце. С. 41–42.

ваюць прыметы, звязаныя з суразмоўцамі, і прыметы, звязаныя з кансітуацыяй¹. Сярод фактараў, якія абумоўліваюць выбар асобамі той ці іншай моўнай разнавіднасці, аўтар адзначае наступныя: афіцыйны або неафіцыйны характар камунікацыі (пры гэтым істотнае значэнне маюць не толькі асаблівасці ўзаемаадносін паміж суразмоўцамі, але і іх устаноўка на афіцыйную або неафіцыйную камунікацыю); адрасат; камунікатыўныя мэты чалавека; прыметы суразмоўцаў – узрост, пол, прафесія, сацыяльны статус, адукацыя, ролевая функцыя і інш. На думку аўтара, выбар асобай літаратурнай мовы або прастамоўя залежыць у першую чаргу ад яе адукацыі, ступені культурнасці і прафесіі. Адзначаючы прамую сувязь валодання людзьмі літаратурнай мовай з наяўнасцю ў іх вышэйшай адукацыі, А. Земская не выключае магчымасці авалодання літаратурнай мовай асобамі без вышэйшай адукацыі, бацькі якіх не ведаюць літаратурнай мовы. Гэтаму могуць спрыяць густ, моўнае чуццё, назіральнасць, любоў да радзі, тэлебачання і чытання².

Адмаўляючы асобам, якія карыстаюцца прастамоўем, у веданні літаратурнай мовы і здольнасці пераключацца з прастамоўя на кадыфікаваную мову, М. Кітайгородская адзначае наяўнасць выпадкаў, калі пад уплывам афіцыйнай камунікатыўнай сітуацыі чалавек можа кантраляваць сваё маўленне і набліжаць яго да літаратурнай мовы. У падобных сітуацыях у маўленні з'яўляюцца адзінкі, стылістычна прыналежаць да кадыфікаванай мовы. Такія адзінкі могуць засвойваць асобы, прафесійная і грамадская дзейнасць якіх звязана з уключэннем у сферу афіцыйнай і публічнай камунікацыі³.

Можа мець месца і адваротная сітуацыя – ужыванне носьбітамі літаратурнай мовы элементаў дыялекту, абумоўленае жаданнем стаць бліжэй да суразмоўцы: «Магчымы, аднак, выпадкі, калі асобы, якія цалкам за сваімі літаратурную мову, сямейнае і сяброўскае кола якіх не валодае літаратурнай мовай, але з'яўляюцца носьбітам дыялекту (прастамоўя), у рамках размовы са сваякамі пераходзяць на дыялект (або прастамоўе), каб не адчуваць сябе чужымі сярод сваіх, каб пра іх не казалі, быццам яны “задаюцца” і пад. Выпадкі такога кшталту заўважаны ў адносінах да ма-

¹ *Земская Е. А.* Городская устная речь и задачи ее изучения // Разновидности городской устной речи : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; отв. ред.: Д. Н. Шмелев, Е. А. Земская. М., 1988. С. 6.

² Тамсама. С. 12.

³ *Китайгородская М. В.* Наблюдения над построением устного просторечного текста // Разновидности городской устной речи. С. 159.

ладых людзей дыялектнага паходжання, якія атрымалі вышэйшую адукацыю ў горадзе і цалкам засвоілі літаратурную мову»¹.

Характарызуючы рускае гутарковае маўленне (*разговорная речь*), пад якім разумеецца «вусная форма дыялагічнага маўлення бытавога або нейтральнага тыпу размоўнага стылю»², В. Сірацініна сярод іншага адзначае наяўнасць у ім некалькіх пластоў моўных сродкаў, межы якіх не з'яўляюцца абсалютнымі: магчымы пераходы ў маўленні адной і той жа асобы нават у рамках адной размовы з аднаго пласта гутарковага маўлення ў іншы. Афармленне аднаго паведамлення ў маўленні адной асобы можа быць розным і залежыць ад сітуацыі зносін, ступені іх афіцыйнасці, ад суразмоўцы: «Адрозненні ў ступені непасрэднасці, персанальнасці, неафіцыйнасці, сітуацыйнасці прыводзяць да *вельмі вялікай варыянтнасці гутарковага маўлення нават аднаго і таго ж чалавека* (вылучана намі. – Н. Я.)»³.

Сацыялінгвістычны напрамак у вывучэнні вуснага маўлення, для якога важнымі з'яўляюцца знешнія фактары, што ўплываюць на маўленчыя паводзіны людзей, у расійскім мовазнаўстве прадстаўлены, напрыклад, працамі Л. Нікольскага і А. Швейцэра⁴.

Такім чынам, аналізуючы вуснае гутарковае маўленне, навукоўцы розных славянскіх краін адзначаюць у якасці адной з яго важных рыс варыянтнасць у выкарыстанні асобамі моўных пераменных, якая можа быць абумоўлена ў тым ліку пэўнымі стылістычнымі фактарамі, такімі як характар сітуацыі зносін, ступень яе афіцыйнасці, сацыяльны статус суразмоўцы, а таксама індывідуальнымі характарыстыкамі людзей, сярод якіх узрост, інтарэсы, культурны ўзровень, асаблівасці тэмпераменту ўдзельнікаў камунікацыі. Адзінаковыя спробы падобнага аналізу былі здзейснены асобнымі беларускімі даследчыкамі, аднак маштаб такіх даследаванняў і зробленых вывадаў вельмі абмежаваны. На нашу думку, вывучэнне вуснага гетэрагеннага маўлення беларусаў з пункту гледжання характару і прычын варыянтнасці ў выкарыстанні моўных адзінак можа стаць перспектыўным напрамкам лінгвістычных даследаванняў у беларусістыцы.

¹ Земская Е. А., *Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н.* Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1981. С. 24–25.

² Сиротинина О. Б. Разговорная речь (Определение понятия, основные проблемы) // Вопросы социальной лингвистики / ред. Н. А. Герасименко. Л., 1969. С. 386.

³ Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности : учеб. пособие. М., 1974. С. 140.

⁴ Никольский Л. Б. Синхронная социолингвистика (теория и проблемы). М., 1976 ; Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолингвистику. М., 1978.

1.3. Варыяцыянісцкая парадыгма як тэарэтычная рамка для вывучэння варыянтнасці ў гетэрагенным вусным маўленні

1.3.1. Варыяцыянісцкая сацыялінгвістыка

У якасці асноўнага тэарэтычнага падыходу выкарыстоўваецца *варыяцыянісцкая сацыялінгвістыка* (*variationist sociolinguistics*). Гэта сучасная сацыялінгвістычная парадыгма прадугледжвае, што інтэрпрэтацыя моўных з'яў павінна адбывацца з улікам наяўнасці ў мове зменных і пастаянных працэсаў, а варыянтнасць, якая назіраецца на ўсіх моўных узроўнях, не з'яўляецца выпадковай. Моўная варыянтнасць характарызуецца ўпарадкаванай, або структураванай, гетэрагеннасцю. Гэта азначае, што выбар чалавекам варыянтных моўных форм сістэматычна абумоўлены шматлікімі моўнымі і сацыяльнымі фактарамі, якія, з аднаго боку, адлюстроўваюць граматычныя сістэмы, што ляжаць у аснове такіх форм, з другога – улічваюць сацыяльныя адносіны ўнутры супольнасцей, да якіх належаць карыстальнікі мовы¹. У межах дадзенага напрамку даследавання варыянтнасць у маўленні інфармантаў аналізуецца як «рэалізацыя розных выбараў у рамках адной сістэмы», пры гэтым «запісаны і затранскрыбаваны тэкст разглядаецца як тэкст, які змяшчае розныя аламорфныя і алафонныя рэалізацыі канкрэтнага набору аналізуюмых пераменных»².

З'яўленне згаданага метаду звязана з імем амерыканскага сацыялінгвіста У. Лабова, які ў працы 1963 г. растлумачыў гукавыя змены ўздзеяннем сацыяльных фактараў³. Публікацыя У. Лабова парадзіла напрамак даследавання маўлення, у межах якога моўная варыянтнасць звязвалася з дзеяннем сацыяльных фактараў і ў якасці самастойнага параметра пачаў разглядацца стыль⁴. З'яўляючыся важным паняццем у сацыялінгві-

¹ Bayley R. Variationist Sociolinguistics // The Oxford Handbook of Sociolinguistics / ed.: R. Bayley, R. Cameron, C. Lucas. New York, 2013. P. 11–30.

² Muysken P. Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing. Cambridge, 2000. P. 123–124.

³ Labov W. The social motivation of a sound change // Word. 1963. № 19. P. 273–309.

⁴ Bell A. Language style as audience design // Lang. in Soc. 1984. Vol. 13, iss. 2. P. 145–204; Milroy L. Language and Social Networks. Oxford, 1987; Niedzielski N., Giles H. Linguistic accommodation; Schilling-Estes N. Investigating stylistic variation // The Handbook of Language Variation and Change / ed.: J. K. Chambers, P. Trudgill, N. Schilling-Estes. Malden; Oxford, 2002. P. 375–401.

стычных даследаваннях, тэрмін «стыль» мае спецыфіку ў параўнанні з яго традыцыйным разуменнем у мовазнаўстве. Згодна з У. Лабовам у аснове размежавання стыляў вуснага маўлення ляжыць ступень увагі, якую аддае чалавек свайму маўленню. Даследчык вылучае два стылі маўлення: нязмушаны (*casual*) і старанны (*careful*). Першы стиль маўлення характэрны для нязмушанай паўсядзённай камунікацыі людзей, другі ўзнікае ў сітуацыі, калі асоба задаюцца пытанні падчас індывідуальнага інтэрв'ю¹. У першым выпадку выкарыстоўваюцца стыгматызаваныя варыянты, у другім – прэстыжныя. Пад стыгматызаванымі разумеюцца «моўныя рысы, якія сацыяльна адзначаны як прымета няграматнага або неапрацаванага маўлення або асацыіруюцца з меншасцю нізкага статусу»².

Важным у даследаванні У. Лабова было паняцце прыроджанай (*vernacular*) мовы чалавека – натуральнай, не кранутай карэкцыяй мовы, якая з'яўляецца, калі асоба не кантралюе сваё маўленне. Менавіта прыроджаную мову чалавека У. Лабоў лічыць найбольш натуральным маўленнем, якое лёгка паддаецца зменам³.

У далейшым прынцыпы, распацаваныя У. Лабовам, пачалі шырока выкарыстоўвацца ў межах не толькі ўнутрымоўных, але і міжмоўных даследаванняў, у прыватнасці пры вывучэнні крэольскіх моў⁴, працэсу авалодання другой мовай⁵, характару выбару мовы білінгвамі⁶. Паняцце стылю прымяняльна да вуснай камунікацыі пашырылася, і сталі вылучацца стылістычныя фактары, г. зн. знешнія фактары, якія абумоўліваюць варыянтнасць у маўленні канкрэтнага інфарманта. Так, згодна з П. Экерт, Дж. Рыкфардам⁷ і С. Рамэйн⁸, існуюць тры групы фактараў, якія выклікаюць варыянтнасць у маўленні: моўныя, сацыяльныя і стылістычныя. Сярод апошніх рознымі даследчыкамі называюцца тэма размовы, знешнія абставіны, характар размовы (сур'ёзны або жартаўлівы), канал камунікацыі

¹ Labov W. The Social Stratification of English in New York City. P. 59.

² Ibid. P. 204.

³ Eckert P., Rickford J. R. Introduction // Style and Sociolinguistic Variation. P. 2–3.

⁴ Rickford J. R. Dimensions of a creole continuum: History, texts, and linguistic analysis of Guyanese Creole. CA, 1987.

⁵ Dickerson L. J. The learner's interlanguage as a system of variable rules // TESOL Quarterly. 1975. № 9. P. 401–407 ; Romaine S. Variation // The Handbook of Second Language Acquisition / ed.: C. J. Doughty, M. H. Long. Oxford, 2003. P. 409–435.

⁶ Ritchie W. C., Bhatia T. K. Social and psychological factors in language mixing.

⁷ Eckert P., Rickford J. R. Introduction. P. 1.

⁸ Romaine S. Variation. P. 411.

(вусны або пісьмовы), мэта і інш.¹ Залежнасці выкарыстання білінгвамі той ці іншай мовы ад тэмы размовы прысвечана праца К. Гасэр². Яе апытанне англамоўных маладых людзей, якія пераехалі ў нямецкую частку Швейцарыі, паказала, што пра работу інфарманты размаўляюць пераважна на англійскай мове, пра дом – пераважна на нямецкай, пра адукацыю – толькі на нямецкай, пра спорт – пераважна на англійскай.

Даследчыкі маўлення білінгваў вылучаюць некалькі прычын выбару чалавекам пэўнай мовы. Так, У. Рычы і Т. Бхація адзначаюць наступныя прычыны выбару той ці іншай моўнай разнавіднасці і іх змешвання: сацыяльны статус інфармантаў і іх узаемаадносіны; сітуацыйны фактар (тэма размовы); моўныя адносіны ўнутры выказвання; моўныя адносіны, у тым ліку сацыяльнае дамінаванне і абарона³.

Разглядаючы сітуацыйны фактар у двух- і шматмоўным грамадстве, даследчыкі звяртаюць увагу на неаднолькавую ролю, якую выконвае тая ці іншая мова. Некаторыя мовы характарызуюцца большай ступенню ўжывання канкрэтным носьбітам або сацыяльнай групай, большай залежнасцю ад тэмы, чым іншыя. Вельмі часта білінгвы выкарыстоўваюць дзве мовы, грунтуючыся на ўласным і грамадскім досведзе. Грамадская («публічная») мова часта выступае ў якасці «яны»-кода, а асабістая мова – у якасці «мы»-кода. «Яны»-код можа выкарыстоўвацца для адлюстравання шэрагу функцый, у прыватнасці для стварэння дыстанцыі, сцвярджэння аўтарытэту, перадачы аб'ектыўнасці. «Мы»-код ужываецца падчас неформальных, інтымных, эмацыянальных зносін унутры групы⁴. У якасці сацыяльнай варыянтнасці аўтары разглядаюць такую, якая абумоўлена прыналежнасцю чалавека да пэўнага грамадскага класа, канфесіі, полам і ўзростам.

Варыянтнасць можа быць выклікана наступнымі фактарамі: цытаванне, паўторы (паведамленне, аформленае на адной мове, паўтараецца на іншай – літаратурнай – мове або з некаторымі зменамі, якія ўдакладняюць

¹ *Ervin-Tripp S. M.* An analysis of the interaction of language, topic and listener // *Amer. Anthropologist*. 1964. Vol. 66, № 6, pt. 2. P. 86–102 ; *Halliday M.* Language as a Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. London, 1978.

² *Gasser C.* Exploring the Complementarity Principle: The case of first generation English-German bilinguals in the Basle area. Basle, 2000.

³ *Ritchie W. C., Bhatia T. K.* Social and psychological factors in language mixing. P. 339.

⁴ *Ibid.* P. 342.

паведамленне ці надаюць яму большую выразнасць), характар паведамлення, адмежаванне, глыбока ўкаранёны культурны сэнс¹.

Аналізуючы выкарыстанне інфармантамі канцавых зычных *-t/-d* у англійскіх дзеясловах тыпу *missed/grabbed, mist/hand*, С. Рамэйн вылучае ўнутранае і знешняе вар'іраванне. Унутранае вар'іраванне абумоўлена моўнымі фактарамі, а менавіта фанетычным асяроддзем, у якім знаходзіцца гук². Да рэгулярных знешніх, або сацыяльных, фактараў адносяцца: а) узрост (маўленне маладога чалавека адрозніваецца ад маўлення дарослага, напрыклад, большай частотнасцю выкарыстання слоў тыпу *keep*); б) стыль, які ў большай ступені адчуваецца ў нефармальных сітуацыях, чым у фармальных, і задача паведамлення (у розных сітуацыях у залежнасці ад задачы, якую ставіць перад сабой асоба, яна можа выкарыстоўваць або правільны, літаратурны варыянт, або нестандартны варыянт, які не супадае з нормай)³.

Даследчыца ўказвае на розную ступень адчувальнасці да нормы сярод мужчын і жанчын. Так, жанчыны больш залежныя ад нормы, што можа прыводзіць да больш актыўнага ў параўнанні з мужчынамі пераносу імі моўных варыянтаў, якія ацэньваюцца як прэстыжныя, у нязмушанае маўленне ў пэўных кантэкстах⁴.

М. Гарнэр апісвае шэраг фактараў, якія ўплываюць на характар камунікацыі. Сярод іх колькасць, даўжыня і функцыі выказванняў, тэма размовы, а таксама вядомая і невядомая ў сувязі з ёй інфармацыя, фізічныя характарыстыкі (напрыклад, размова адбываецца на рабоце або ў клубе), мэта (напрыклад, прасоўванне продажаў ці забаўляльная), сродак камунікацыі (з дапамогай электроннай пошты або ў непасрэдным кантакце)⁵.

Паняцце стылю маўлення стала цэнтральным у рамках дзвюх тэорый, прысвечаных аналізу маўленчага вар'іравання, – **тэорыі арыентацыі на адрасата (Audience Design) А. Бэла і тэорыі маўленчай акамадацыі (Speech Accommodation Theory) Г. Джайлса.**

На думку А. Бэла, стыль маўлення суразмоўцы з'яўляецца фактарам, які абумоўлівае тыя або іншыя маўленчыя паводзіны чалавека. Прыпадаб-

¹ Ritchie W. C., Bhatia T. K. Social and psychological factors in language mixing. P. 345–346.

² Romaine S. Variation. P. 411.

³ Ibid. P. 423.

⁴ Ibid. P. 424.

⁵ Garner M. Discourse // The Routledge Companion to Sociolinguistics / ed.: C. Llamas, L. Mullany, P. Stockwell. New York, 2007. P. 41.

няючы сваё маўленне да маўлення суразмоўцы, асоба такім чынам у нейкай ступені згладжвае сацыяльную і іншую розніцу, якая можа існаваць паміж ёй і суразмоўцам. Такая з'ява можа назірацца ў маўленні як полі-, так і моналінгваў. У сітуацыі маўлення моналінгваў чалавек мяняе не мову, а стыль маўлення; у дадзеным выпадку мае месца з'ява пераключэння стыляў (*style-shifting*)¹.

Тэорыя арыентацыі на адрасата знайшла адлюстраванне ў шэрагу сацыялінгвістычных праектаў. Так, у рамках даследавання Дж. Рыкфарда і Ф. Макнейр-Нокс² на аснове аналізу пяці моўных пераменных параўноўвалася маўленне падлетка-афраамерыканкі падчас двух інтэрв'ю, якія праводзілі дзве жанчыны негроіднай і еўрапеоіднай рас. Параўноўваючы наяўнасць або адсутнасць пэўных марфалагічных рыс (дзеяслоў-звязка *is/are*, інварыянты дзеяслова-звязкі *be*, канчатак *-s* назоўнікаў мн. л. і дзеясловаў 3-й асобы адз. л., канчатак *-s* назоўнікаў прыналежага склону) у дзвюх сітуацыях, даследчыкі выявілі, што колькасць выпадкаў наяўнасці гэтых моўных адзінак у маўленні дзяўчыны была большай у тым інтэрв'ю, якое праводзіла афраамерыканка. Аўтары робяць выснову, што раса інтэрв'юера аказвае значны ўплыў на вынікі сацыялінгвістычнага інтэрв'ю. Гэтыя назіранні ілюструюць тэзіс пра залежнасць маўлення асобы ад сацыяльных характарыстык суразмоўцы.

Згодна з тэорыяй маўленчай акамадацыі чалавек прыпадабняе стыль свайго маўлення да адрасата з мэтай атрымаць з яго боку адабрэнне (у такім выпадку мае месца канвергенцыя). З другога боку, асоба можа захаваць свой стыль маўлення або нават імкнуцца выкарыстоўваць іншы ў параўнанні з суразмоўцам стыль (тады назіраецца дывергенцыя, ці жаданне адрозніць сябе ад суразмоўцы)³. Калі У. Лабоў у якасці галоўнага фактару змены стылю чалавекам называе афіцыйны або неафіцыйны характар сітуацыі камунікацыі, то Г. Джэйлс лічыць, што «людзі відазмняюць іх маўленчыя стылі, рэагуючы не на кантэкст падзеі, а на стыль адрасата»⁴. Гэта адносна новы напрамак у замежнай

¹ Bell A. Back in style: Reworking audience design // *Style and Sociolinguistic Variation*. P. 141–148.

² Rickford J. R., McNair-Knox F. Addressee- and Topic-influenced Style Shift: a Quantitative Sociolinguistic Study // *Sociolinguistic Perspectives on Register* / ed.: D. Biber, E. Finegan. Oxford, 1994. P. 235–276.

³ Bell A. Language style as audience design. P. 162.

⁴ Niedzielski N., Giles H. Linguistic accommodation. P. 334.

сацыялінгвістыцы, які ў беларускім мовазнаўстве знайшоў асвятленне ў адзінкавых працах¹.

Пазнейшыя даследаванні стылістычнага вар'іравання паказалі важнасць не толькі знешніх аспектаў камунікацыі, такіх як ступень фармальнасці сітуацыі, адрасат, тэма размовы, але і асабістых мэт чалавека ў рамках канкрэтнага камунікатыўнага акта, г. зн. выражэння ім пэўных адносін да суразмоўцы, прагматычных устаноў².

Важныя метадалагічныя заўвагі наконт кваліфікацыі і спосабу аналізу маўлення білінгваў знаходзім у працах П. Аўэра, які ідэнтыфікаваў у многіх выкананых на двухмоўным матэрыяле даследаваннях «аднамоўны ўхіл». Згодна з прапанаваным ім падыходам выказванне можа ўтрымліваць два «коды» і быць амбівалентным, бо паміж «кодамі» можа адбывацца канвергенцыя (г. зн. павелічэнне колькасці агульных граматычных рыс), якая робіць немагчымым іх выразнае размежаванне³. Новым, адрозным ад большасці даследаванняў гетэрагеннага маўлення падыходам з'яўляецца імкненне не параўноўваць матэрыял з літаратурнымі разнавіднасцямі кожнай з моў, абумоўленае тым, што элементы маўлення білінгваў могуць значна адрознівацца ад іх літаратурных адпаведнікаў⁴. Прапанаваная аўтарам метадыка аналізу гетэрагеннага маўлення выглядае наступным чынам: «...за зыходны пункт аналізу двухмоўя нельга прымаць дзве мовы, трэба хутчэй зыходзіць з набору дыскурсіўных і моўных практык, якімі двухмоўная асоба карыстаецца ў нейкай супольнасці і якія заснаваны на пэўных спалучэннях граматычных, лексічных і фаналагічных рыс. Гэтыя спалучэнні могуць супрацьпастаўляцца па функцыянальных прычынах (як у дыскурсіўна-функцыянальным кодавым пераклучэнні) або стаяць побач, утвараючы адзіны гутарковы стыль (а значыць, і адзіны

¹ *Zapрудскі С.* Маўленчая акамадацыя і пераклучэнне кодаў у працэсе міжкультурнай камунікацыі: выпадак Беларусі // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization* / ed. by G. Hentschel, S. Zaprudski. Oldenburg, 2008. P. 57–97.

² *Schilling-Estes N.* Investigating stylistic variation. P. 389–390 ; *Eadem.* Stylistic variation and the sociolinguistic interview: A reconsideration // *5 Años de Lingüística Aplicada en España: Hitos y Retos (25 Years of Applied Linguistics in Spain: Milestones and Challenges)*, Proceedings from AESLA 25 / ed.: R. Monroy, A. Sánchez. Murcia, 2008. P. 975.

³ *Auer P.* Bilinguales Sprechen: (immer noch) eine Herausforderung für die Linguistik // *Sociolinguistica*. 2006. № 20. S. 5.

⁴ *Ibid.* S. 6.

“код”), або яны могуць зліцца ў новую сістэму, як, напрыклад, так званыя “змешаныя” (ці сплаўленыя) мовы»¹. Згодна з дадзеным падыходам аналіз маўлення білінгва павінен прадугледжваць не параўнанне яго з літаратурнымі разнавіднасцямі дзвюх моў, а выяўленне адрозненняў у яго характары ў межах розных камунікатыўных сітуацый. Такія адрозненні могуць быць выкліканы разыходжаннем у спалучэнні моўных варыянтаў, якія (варыянты), фармальна супадаючы з элементамі розных моў, у сітуацыі блізкага размяшчэння і наяўнасці цеснай узаемасувязі здольны ўтвараць адзіны стыль маўлення, а значыць, павінны ўспрымацца як элементы адной мовы. Зыходзячы з такога дапушчэння, маўленне білінгва можа разглядацца ў якасці адной мовы з характэрнай для яе варыянтнасцю на розных моўных узроўнях.

1.3.2. Віды варыянтнасці ў матэрыяле

Акрэслены падыход выкарыстоўваецца пры інтэрпрэтацыі і аналізе разглядаемага ў выданні матэрыялу. У сувязі з тым што беларуская і руская мовы блізкароднасныя і ў значнай ступені ўзаемаразумелыя, іх элементы ў маўленні інфармантаў могуць ацэньвацца як элементы розных моў (такое дапушчэнне дазваляе казаць пра пераклучэнне кодаў) або стыляў (у гэтым выпадку гаворка можа ісці пра пераклучэнне стыляў). Назіранні за матэрыялам сведчаць пра наяўнасць у ім элементаў пераклучэння кодаў, аднак у вельмі абмежаванай колькасці. Здзейснены ў рамках варыяцыйніскай парадыгмы аналіз дазваляе разглядаць маўленне інфармантаў як адну мову, у аснове якой ляжыць мясцовая гаворка, з выразнай прысутнасцю моўных элементаў, якія адрозніваюцца ад хоцімскай гаворкі і ўмоўна ацэньваюцца як беларускія або рускія. У якасці крытэрыю размежавання варыянтаў выкарыстоўваецца не іх руская або беларуская атрыбуцыя, а моўная кваліфікацыя, набытая імі ў матэрыяле ў межах асобных дыялогаў. Сапраўды беларускімі або рускімі пераважна з’яўляюцца тыя элементы, якія пацвярджаюць, даказваюць сваю беларускасць або рускасць у канкрэтных актах маўлення праз выкарыстанне тых ці іншых стылістычных эфектаў, рускай або беларускай маркіраванасці, магчымых руска-беларускіх процістаўленняў. Насычэнне моўнага фрагмента варыянтамі той ці іншай разнавіднасці стварае эфект своеасаблівага беларускага або рускага стылю маўлення інфармантаў. Прычыны

¹ Auer P. The Monolingual Bias in Bilingualism Research ... P. 337.

і характар пераключэння інфармантаў з аднаго стылю маўлення на іншы будуць разгледжаны падрабязна.

Размежаванне беларускага і рускага ўзораў вымаўлення, беларускай і рускай рэалізацыі гукаў назіраецца ў працы нямецкага даследчыка альдэнбургскага корпуса беларуска-рускага змешанага маўлення Я. П. Цэлера. Аналізуючы фанетычную варыянтнасць у корпусе з дапамогай інструментальных і статыстычных метадаў, аўтар адзначае неаднолькавы характар размеркавання беларускіх і рускіх фанетычных рыс у маўленні інфармантаў з розных дыялектных зон – прадстаўнікоў трох пакаленняў і абодвух палоў¹.

У рамках аналізу прадстаўленага ў дапаможніку матэрыялу з апорай на даследаванні П. Экерт, Дж. Рыкфарда² і С. Рамэйн³ вылучаюцца:

- а) *моўнае, або ўнутранае, вар’іраванне* (*internal constraints*);
- б) *сацыяльнае вар’іраванне*, абумоўленае адрозненнямі, якія існуюць паміж інфармантамі (*inter-speaker constraints*);
- в) *стылістычнае вар’іраванне*, якое назіраецца ў маўленні аднаго інфарманта (*intra-speaker constraints*).

Важным з’яўляецца паняцце стылістычных фактараў камунікацыі, пад якімі разумеюцца знешнія аспекты сітуацыі камунікацыі (тэма і характар размовы (сур’ёзны або жартаўлівы), узаемаадносіны паміж інфармантамі, прагматычныя ўстаноўкі людзей), што тым ці іншым чынам могуць паўплываць на маўленне інфарманта. У межах апошняга тыпу вар’іравання аналізуецца фанетычная, марфалагічная і лексічная варыянтнасць.

Разглядаецца выкарыстанне інфармантамі наступных *фанетычных варыянтаў*:

- 1) фрыкатыўны [г] / выбухны [г];
- 2) цвёрды [ч] / мяккі [ч’];
- 3) цвёрды [р] / мяккі [р’];
- 4) зычныя [дз’] / [д’], [ц’] / [т’];
- 5) корань *йак-* / *ік-* / *как-* займеннікавага прыметніка і прыслоўя, злучніка, часціцы;
- 6) корань *йон-* (*йан-*) / *ін-* / *он-* (*ан-*) асабовых займеннікаў 3-й асобы.

¹ Zeller J. P. Phonische Variation in der weißrussischen «Trasjanka». Sprachwandel und Sprachwechsel im weißrussisch-russischen Sprachkontakt. Oldenburg, 2015. S. 146. (Studia Slavica Oldenburgensia 27).

² Eckert P., Rickford J. R. Introduction. P. 1.

³ Romaine S. Variation. P. 411.

Спіс прааналізаваных марфалагічных адзінак уключае чатыры пераменныя:

1) канчатак роднага склону адз. л. прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р. (-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -ива);

2) канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу з мяккім або цвёрдым зычным (-еі', -іі', -уі', -аі' / -от, -ит, -ут, -ат);

3) суфікс -і / -л дзеясловаў прошлага часу адз. л. м. р.;

4) постфікс -с'а / -с'.

У матэрыяле аналізуюцца наступныя пары лексічных варыянтаў:

1) ба́чыц' / в'ідз'еі';

2) бу́л'ба / картбі́шка;

3) грóшы / дз'ён'г'і;

4) ба́і'ка / аі'еі.

Для падрабязнага разгляду былі выбраны тыя саліентныя (яркія, заўважныя) фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя пераменныя, на аснове якіх часцей за ўсё робяцца высновы аб беларускасці або рускасці маўлення ў межах канкрэтных маўленчых актаў; тым самым гэтыя пераменныя выступаюць у якасці стылістычных сродкаў маўлення. Згодна з падыходамі заходніх сацыялінгвістаў прыметамі саліентных пераменных (*salient variable*) з'яўляюцца наступныя: наяўнасць прынамсі аднаго стыгматызаванага (такога, які не адпавядае норме) варыянта і варыянта з высокім статусам, адлюстраванага ў арфаграфіі; здольнасць паддавацца моўным зменам; заўважная розніца варыянтаў, якія ўдзельнічаюць у падтрыманні кантраснасці ў неаднародным маўленні¹. Аднак у рамках розных кантэкстаў адзін і той жа варыянт можа мець маркіраванасць беларускага (рускага), г. зн. пэўным чынам проціпастаўленага іншым, нетыповага, або не валодаць такой характарыстыкай і з'яўляцца нейтральным.

Падчас адбору адзінак для падрабязнага аналізу ўлічваўся вопыт даследчыкаў руска-беларускага моўнага кантакту. У прыватнасці, Г. Генчэль у межах аналізу корпуса вуснага маўлення ў якасці моўных адзінак, якія адлюстроўваюць асноўныя адрозненні паміж беларускай і рускай мовамі, разглядае такія фанетычныя пераменныя, як наяўнасць/адсутнасць дзекання і цекання, фрыкатыўны [г] / выбухны [г], цвёрды [ч] / мяккі [ч'],

¹ Trudgill P. J. *Dialects in Contact*. Oxford, 1986. P. 11.

цвёрды [p] / мяккі [p'], яканне/іканне і інш.¹; функцыянальныя словы *да/так, как/як, но/але* і інш.²; лексічныя пераменныя *отец/бацька, видеть/бачыць, красивый/прыгожы* і інш.³ Аналізуючы асноўныя рысы беларускага акцэнту рускамоўных жыхароў беларускіх гарадоў, Н. Мячкоўская згадвае «фрыкатыўны [г], цвёрдыя [ч] і [шч], заўсёды цвёрды [p]... білабіяльны паўгалосны [ў]» і інш.⁴, у якасці дыферэнцыяльных беларускіх і рускіх лексем у маўленні носьбітаў беларускага дыялектнага маўлення разглядае пары *бульба/картошка, ніякі/никакой, рабіць/делать, як/как, грошы/деньги* і інш.⁵ І. Ліскавец прыводзіць наступныя паказчыкі трасянкі: цвёрдыя [ч] і [шч], цвёрды [p] замест мяккага [p'], фрыкатыўны [г]; канчатак *-ага ў* формах прыметніка м. р. роднага склону адз. л., займеннікі *ён, яна, яны, наяўнасць ў*, апусканне канцавога *т* у формах 3-й асобы адз. л. дзеясловаў цяперашняга часу і інш.⁶ Г. Цыхун у якасці найбольш частотных маркіровачных элементаў трасянкі называе словы тыпу *да, вот, іменна, эта, как* і пад.⁷

Толькі адносна часткі прааналізаваных у выданні з'яў можна адназначна гаварыць, што яны маюць рускае паходжанне і не ўласцівы сучаснай беларускай мове (напрыклад, мяккі [ч'], варыянты *он, анá, анó, ан'і* асабовых займеннікаў 3-й асобы, суфікс *-л* дзеяслова прошлага часу адз. л. м. р.). Асабліва праблематычна дастасоўваць рускую атрыбуцыю да лексічных з'яў: многія ўспрымаемыя ў літаратуры як русізмы з'явы (тыпу *в'ідз'ец'*) для аналізуемага рэгіёна такімі не з'яўляюцца; добра інтэграваныя мясцовай мовай, некаторыя фактычныя русізмы (тыпу *дз'ён'г'і*) таксама носьбітамі ў якасці такіх не ўспрымаюцца і выкарыстоўваюцца немаркіравана. Значная частка моўных адзінак, якія фармальна супадаюць з рускай мовай, з'яўляецца натуральнай для хоцімскай гаворкі. Таму маўленне інфармантаў разглядаецца як адзіны моўны код. Тым не

¹ Хентшиель Г. Регулярная вариативность или «хаос» ... С. 92.

² Тамсама. С. 95–96.

³ Тамсама. С. 96–97.

⁴ Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолингвистические очерки. München, 2003. С. 39.

⁵ Мечковская Н. Трасянка в континууме белорусско-русских идиолектов ... С. 37–42.

⁶ Лисковец И. В. Трасянка: происхождение, сущность, функционирование // Антропология. Фольклористика. Лингвистика. 2002. Вып. 2. С. 335.

⁷ Цыхун Г. Крэалізаваны прадукт: Трасянка як аб'ект лінгвістычнага даследавання // Arche. 2000. № 6. С. 54.

менш для вылучэння ў працэсе аналізу стылістычных апазіцый у прыведзеных парах варыянтаў першы ўспрымаецца як элемент беларускай літаратурнай мовы, г. зн. з’яўляецца ўмоўна беларускім, другі – як элемент рускай літаратурнай мовы, г. зн. выступае ўмоўна рускім. У некаторых выпадках разам з «крайнімі» літаратурнымі аналізуюцца «прамежкавыя» мясцовыя варыянты, пад якімі разумеюцца адзінкі, што маюць выразную дыялектную афарбоўку.

У дапаможніку важнае значэнне надаецца прагматычным устаноўкам людзей у межах канкрэтных маўленчых актаў: яны могуць абумоўліваць выбар інфармантамі таго ці іншага варыянта пэўнай моўнай пераменнай. Згодна з назіраннямі Б. Нормана «з прагматычнага пункту гледжання важна не толькі навошта чалавек выразіў тыя ці іншыя адносіны, але як менавіта і чаму менавіта так ён гэта зрабіў»¹. Вялікае значэнне маюць «адносіны прамойцы і слухача да прадмета маўлення (ацэнка зместу як праўдзівaga або непраўдзівaga і звязаныя з гэтым адценні недаверу, іроніі, адабрэння, захаплення і інш.)»². Прагматыка ахоплівае ўсе моўныя ўзроўні: фанетычны, марфалагічны, сінтаксічны і лексічны. «Фанетычныя сродкі – найбагацейшы інструментарый для выражэння прагматычных значэнняў. Акрамя асаблівасцей інтанацыі і адхіленняў у націску, сюды ўваходзіць маўленчае “крыўлянне”... і балаканне, наўмыснае разбурэнне слова, акцэнт, у тым ліку штучна ствараемы»³. Выкарыстанне асобай тых ці іншых моўных сродкаў не толькі выражае яе мэты ў межах канкрэтнага маўленчага акта, але і служыць характарыстыкай яе маўленчых здольнасцей і культурнага ўзроўню: «Чалавек можа наўмысна ўкрапваць у сваё літаратурнае маўленне элементы прастамоўнай фанетыкі; гэта гаворыць і пра яго маўленчы досвед, і пра адносіны да апісваемай сітуацыі. <...> Нярэдка асоба таксама ўключае ў сваё маўленне цытаты, крылатыя словы або рэмінісцэнцыі, якія сведчаць пра пэўны культурны багаж і разлічаны на адпаведны досвед адрасата»⁴. У рамках камунікацыі назіраецца цесная сувязь удзельнікаў камунікатыўнага акта з абставінамі зносін і мэтамі камунікантаў: «У саміх маўленчых зносінах асоба прамойцы

¹ Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика: проблемы и принципы. Место прагматики в плане содержания языкового знака // Лингвистическая прагматика (на матэрыяле рускаго и других славянских языков) : курс лекций. Минск, 2009. С. 8–9.

² Тамсама. С. 16.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама. С. 17–18.

і асоба слухача натуральна суадносяцца з умовамі маўленчага акта: “хто” і “каму” ўнутрана звязаны з “дзе” і “калі”; тыя абставіны, у сваю чаргу, прадугледжваюць пэўныя прычыны і мэты камунікацыі (“чаму” і “навошта”), і ўсё гэта ўвасабляецца ў жанрава-стылявой разнастайнасці маўлення (“як”)»¹.

Аналізуемы ў дапаможніку матэрыял дазваляе прасачыць за маўленчымі паводзінамі асобных інфармантаў у межах аднаго і розных дыялогаў, а таксама параўнаць характар выкарыстання той ці іншай моўнай пераменнай рознымі інфармантамі з мэтай высвятлення сувязі асаблівасцей іх маўлення з гендарнымі, узроставымі і прафесійнымі характарыстыкамі.

1.4. Матэрыял для аналізу

1.4.1. Характарыстыка запісаў

У якасці матэрыялу для аналізу выступаюць запісы вуснага маўлення членаў адной сям’і і іх сяброў (усе – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці), зробленыя аўтарам падчас палявых даследаванняў у 2008, 2010 і 2013 гг. (агульная колькасць асноўных інфармантаў – 12 чалавек). Запісы 2008 і 2010 гг. рабіліся ў межах збору матэрыялу для сумеснага нямецка-беларускага праекта «Трасянка ў Беларусі: “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту» і адлюстроўваюць сямейныя размовы ва ўмовах бытавой камунікацыі. У адпаведнасці з патрабаваннямі праекта ў якасці патэнцыйных інфармантаў не разглядаліся асобы, маўленне якіх у значнай ступені набліжана да літаратурных разнавіднасцей беларускай і рускай моў. У 2013 г. былі сабраны дадатковыя запісы маўлення 4 з 12 інфармантаў падчас нязмушанай камунікацыі з калегамі на працоўных месцах². Змяншэнне колькасці інфармантаў 2013 г. у параўнанні з 2008 і 2010 гг. звязана са зменай статусу некаторых удзельнікаў даследавання. Так, інфарманты, якія ў запісах 2008 і 2010 гг. фігуруюць у якасці школьнікаў, на момант ажыццяўлення запісаў 2013 г. паступілі ў ВНУ і пераехалі ў іншыя гарады. Два інфарманты

¹ Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика: проблемы и принципы. Место прагматики в плане содержания языкового знака. С. 24.

² Падрабязней пра сітуацыі і тэмы камунікацыі гл. у дадат. 1.

ў 2013 г. з’яўляліся пенсіянерамі. Яшчэ ў дзвюх асоб узніклі складанасці з правядзеннем запісаў на працоўным месцы. Атрыманы матэрыял быў намі затранскрыбаваны ў адпаведнасці з правіламі, прынятымі ў працах па беларускай дыялекталогіі.

Інфарманты – члены адной сям’і і іх блізкія сябры (іх агульная характарыстыка прадстаўлена ў табл. 1.1). Усіх інфармантаў умоўна можна падзяліць на дзве групы: старэйшае пакаленне (асобы ва ўзросце 38–46 гадоў) і малодшае (асобы 12–28 гадоў). Акрамя таго, атрыманы запісы маўлення жанчыны 69 гадоў. Сярод інфармантаў старэйшага пакалення ёсць выхадцы з Хоцімска і мігранты з вёсак у горад. Таксама прадстаўлены запісы маўлення мужчыны 46 гадоў, які нарадзіўся ва Украіне, каля пяці гадоў жыў і працаваў у Арлоўскай вобласці ў Расіі, але пераважную частку жыцця знаходзіцца ў Хоцімску. Усе інфарманты малодшага пакалення нарадзіліся і падчас правядзення даследавання жылі ў Хоцімску. Запісы змяшчаюць і ўласныя рэплікі-выказванні аўтара, які адначасова з’яўляўся як збіральнікам запісаў, так і адным з інфармантаў. Удзельнікаў даследавання можна ўмоўна падзяліць на групы і згодна з прафесійнай прыметай, відам дзейнасці. Так, зроблены запісы маўлення прадстаўнікоў сферы медыцыны (медсястра), адукацыі (настаўніцы, вучні, студэнтка), будаўніцтва (муляр), гандлю (прыватны прадпрымальнік). Аб’ём атрыманых ад інфармантаў запісаў неаднолькавы. На фоне астатніх вылучаюцца інфарманты А, С, N і R, якім належыць большая частка выказванняў.

Табліца 1.1

Агульная характарыстыка інфармантаў¹

Шыфр інфарманта	Статус у запісах	Пол	Узрост	Адукацыя	Род дзейнасці
А	маці	жан.	41	сярэдня спецыяльная	настаўніца
В	дачка	жан.	13	няпоўная сярэдняя	школьніца
С	бацька	муж.	44	сярэдня спецыяльная	будаўнік
D	сяброўка	жан.	13	няпоўная сярэдняя	школьніца

¹ Больш падрабязная характарыстыка інфармантаў змешчана ў дадат. 2.

Шыфр інфарманта	Статус у запісах	Пол	Узрост	Адукацыя	Род дзейнасці
Е	сяброўка	жан.	39	сярэдняя спецыяльная	медыстра
І	сын сяброўкі	муж.	12	няпоўная сярэдняя	школьнік
К	сяброўка	жан.	42	сярэдняя спецыяльная	прыватны прадпрымальнік
Л	калега	жан.	38	сярэдняя спецыяльная	настаўніца
М	брат	муж.	46	сярэдняя	будаўнік
Н	дача	жан.	19	няпоўная вышэйшая	студэнтка
Р	цётка	жан.	69	няпоўная сярэдняя	пенсіянерка
Р	пляменнік	муж.	28	сярэдняя спецыяльная	муляр

Аб'ём сямейных запісаў складае 79 дыялогаў (305 хвілін апрацаваных запісаў, 8452 выказванні, або 34 044 словаформы), службовых – 18 дыялогаў (280 хвілін апрацаваных запісаў, 5022 выказванні, або 23 300 словаформ). Падзел запісаў на дыялогі ажыццяўляўся ўмоўна, у асноўным згодна з дамінантнай тэмай.

1.4.2. Асаблівасці хоцімскай гаворкі

За аснову аналізу запісаў вуснага маўлення жыхароў г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці ўзята хоцімская гаворка з уласцівымі ёй асаблівасцямі. Яна ўключаецца ва ўсходнюю (віцебска-магілёўскую) падгрупу паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы, для якой характэрны наступныя рысы:

1) дысімілятыўнае аканне і яканне (*тр'э́ва* – *травой*, з'і́мл'а́ – з'а́мл'ой);

2) наяўнасць мяккай фанемы [р'] (*р'о́бры*, *р'э́чка*, *стар'і́к*);

3) адрозненне глухіх і звонкіх зычных перад глухімі і ў становішчы канца слова (*ша́пка*, *ба́бка*, *кот*, *год*);

4) пратэтычны [в] перад пачатковымі [о], [у] (*во́с'ін'*, *ву́ха*);

5) падаўжэнне зычных на месцы спалучэння «мяккі зычны + Ъ» у інтэрвакальным становішчы (*судз'дз'а, в'ас'эл'л'е, с'н'ёдан'н'е*);

6) размеркаванне форм назоўнікаў ж. р. з асновай на [г], [к], [х] у давальным і месным склоне адз. л. з мяккімі канцавымі зычнымі асновы [г'], [к'], [х'] (*к наг'э, нъ страх'э, у рук'э*);

7) наяўнасць формы назоўнікаў н. р. на -ы (-і) у назоўным склоне мн. л. (*в'одры, пал'і*);

8) распаўсюджванне асабовых форм дзеясловаў з асновай на [г], [к], а таксама з мяккімі зычнымі [г'], [к'] перад канчаткамі (*п'ак'эш, стр'іг'эш*);

9) формы прыметнікаў м. р. на -эй (-ей) або на -ый (-ій) (*м'ладзій, доўг'ій*);

10) канчатак -ы́йа ў становішчы пад націскам у назоўным склоне мн. л. прыметнікаў і неасабовых займеннікаў (*м'ладзійа, тыйа*);

11) канчатак -ой у прыметніках і неасабовых займенніках давальнага склону адз. л. ж. р. (*к м'ладзій*);

12) канчатак -ой (-ай) у форме творнага склону адз. л. назоўнікаў ж. р. (*вадзій, дарозай*);

13) наяўнасць -ц' у канчатку дзеясловаў 3-й асобы адз. л. І і II спражэння (*п'айэц', роб'іц'*);

14) постфіксы -с'а, -с'і, -с' у зваротных дзеясловах (*байўс'а, найёўс'і, нап'іўс'*);

15) інфінітыў дзеяслова з асновай на зычны толькі з канцавым [ц'], [ч] або [ш] (*н'ес'ц', с'еч, л'еш*);

16) асабовыя формы дзеясловаў *с'адз'ім, йадз'ім, гл'адз'ім* (не -ом), *ідз'ом, н'ас'ом* (не -ем) і інш.¹

Характар запісаў сведчыць аб тым, што ў маўленні інфармантаў у значнай ступені захоўваюцца дыялектныя рысы хоцімскай гаворкі: дысімілятыўнае аканне і яканне; наяўнасць мяккай фанемы [р']; формы назоўнікаў ж. р. з асновай на [г], [к], [х] у давальным і месным склоне адз. л. з мяккімі канцавымі зычнымі асновы [г'], [к'], [х']; канчатак -ой у прыметніках і неасабовых займенніках давальнага склону адз. л. ж. р.; постфіксы -с'а, -с' у зваротных дзеясловах; асабовыя формы дзеясловаў *с'адз'ім, гл'адз'ім* (не -ом), *ідз'ом, н'ас'ом* (не -ем).

¹ Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ. 2-е выд. Мінск, 1980. С. 103, 205–206 ; Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапаможнік. Мінск, 2003. С. 180–196.

В. Сузановіч на аснове даследаванняў, праведзеных у Магілёве і малых гарадах Магілёўскай вобласці (Быхаў, Шклоў, Чавусы, Крычаў), піша пра функцыянаванне на тэрыторыі вобласці рускай мовы ў якасці акралеку, мезалеку і базілект¹. Тэрміны «акралект», «мезалект» і «базілект» узяты аўтарам з крэалістычных даследаванняў, у спрошчаным выглядзе яны азначаюць наступнае: акралект – літаратурная мова, мова афіцыйных зносін; мезалект – асноўная мова штодзённых неафіцыйных зносін; базілект – родная мова, мова зносін у сям’і, сярод родных і суседзяў. «Руская гутарковая мова ў абследаваных гарадах прадстаўлена некалькімі варыянтамі – ад добрай літаратурнай мовы і мовы з лёгкім беларускім акцэнтам да змешанага руска-беларускага маўлення, так званай “трасянькі”»².

Праведзеныя даследаванні рускага маўлення беларусаў даюць магчымасць аўтару казаць пра наяўнасць у дадзеным рэгіёне размоўнага тыпу рускай мовы з беларускім акцэнтам і рускай мовы змешанага тыпу. Апошняя ўласцівая большай ў параўнанні з першай разнавіднасцю прадстаўленасць рыс беларускай мовы. В. Сузановіч характарызуе моўную сітуацыю ў гарадах Магілёўскай вобласці як «руска-беларускае двухмоўе з яўнай перавагай рускай мовы на ўсіх узроўнях моўнага кантынуума»³.

Размяшчэнне Хоцімска на мяжы з рускімі дыялектамі можа абумоўліваць падабенства хоцімскай гаворкі да некаторых суседніх рускіх гаворак, у прыватнасці бранскіх і смаленскіх. Іх рысы былі апісаны ў працах расійскіх навукоўцаў⁴.

Такім чынам, асаблівасцю сучаснай хоцімскай гаворкі як адной з гаворак усходняй падгрупы паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы з’яўляецца наяўнасць у ёй моўных адзінак, характэрных як для беларускай, так і для рускай мовы.

¹ *Сузанович В. Б.* К вопросу о функционировании русского языка в городах Могилевской области // Интегративные функции русского языка и культуры в системе непрерывного образования Беларуси, России, Украины : материалы междунар. науч.-практ. конф., Могилев, 16 мая 2008 г. / Могилев. гос. ун-т ; под ред. Е. Е. Иванова. Могилев, 2008. С. 99.

² Тамсама. С. 100.

³ Тамсама. С. 102.

⁴ *Добровольский В. Н.* Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914 ; *Расторгуев П. А.* Словарь народных говоров Западной Брянщины (Материалы для истории словарного состава говоров) / под ред. Е. М. Романович. Минск, 1973 ; *Брянские говоры* / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена ; ред. В. И. Чагишева. Л., 1978.

1.4.3. Кваліфікацыя матэрыялу

Пад гетэрагеннасцю ў моўнай практыцы разумеецца «выкарыстанне білінгвамі больш чым адной мовы ў рамках размовы, ужыванне розных фаналагічных, граматычных або лексічных варыянтаў для рэалізацыі адной моўнай катэгорыі ў межах таго, што, звычайна лічыцца, павінна разглядацца як адна мова, або выбар рыс з розных моўных сістэм (такіх, як дыялекты), якія цесна звязаны ў структурным плане»¹. Адназначна, маўленне, народжанае ва ўмовах беларуска-рускага моўнага кантакту, якое спалучае адзінкі беларускай і рускай моў (іх літаратурных разнавіднасцей і/або гаворак), з'яўляецца гетэрагенным. Разглядаемы ў дапаможніку матэрыял уяўляе сабой вынік кантакту першапачаткова беларускага дыялектнага маўлення інфармантаў з рускай мовай. Аналізаваныя моўныя адносіны ацэньваюцца як двухузроўневыя – матэрыял прымаецца за адну мову, у рамках якой могуць вылучацца стылі маўлення, кваліфікаваныя аўтарам як умоўна беларускі, мясцовы і ўмоўна рускі. Варыянтнасць маўлення інфармантаў, якая назіраецца на ўзроўні розных стыляў адной мовы, можа разглядацца як унутрымоўная гетэрагеннасць.

Матэрыял уяўляе сабой вуснае маўленне жыхароў невялікага беларускага горада, якое бытуе ў неафіцыйных сферах і ўтварылася ў выніку накладання на пачаткова дыялектную (хоцімскую) аснову маўлення жыхароў элементаў літаратурных рускай (у большай ступені) і беларускай (у меншай ступені) моў. Паводле сваёй функцыі аналізуемае маўленне ў значнай меры супадае з тым феноменам, які ў расійскай лінгвістычнай традыцыі называецца «прастамоўем» («просторечием»). Доля наяўнасці тых або іншых элементаў у маўленні мясцовых жыхароў моцна вар'іруе ў залежнасці ад іх узросту, адукацыі, сферы дзейнасці, а таксама ад канкрэтных умоў камунікацыі, такіх як склад суразмоўцаў, характар і тэма размовы, тыя ці іншыя задачы маўлення. Разглядаемыя запісы не тоесныя «класічнаму» дыялектнаму маўленню, паколькі пры перамяшчэнні ў гарадскую прастору многія носьбіты былі арыентаваны на змену беларускай мовы на рускую, што пакінула моцны след на іх маўленні. З другога боку, матэрыял не кваліфікуецца як змешаная мова, трясянка або змешанае маўленне, бо ў беларускай лінгвістыцы пакуль няма строгіх навуковых азначэнняў гэтых (асабліва дзвюх першых) з'яў. Таксама не ўяўляецца

¹ Style and social identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity / ed. by P. Auer. Berlin, 2007. P. 1.

магчымым абазначаць аналізуемыя запісы пры дапамозе фактычна не засвоенага беларускай лінгвістыкай тэрміна «паўдыялект», як гэта прапануе рабіць І. Клімаў для змешаных форм маўлення¹.

Паводле стылістычнай прыналежнасці сямейная частка разглядаемага матэрыялу можа быць ахарактарызавана пры дапамозе тэрміна «штодзённа-бытавое маўленне», прапанаванага расійскімі даследчыкамі для кваліфікацыі маўлення, якое ахоплівае сямейныя, бытавыя зносіны, уключаючы кола сяброў, і мае свае асаблівасці ў параўнанні з традыцыйна аналізуемым гутарковым маўленнем². Для кваліфікацыі службовай часткі запісаў прыдатным уяўляецца тэрмін «штодзённа-дзелавое маўленне», пад якім разумеюцца неафіцыйныя прыватныя зносіны ў прафесійным асяродку. Гэтыя два падстылі разглядаюцца ў якасці складнікаў штодзённага стылю³.

1.5. Методыка збору і аналізу матэрыялу

У дапаможніку апісваецца аналіз маўлення, якое мае выразна гетэрагенны характар. Згодна з абранай *методыкай мэтайвай выбаркі інфармантаў*⁴ у якасці патэнцыйных інфармантаў не разглядаліся асобы, маўленне якіх у значнай ступені набліжана да літаратурных разнавіднасцей беларускай і рускай моў. Увагі заслугоўвалі асобы, якія ў паўсядзённым жыцці карыстаюцца гетэрагенным маўленнем.

Падчас правядзення даследавання аўтарам дапаможніка рабіліся дыктафонныя запісы маўлення інфармантаў у камунікатыўных сітуацыях двух тыпаў: у рамках бытавых сямейных размоў (сямейная частка) і ў рамках неформальных размоў інфармантаў на працоўных месцах (службовая частка). З мэтай фіксацыі маўлення ўдзельнікаў даследавання выкарыстоўваліся *метады ўключанага, непасрэднага*⁵ і *апасродкаванага*

¹ Клімаў І. П. Тэрмін «паўдыялект» у рускім мовазнаўстве і яго выкарыстанне ў мэтах апісання мяшанага руска-беларускага маўлення.

² Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс. 3-е изд. М., 2004. С. 220 ; Формановская Н. И. Научная судьба понятия «обиходно-бытовая речь» // Рус. речь. 2014. № 1. С. 52–55.

³ Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс. С. 220.

⁴ Словарь социолнгвистических терминов / В. А. Кожемякина [и др.] ; отв. ред. В. Ю. Михальченко. М., 2006. С. 119.

⁵ Тамсама. С. 125.

назірання (апошні вылучаны балгарскім псіхолагам Г. Пір'евым¹). Да ўключанага назірання адносім сітуацыі, калі даследчык удзельнічаў у размовах у якасці аднаго з інфармантаў. Такія выпадкі мелі месца ў рамках сямейнай камунікацыі. Падчас непасрэднага назірання функцыя даследчыка абмяжоўвалася ролю назіральніка, які не ўдзельнічаў у размове. Такія сітуацыі адлюстраваны ў сямейнай частцы запісаў. Да апасродкаванага назірання адносім выпадкі, калі запісы маўлення ажыццяўляліся адным з інфармантаў пры адсутнасці даследчыка. Гэта датычыцца ўсёй службовай часткі запісаў і часткова сямейнай. Атрыманыя запісы былі расшыфраваны з прымяненнем праграмы Audacity 1.3.12-Beta і затранскрыбаваны згодна з правіламі, прынятымі ў беларускай дыялекталогіі.

З мэтай выяўлення моўных пераменных для падрабязнага аналізу выкарыстоўваўся **апісальны метад**, а менавіта яго методыкі **назірання**, **абагульнення** і **класіфікацыі**². Ажыццяўляўся **колькасны аналіз** (**абсалютны** і **працэнтны**)³ выпадкаў ужывання ў матэрыяле таго ці іншага варыянта асобнай пераменнай. Калі розніца паміж колькасцю іх выкарыстанняў аказвалася значнай, то асабліва ўвага аддавалася варыянту, колькасць ужыванняў якога ў матэрыяле вельмі невялікая. Праводзілася спроба растлумачыць, наколькі гэта магчыма, (амаль) усе выпадкі ўжыванняў такога варыянта з выкарыстаннем метаду **сацыялінгвістычнай інтэрпрэтацыі**⁴. Калі ж паміж колькасцю ўжыванняў варыянтаў пэўнай пераменнай розніца была нязначнай, то падчас аналізу выкарыстання канкрэтнага варыянта тым або іншым інфармантам улічваўся пол, узрост, прафесія чалавека і тое, наколькі чаканым з'яўляецца ўжыванне ім гэтага варыянта. Асобна вылучаліся выпадкі, калі маўленчыя паводзіны інфарманта выразна адрозніваліся ад паводзін інфармантаў той жа прафесіі, узросту і полу.

¹ Пір'ев Г. Д. Классификация методов в психологии // Психодиагностика в социалистических странах : психодиагност. бюл. : I–IX / Я. Вонкомер. Братислава, 1985. С. 19–25.

² Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике : учеб. пособие. 3-е изд., стер. М., 2014. С. 565.

³ Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов. 4-е изд. Назрань, 2005. С. 269.

⁴ Словарь социолингвистических терминов. С. 208.

Прывядзём схему аналізу моўнага матэрыялу.

Падчас аналізу выкарыстання інфармантамі моўных варыянтаў улічваюцца маўленчы кантэкст, аб'ём якога можа вагацца ў той ці іншай ступені. Ён павінен быць дастатковым для таго, каб можна было зразумець сэнс выказвання з канкрэтнай моўнай пераменнай, а таксама сітуацыю ў цэлым, бо яе характар можа ўплываць на маўленчыя паводзіны інфарманта, уласна кажучы, абумоўліваць іх. Акрамя таго, асаблівай увагі заслугоўваюць тыя кантэксты, у межах якіх розныя варыянты адной аналізуемай пераменнай сустракаюцца ў суседніх або блізкіх выказваннях: у гэтых выпадках вар'іраванне можна назіраць у найбольш непасрэдным выглядзе.

Вар'іраванне аналізуюмых пераменных у маўленні інфармантаў вельмі часта носіць свабодны, нічым не абумоўлены характар. Аднак у многіх выпадках выкарыстанне інфармантамі варыянтаў тых або іншых моўных адзінак можа паддавацца тлумачэнню. Для такіх сітуацый прапануюцца магчымыя інтэрпрэтацыі, хоць яны не ацэньваюцца як абса-

лютныя. Аналіз кантэкстаў, у межах якіх у выкарыстанні інфармантамі канкрэтных варыянтаў назіраюцца пэўныя заканамернасці, дае магчымасць казаць пра наяўнасць у матэрыяле стылістыкі, якой будзе аддадзена асаблівая ўвага.

Падчас аналізу выкарыстання інфармантамі тых ці іншых варыянтаў разглядаюцца ўнутраныя і (асабліва) знешнія фактары, якія могуць абумоўліваць іх выбар. У прыватнасці, ацэньваецца магчымая сувязь выбару асобамі пэўнага варыянта з сітуацыяй камунікацыі, тэмай і характарам размовы, складам яе ўдзельнікаў, задачай камунікацыі і інш. Аналізуецца варыянтнасць выкарыстання інфармантамі моўных пераменных у рамках аднаго (найбольш каштоўная інфармацыя) або некалькіх дыялогаў.

Для метадалагічнай зручнасці аналізу выкарыстоўваецца класіфікацыя варыянтаў, якая ўключае наступныя адзінкі: 1) умоўна беларускія варыянты, да якіх адносяцца моўныя адзінкі, што супадаюць з беларускай літаратурнай мовай; 2) умоўна рускія варыянты, якія ўключаюць моўныя адзінкі, характэрныя для рускай літаратурнай мовы; 3) мясцовыя варыянты, г. зн. адзінкі, якія адрозніваюцца ад беларускай і рускай літаратурных моў і маюць выразную дыялектную афарбоўку. Прымяненне дадзенай класіфікацыі абумоўлена неабходнасцю размежавання варыянтаў і не прадугледжвае ацэнку той ці іншай словаформы як прыналежнай да адпаведнай моўнай разнавіднасці.

Пералічаныя метады і працэдуры аналізу выкарыстоўваюцца ў межах *варыяцыйнісцкага падыходу* да аналізу варыянтнасці, у рамках якога колькасны аналіз выкарыстання моўных варыянтаў спалучаецца з сацыялінгвістычнай інтэрпрэтацыяй яго вынікаў¹. Апісаная методыка дазволіла выявіць у маўленні інфармантаў пэўныя заканамернасці, у прыватнасці абумоўленасць выкарыстання імі розных варыянтаў дзеяннем шэрагу ўнутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Унутранае вар'іраванне прадстаўлена ў запісах адзінкавымі выпадкамі. Пра абумоўленасць вар'іравання ўнутранымі фактарамі можна гаварыць адносна рэдукаванага вымаўлення пачатковага галоснага асабовага займенніка *яна* (у мясцовай версіі *іна*) у пазіцыі паміж словамі пасля па-

¹ Dubois S., Sankoff D. The Variationist Approach toward Discourse Structural Effects and Socio-interactional Dynamics // The Handbook of Discourse Analysis / ed.: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton. Oxford, 2001. P. 282.

пярэдняга галоснага гука, у той час як у пазіцыях пачатку сказа і паміж словамі пасля зычнага гука такая рэдукцыя не назіраецца. Параўн.:

(1) *Йак іна́* (твая знаёмая) *зда́ла́* [экзамены]? (10: 17; А)¹

(2) *Іна́*, *нав'ёрна*, *тэ́жэ м'ідал'істка была́*, *да?* (10: 28; А)

З другога боку:

(3) *А Йу́лка Кавал'ова², і́на ра́н'шы трэ́ху радз'ілас'* [за цябе], *нав'ёрна* (1: 14; А).

Фрагмент (3) цікавы тым, што ў дадзеным выпадку займеннік *йна* ўжыты пасля кароткай паўзы, і гэта акалічнасць, здавалася б, павінна была спрыяць поўнаму вымаўленню (пазіцыя, якая можа нагадваць пазіцыю пачатку новага сказа, якому абавязкова будзе папярэднічаць хоць кароткая паўза). Праўдападобна, у гэтым выпадку на факт рэдукаванага вымаўлення пачатковага галоснага магла паўплываць тая акалічнасць, што ў фрагменце (3) займеннік *йна* з пункту гледжання зместу выказвання фактычна збыткоўны, «несамастойны» (імя асобы, пра якую ідзе гаворка, дадзена раней). Верагодна, семантычная незагружанасць займенніка ў гэтым кантэксце таксама магла ўплываць на факт няпоўнага вымаўлення. Нарэшце, для гэтага выпадку магчыма і інтэрпрэтацыя, згодна з якой можна кваліфікаваць дадзены прыклад як выпадак знешняга вар'іравання. Не выключана, што такое вар'іраванне мела месца таму, што маўленне інфарманта было даволі хуткім, побытавым і ў гэтым сэнсе ў пэўнай ступені стылістычным: у іншых сітуацыях і кантэкстах інфармант, магчыма, карыстаўся б поўным стылем вымаўлення³. Матэрыял паказвае, аднак, імавернасны характар такога вар'іравання, яго неабавязковасць.

Аналіз маўленчых паводзін інфармантаў розных узроставых і прафесійных груп дэманструе адсутнасць у матэрыяле *сацыяльнага вар'іравання*. Выкарыстанне інфармантамі А, В, N (жаночага полу) і інфармантам С (мужчынскага полу) формы ж. р. адз. л. прошлага часу дзеяслова *быць*

¹ Тут і далей пасля ілюстрацый першая лічба абазначае нумар дыялогу ў матэрыяле, другая – нумар выказвання, літара абазначае шыфр канкрэтнага інфарманта. Злева пранумараваны разглядаемыя ў выданні фрагменты дыялогаў.

² У этычных мэтах многія імёны і прозвішчы, якія згадваюцца ў дыялогах (акрамя інфармантаў А, В, С, N і некаторых іншых), зменены.

³ На тое, што ў выпадку адносна хуткага, непадрыхтаванага маўлення вар'іраванне можа быць у пэўным сэнсе стылістычным, указваюць Дж. і Л. Мілрай (*Milroy J., Milroy L. Varieties and Variation // The Handbook of Sociolinguistics / ed. by F. Coulmas. New York, 1998. P. 48*).

дэманструе адзіны выпадак вар'іравання на гendarным узроўні ў рамках аналізуемай сям'і: форма *была́* характэрна для маўлення інфармантаў А, В і N, у той час як інфармант С стабільна (ёсць толькі адно выключэнне) ужывае форму *бы́ла*. Параўн.:

- (4) *Дык і ты ж н'ідаўна **бы́ла*** [на курсах павышэння кваліфікацыі] (13: 36; С).
- (5) *Н'ет, йа **была́** сайс'ём па другой сп'іцал'нас'ц'і, сп'іцыал'іза́цыі* (13: 39; А).
- (6) *Вайна́ **была́*** (34: 89; В).
- (7) ***Была́*** (44: 55; N).
- (8) *Ты́шча* [рублёў у мяне] ***была́***, *і то* [я] *с'ан'н'і куп'іў* [на яе сабе цыгарэт] (18: 93; С).

Усё ж нельга сцвярджаць, што апісаная заканамернасць пашыраецца за межы дадзенай сям'і. Усе іншыя інфарманты, уключна з інфармантамі мужчынскага полу, стабільна карыстаюцца формамі з націскам на канчатку. Такім чынам, ужыванні тыпу *бы́ла* з'яўляюцца характарыстыкай аднаго канкрэтнага інфарманта, хутчэй не абавязкова залежнай ад яго полу.

Непашыранасць у матэрыяле вар'іравання, абумоўленага сацыяльнымі фактарамі, тлумачыцца адсутнасцю значнай розніцы ў сацыяльным статусе інфармантаў і асаблівасцямі іх узаемаадносін (сямейныя або сяброўскія).

Намнога больш шырока ў абедзвюх (сямейнай і службовай) частках запісаў прадстаўлена *стылістычнае вар'іраванне*, якое аналізуецца на трох моўных узроўнях: фанетычным, марфалагічным і лексічным (гл. п. 1.3.2).

Беларускае мовазнаўства мае ўсе падставы да вывучэння неаднароднага вуснага маўлення ў рамках варыяцыйнісцкай парадыгмы. Выразна гетэрагенны характар маўлення беларусаў абумоўлівае яго варыянтнасць, што і з'яўляецца прадметам аналізу названай парадыгмы. Згодна з ёй варыянтнасць, якая назіраецца на розных моўных узроўнях, трактуецца не як выпадковая, а як абумоўленая шматлікімі моўнымі і сацыяльнымі фактарамі, якія, з аднаго боку, адлюстроўваюць граматычныя сістэмы, што ляжаць у аснове варыянтных моўных форм, з другога – улічваюць і часткова фарміруюць сацыяльную арганізацыю супольнасцей, да якіх належаць карыстальнікі мовы. У межах дадзенага падыходу маўленне інфармантаў разглядаецца як адна моўная сістэма, што змяшчае розныя рэалізацыі канкрэтнага набору фанетычных, марфалагічных і лексічных пераменных. Істотным пры аналізе характару выкарыстання асобамі таго ці інша-

га варыянта ў такім выпадку з'яўляецца ўлік унутрымоўных і знешніх (сацыяльных і стылістычных) фактараў, якія могуць дэтэрмінаваць моўны выбар інфармантаў. Вялікая ўвага аддаецца прагматычным установам людзей у межах канкрэтнага маўленчага акта і іх уплыву на маўленчыя пабудовы камунікантаў.

У наступных раздзелах дапаможніка будуць паказаны вынікі прымянення варыяцыйніскага падыходу да аналізу гетэрагеннага маўлення беларусаў на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску. Яскравай адметнасцю маўлення хоцімскіх інфармантаў з'яўляецца варыянтнасць ва ўжыванні моўных пераменных, абумоўленая суіснаваннем у ім дыялектнай базы, элементаў беларускай літаратурнай мовы і рускай літаратурнай мовы. Выбар асобамі ўмоўна беларускіх, мясцовых і ўмоўна рускіх варыянтаў часта носіць свабодны характар, аднак у шэрагу выпадкаў абумоўлены дзеяннем унутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Пытанні і заданні

1. Хто з'яўляецца пачынальнікам вывучэння неаднароднага вуснага маўлення беларусаў?

2. Якія буйныя міжнародныя праекты займаюць важнае месца ў вывучэнні гетэрагеннага вуснага маўлення беларусаў? Што з'яўлялася прадметам асаблівай увагі ў кожным з іх?

3. Якія асаблівасці метадалогій міжнародных праектаў па вывучэнні неаднароднага маўлення беларусаў могуць уяўляць пэўную праблему? Якія шляхі яе вырашэння вы бачыце?

4. Калі пачалося вывучэнне варыянтнасці ў вусным маўленні беларусаў? Апішыце асноўныя асаблівасці найбольш значных даследаванняў.

5. Як развівалася даследаванне варыянтнасці ў вусным маўленні ў польскім мовазнаўстве? Пералічыце асноўных даследчыкаў.

6. Якое месца займае варыянтнасць у вывучэнні вуснага маўлення расійскімі даследчыкамі?

7. Што ўяўляе сабой варыяцыйніская сацыялінгвістыка? З якімі імёнамі звязана з'яўленне і развіццё гэтай парадыгмы?

8. Якое разуменне паняцця «стыль вуснага маўлення» было прапанавана амерыканскім сацыялінгвістам У. Лабовам? Ці супадае яно з традыцыйным азначэннем?

9. Што такое стылістычныя фактары камунікацыі, вывучэнне якіх пачалося пад уплывам даследаванняў У. Лабова?

10. З'яўленне якіх дзвюх тэорый у замежнай сацыялінгвістыцы абумоўлена ўвядзеннем даследчыкамі паняцця «стыль маўлення»? Апішыце кожную з іх.

11. У чым заключаецца падыход да вывучэння гетэрагеннага маўлення, прапанаваны нямецкім сацыялінгвістам П. Аўэрам? Што прынцыпова новае і важнае прадугледжвае яго метадалогія?

12. Якія віды вар'іравання ў вусным маўленні былі вылучаны даследчыкамі П. Экерт, Дж. Рыкфардам і С. Рамэйн?

13. Што сабой уяўляе прагматычны бок даследавання вуснага маўлення? У чым заключаецца яго важнасць?

14. Якое месца ў сацыялінгвістычным даследаванні вуснага маўлення займае гаворка, носбітам якой з'яўляецца чалавек? У чым заключаецца адрозненне яе аналізу ад таго, які праводзіцца ў межах дыялекталагічнага апісання маўлення асобы?

15. Эўрыстычнае заданне.

Абапіраючыся на прапанаваную ў раздзеле методыку збору і аналізу матэрыялу, распрацуйце план даследавання вуснага маўлення членаў сваёй сям'і або сяброўскай кампаніі з улікам асаблівасцей гаворкі, асяроддзя (гарадское або вясковае), моўнай практыкі людзей. Што можа стаць прадметам вашага даследавання? Якія этапы яно будзе ўключаць?

2 ВАРЫЯНТНАСЦЬ У ГЕТЭРАГЕННЫМ ГАРАДСКІМ МАЎЛЕННІ (на матэрыяле сямейных запісаў)

2.1. Фанетычная варыянтнасць

Тэарэтычна фанетычная варыянтнасць можа назірацца на ўзроўні наступных пар адзінак: фрыкатыўны [г] / выбухны [г], цвёрды [р] / мяккі [р'], афрыкаты [дз'], [ц'] / змычныя [д'], [т'], цвёрды [ч] / мяккі [ч'], рэалізацыя гукаў [дж] або [ж] у формах тыпу *хаджу*, *хожу*, наяўнасць/адсутнасць пратэтычнага [в] перад пачатковымі націскнымі [о], [у], наяўнасць/адсутнасць падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы і інш. З гэтых з'яў былі выбраны тыя, якія больш ці менш шырока прадстаўлены ў запісах, а таксама тыя, якія па розных прычынах могуць успрымацца ўдзельнікамі камунікацыі як асабліва важныя.

2.1.1. Фрыкатыўны [г] / выбухны [г]

У сямейных запісах зафіксавана толькі 5 выпадкаў ужывання выбухнога [г], у той час як фрыкатыўны [г] сустракаецца 1729 разоў (табл. 2.1)¹. Выбар інфармантамі выбухнога [г] або фрыкатыўнага [г] мае стылістычны характар.

Табліца 2.1

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [г]/[г]

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[г]	1729	99,7
[г]	5	0,3

На нашу думку, такая вялікая розніца ў лічбах можа быць растлумачана тым, што абсалютная большасць дыялогаў, адлюстраваных у сямейных запісах, перадае звычайныя, бытавыя размовы блізкіх людзей, у якіх выкарыстанне выбухнога [г] магло б ацэньвацца як недарэчнае.

¹ Падрабязна пра колькасныя характарыстыкі размеркавання варыянтаў усіх аналізуемых пераменных гл. у дадат. 3.

Малая колькасць выпадкаў ужывання выбухнога [г] дазваляе паспрабаваць растлумачыць кожны з іх. Аналіз паказаў, што кожнае выкарыстанне гэтага гук не было выпадковым, а абумоўлена мэтамі экспрэсіі, узбагачэння выразных сродкаў мовы. Разгледзім некаторыя канкрэтныя сітуацыі размоў.

Маці (інфармант А) збірае сумку для дачкі-студэнткі (інфармант N) перад выездам апошняй у Мінск пасля знаходжання дома, прапаноўваючы ёй уззяць з сабой розныя прадукты, у тым ліку ёгурт:

(9) *Так, Натáш, гл'адз'і* (43: 5; А).

Мóжа, саб'ё ваз'м'ёш (43: 6; А).

О! (43: 7; А)

Мнóга! (43: 8; А)

Хадз'і-ка (43: 9; А).

Йогúрт! (43: 10; N)

Во-йта п'ачэ́н'н'а! (43: 11; N)

І п'ачэ́н'н'а, і йогúрт (43: 12; А).

Інфармант N чытае назву на пакеце з ёгуртам, выкарыстоўваючы экспрэсіўны варыянт з націскам на другім складзе. Такі варыянт магчымы ў рускай літаратурнай мове (ва ўсялякім выпадку зафіксаваны ў нарматыўных слоўніках), але ён зусім не ўжываецца ў даследаваным рэгіёне. Інфармант таксама выкарыстоўвае выбухны гук [г] (выказванне 10). Услед за дачкой маці вымаўляе гэта слова з такім жа націскам, але з фрыкатывым [г] (выказванне 12).

Слова з выбухным [г] было выкарыстана для экспрэсіі, бо гэта форма здалася маладому інфарманту N больш цікавай, больш выразнай у параўнанні з формай з фрыкатывым [г].

Размаўляюць маці (інфармант А) і яе калега (інфармант L). Узнікла тэма паклейкі шпалерамі кухні кватэры інфарманта L:

(10) *А мн'е там вс'іво́ л'іш на́да тр'і тру́бк'і* (52: 104; L).

На твайóу кúхан'ку тр'і тру́бк'і? (52: 105; А)

Да (52: 106; L).

Ты што? (52: 107; А)

Пан'іма́ш, два ма́ла (52: 108; L).

Дв'е тру́бк'і ма́ла (52: 109; L).

Тр'і мнóга (52: 110; А).

Інфармант А зразумела, у чым справа (выказванне 110). Здавалася б, абмеркаванне можна скончыць. Тым не менш інфармант Л працягвае:

А тр'і мно́га (52: 111; L).

Н'і ры́ба н'і м'а́са так (52: 112; L).

І астайе́цца, што н'і ры́ба н'і м'а́са (52: 113; L).

Ну йа́сна (52: 114; A).

Інфармант А ў выказванні 114 паўторна пацвердзіла, што сітуацыя ёй зразумелая. Але інфармант Л працягвае тэму:

Н'і тудой і н'і с'удой (52: 115; L).

У выказванні «Ні тудой і ні сюдой» інфармант Л выкарыстоўвае наймыснюю няправільнасць: замест стандартнай формы гэтага выразу (бел.: *ні туды ні сюды*; руск.: *ни туда ни сюда*) яна дае прастамоўную, у якой нязменны ў стандартнай мове прыслоўі *туды/туда*, *сюды/сюда* скланяюцца, ставяцца ў творным склоне. Такія формы ў маўленчай практыцы ўспрымаюцца іранічна, з усмешкай.

Вот (52: 116; L).

Пайё́таму так'і́е піра́гі (52: 117; L).

Гульнію завяршае стылістычна яўна нізкая форма *пайё́таму* (замест *паё́таму*). Такі варыянт, як і вышэйадзначаныя адзінкі, ужыты для экспрэсіі, для гульні, ён больш цікавы. На гэтым фоне і з'яўляецца выкарыстанне ў дадзеным выпадку экспрэсіўнага гука [г]. Выраз *так'і́е піра́гі* можна разглядаць і як устаўку-цытату з рускай мовы (фразеалагізм *такія пірагі* не фіксуецца ў слоўніках беларускай мовы, хоць і сустракаецца ў Сеціве).

Інфармант Л у прысутнасці мужа інфарманта А, сваёй сяброўкі, жартаўліва, падрабязна, з яскравымі размоўнымі выразамі расказвае пра тое, як яна хацела набыць сабе ўпадабаную парфуму. Для гэтага жанчына звярнулася да сваёй знаёмай, якая распаўсюджвала касметыку фірмы «Арыфлэйм», і заказала яе. Калі інфармант Л атрымала жаданую парфуму, аказалася, што яна каштавала нашмат даражэй, чым чакала жанчына. Пачуўшы кошт, інфармант здзіўлена вымавіла *Мама дарага́йя!* з выкарыстаннем выбухнога [г]:

(11) *Іа гавар'ў: скóл'ка э́та шча́с'ц'а сто́іц'?* (59: 39; L)

Іна́: ц'і́л'і-ф'і́л'і (59: 40; L).

Сóрак ты́с'іч (59: 41; L).

Іа гавар'ў: ма́ма дарага́йя! (59: 42; L)

Фраза «Мама дарагая!» як вираженне здзіўлення набыла асаблівую папулярнасць у вусных дыскурсах у 1970-я гг., пасля выхаду на экраны тэлевізійнага фільма «Людзі і манекены», створанага знакамітым савецкім комікам Аркадзіем Райкіным.

Інфарманты R і N размаўляюць пра школу, якую скончылі ў розны час:

(12) *Патом н'і знайу, кабый ірбн'іій судз'бы йа папай ў клас атл'ічн'ікаў* (76: 84; R).

О! (76: 85; N)

Эта йа... (76: 86; R)

Дажы класный рукавадз'іц'іл', катобый Быстр'іцк'ій, сказаў: йа н'і знайу, как ты с'уда папай (76: 87; R).

Быстр'іцк'ій был класным рукавадз'іц'іл'ім? (76: 88; N)

Да (76: 89; R).

Н'і ф'іг'а с'іб'е! (76: 90; N)

Інфармант N, якой належыць рэпліка 90, здзівілася таму, што ў яе з суразмоўцам быў адзін і той жа настаўнік, нягледзячы на тое, што суразмоўца скончыў школу параўнальна даўно, а дзяўчына нядаўна. Акрамя таго, на фанетычнае афармленне выразу «ни фигу себе» (з выбухным [г]) можа паўплываць сам яго характар – спецыфічны, экспрэсіўны, а таксама ўжытая форма займенніка – *сібе*, не *сабе*. Выраз выкарыстаны ў размове двух маладых інфармантаў з не вельмі вялікай розніцай ва ўзросце.

Размаўляюць тыя ж інфарманты – R і N. Інфармант N расказвае пра тое, што яна, студэнтка філалагічнага факультэта, чытае вельмі шмат кніг, сярод якіх часта сустракаюцца кнігі вялікага аб'ёму. У выказванні, якое змяшчае інфармацыю пра колькасць старонак, выкарыстаны выбухны [г]:

(13) *Мы пасл'едн'ій раз ч'італ'і праіз'в'ідз'ён'ііе* (78: 155; N).

Праўда, на камп'ітэр'і (78: 156; N).

А гдзе-та тыс'ічу шыссот стран'іц (78: 157; N).

Ужываючы слова з гэтым гукам, дзяўчына хацела ўжо ў пачатку выказвання надаць яшчэ большую вагу інфармацыі, якую яно змяшчае. Акрамя таго, на выкарыстанне інфармантам выбухнога [г] магла паўплываць тэма размовы – горад, вучоба, а таксама руская мова твора, пра які ідзе гаворка.

2.1.2. Цвёрды [ч] / мяккі [ч']

З 1990 выкарыстанняў варыянтаў /ч/ 1821 раз быў выкарыстаны цвёрды [ч] і толькі 169 разоў – мяккі [ч'] (табл. 2.2).

Табліца 2.2

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [ч]/[ч']

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[ч]	1821	91,5
[ч']	169	8,5

З лічбаў відаць, што, нягледзячы на тое, што мяккі [ч'] сустракаецца толькі ў 8,5 % выпадкаў, інфарманты маюць магчымасць выбраць мяккі або цвёрды варыянт, і гэты выбар большы ў параўнанні, напрыклад, з разгледжаным вышэй выбарам [г] фрыкатыўнага або [г] выбухнога, дзе лічбы адпаведна 99,7 і 0,3 %.

Выкарыстанне мягкага [ч'] у некаторых выпадках характэрна для сітуацый, якія маюць стылістычную афарбоўку, і можа быць растлумачана шэрагам прычын.

1. Цытаванне (пераказ слоў іншага чалавека з перадачай характару яго маўлення).

У прыведзеным ніжэй дыялогу 13 інфармант А расказвае мужу і дачцэ пра курсы павышэння кваліфікацыі настаўнікаў у Магілёве, на якіх яна рэгулярна бывае. У кантэксце гаворкі пра тое, што на курсах інфармант А сустракала шмат розных, цікавых людзей, яна ўспамінае пра адну маладую жанчыну, якая толькі скончыла інстытут, не мела вопыту работы, але якую ў школе вельмі моцна загрузілі:

(14) *А адна дз'эвачка, б'ёднайа, пр'ійэхала [на курсы], гавор'іц'* (13: 124; А).

Іа то́л'ка зако́нчыла інсц'іту́т, а м'ен'а́ йак на́груз'і́л'і! (13: 125; А)

Іа то́л'ка пр'ійэхала з Г'ерма́н'іі (13: 126; А).

Пака́ йа пр'ійэхала, вс'о паразабра́л'і, вс'е ч'ісьі параспр'ідз'і́л'і́ (13: 127; А).

І мн'е астáлас', на, бóжэ, што нам н'а гóжэ (13: 128; А).

Как э́та мн'е в'есц'і? (13: 129; А)

Пачынаючы з выказвання 125 адбываецца пераказ-цытаванне, дзе інфармант А перадае (імітуе) асаблівасці маўлення маладой жанчыны, най-

перш ужывае мяккі [ч'] у важнай для настаўніцкага асяроддзя форме *ч'ісьбі*, якая функцыянуе як прафесіяналізм. Інфармант А не лічыць патрэбным зусім дакладна і паслядоўна ўзнаўляць усе асаблівасці маўлення сваёй суразмоўніцы (не гаворыць, напрыклад, *законч'іла* ў выказванні 125), але абмяжоўваецца толькі асобнымі выпадкамі.

2. Пахвальба.

Інфармант А дома на кухні, гатуючы вячэру, расказвае дачцэ (інфармант N), якім чынам раней у яе сям'і маглі выкарыстаць падмёрзлыя (і, значыць, патэнцыйна сапсаваныя) яблыкі. Мяккі [ч'] узнікае тады, калі жанчына перадае далікатнасць сітуацыі, з якой тым не менш знайшоўся выхад, і часткова імпліцытна хваліць сябе за такія дзеянні:

(15) *А йащчэ ў нас на балкón'і йáблак'і зам'óришьа* (20: 5; А).

Вот ў дз'ар'ёйн'і, пóмн'у, мы іх даставáл'і (20: 6; А).

Мно́га [лімона ты нарэзала] (20: 7; А) (адцягнулася, заўвага адрасавана дачцэ).

На́да бы́ла пол-л'імо́на (20: 8; А).

На грýбач'ку ста́в'іл'і вадз'іч'к'і, тудá лажы́л'і йáблач'к'і (20: 9; А).

Ін́ы патóм атта́йивáл'і і ўкúсны́я бы́л'і (20: 10; А).

Так што мы напрóбуйім (20: 11; А).

Чо-та, ты мн'е [гэта ўсё даеш]? (20: 12; А)

Мяккі [ч'] усюды тут выступае ў памяншальных формах, ужыванне якіх сведчыць пра пазітыўную ацэнку. Зрэшты, больш дакладную кваліфікацыю гэтага выпадку ўскладняе тая акалічнасць, што «вясковае» выказванне ідзе адразу ўслед за двума выказваннямі пра лімон (7 і 8), якія хутчэй правакавалі б гарадскія асацыяцыі. Таму нельга выключаць, што мяккі [ч'] у выказванні 9 з'явіўся па інерцыі, як вынік няпоўнага пераключэння кодаў, незалежна ад тэмы.

Расказваючы пра сваіх аднагрупнікаў-хлопчыкаў інфарманту R, інфармант N выкарыстоўвае як цвёрды [ч], так і мяккі [ч']:

(16) *Чо, у нас шчас...* (76: 349; N)

У нас шчас да́жы в ун'ів'ірс'іц'е́ц'і Вас'мо́йа ма́рта і Два́цццц' тр'е́ц'іе ф'і́врал'á [адзначаюцца] (76: 350; N).

У нас жа ф'і́лфа́к (філалагічны факультэт) (76: 351; N).

У нас в грúп'і ч'і́ты́р'і ма́л'ч'і́ка і два́цццц' дз'е́вач'і́к (76: 352; N).

І на́шы ма́л'ч'і́к'і, м'э́жду прóч'ім, на Вас'мо́йа ма́рта нам умудр'áйуцца то́рц'і́к'і пакупáц' (76: 353; N).

Нягледзячы на тое што ўсе выказванні датычацца гарадской тэматыкі (вучоба ў Мінску), мяккі [ч'] выкарыстоўваецца толькі ў выказваннях 352 і 353, у якіх назіраем жаданне інфарманта N пахваліць хлопчыкаў за іх годныя паводзіны.

3. Рэклама.

Мяккі [ч'] быў выкарыстаны інфармантам A падчас цытавання экспрэсійнага выразу з папулярнага расійскага выслоўя. У канцы вячэры жанчына прапаноўвае мужу (інфармант C) і дачцэ (інфармант N) чай:

(17) *Ну што, ўс'о, уб'іра́й?* [са стала]? (14: 13; A)

А ч'ай? (14: 14; N)

Н'іхтб' н'а б'ўдз'іц'? (14: 15; N)

Б'ўдз'іш ч'ай? (14: 16; A)

Н'е (14: 17; N).

Ч'ай, ко́ф'е? (14: 18; A)

Паказальна, што спачатку (у выказванні 16) інфармант A выкарыстоўвае цвёрды [ч] у слове *чай*, а мяккі [ч'] ужывае толькі другі раз, калі *чай* уваходзіць у экспрэсійны выраз. Выказванне 18 было вымаўлена з асаблівай, экспрэсійнай інтанацыяй як састаўная частка вядомага інфарманту A рускамоўнага выразу «Чай? Кофе? Потанцуем?».

Інфармант A ўгаворвае мужа (інфармант C) паесці баршчу. Каб боршч здаўся інфарманту C больш прывабным, жанчына дубліруе прыметнік *гарачы* і выкарыстоўвае ў ім мяккі [ч']:

(18) *Што ц'е падагр'іва́й? найэ́с'ц'?* (26: 45; A)

Ўс'о (26: 46; C).

А боршч во гар'а́ч'і́й-гар'а́ч'і́й (26: 47; A).

Б'ўдз'іш? (26: 48; A)

Наяўнасць рэкламы ў гэтай рэпліцы пацвярджае, па-першае, асобая інтанацыя, з якой былі вымаўлены прыметнікі, па-другое, пераход інфарманта ад цвёрдага [ч] (у слове *боршч*) да больш «пазітыўнага» ў дадзеным кантэксце мягкага [ч'] (у слове *гарачы*).

4. Уплыў урачыстай сітуацыі, у якой вядзецца размова, выкарыстанне клішэ.

Члены сям'і інфарманта C віншуюць яго з днём нараджэння. Прамаўляе інфармант A, жонка інфарманта C, рэпліку ўстаўляе малодшая дачка (інфармант B):

(19) *Дарагбй наш па́пачка, муж Ва́с'і́чка!* (33: 8; A)

Паздрайл'а́ім ц'і́б'а́ з дн'ом раждз'е́н'і́я (33: 9; A).

Жыла́йім ц'і́б'э здаро́ўйя, ш'ч'а́сц'а, ус'н'эхаў ў трудз'э (33: 10; А).

Хац'эла сказа́ц': в л'і́чний жы́з'н'і (33: 11; В).

***Шч'а́с'ц'а в л'і́чний** жы́з'н'і* (33: 12; А).

І вс'і́вб са́мава-са́мава харо́шыва (33: 13; А).

*А в **ка́чыств'і** пада́рка вот с'у́пр'із тако́й н'і́бал'шб́й* (33: 14; А)
(паказвае).

Як бачым, у гэтым фрагменце выразна пераважае цвёрды [ч], толькі ў адным месцы (у рамках стандартнай віншавальнай формулы) з'яўляецца мяккі [ч']. Такая сітуацыя можа быць абумоўлена тым, што ў самым пачатку фрагмента, дзе выкарыстоўваюцца звычайныя звароткі *па́пачка*, *Вас'і́чка* (выказванне 8), урачысты тон яшчэ не набраў патрэбнай вышыні. А вось выказванне 10 ужо ўяўляе сабой стандартны высокі віншавальны жанр, які многія ў Беларусі засвойвалі хутчэй пры дапамозе літаратурнай рускай, чым беларускай мовы.

Наступныя два дыялогі адлюстроўваюць працэс выпякання інфармантамі А і N бліноў. Інфармант А ўспрымае сітуацыю як крыху ўрачыстую, бо выступае ў ролі настаўніцы для дачкі (інфармант N), паказваючы ёй, як трэба пячы бліны. Гэтым абумоўлена з'яўленне ў маўленні жанчыны, акрамя цвёрдага [ч], яшчэ і мяккага [ч']:

(20) *Мы ішчэ нал'і́ом **малач'ка́*** (23: 89; А).

*Што́бы ц'э́ста **палу́чы.лас'** б'і́з камко́ў, на́да, мук'і́ што́б бы́ла мно́га* (23: 90; А).

Што́б анб́ было́ гу́сто́йя (23: 91; А).

*А па́то́м пас'ц'і́п'ённа да́бавл'а́йіш **малач'ка́*** (23: 92; А).

Да н'і́абхадз'і́май канс'і́сц'ёнцы́і (23: 93; А).

Дава́й, дава́й, дава́й (23: 94; А).

***Ішч'о́** малака́, па́э́таму* (23: 95; А). <...>

*От што́ **знáч'і́т*** (23: 99; N).

О́пыт пр'і́ходз'і́т з гада́м'і (23: 100; А).

*Ну, кан'е́шина, дл'а́ э́тай цэ́л'і **в'ёнч'і́к** йесц'і́ сп'і́ца́л'ный* (23: 101; А).

*Но мо́жна, в пр'і́нцы́п'і, і **в'і́лач'ка́й*** (23: 102; А).

Па́то́м (23: 103; А).

*Н'і́мно́жска ма́сл'і́ца **падсо́лн'і́ч'нава*** (23: 104; А).

*І н'е́мно́жска **вадз'і́чк'і*** (23: 105; А). <...>

*Што́б **бл'і́нч'і́к'і** бы́л'і так'е́йя ў́ку́сны́я* (23: 110; А).

*Што́б н'і́ пр'і́л'і́па́л'і к **скава́рба́ч'к'і*** (23: 111; А).

Ц'ін'ёр' мы дабавл'айім н'імнѡѡска вадз'іцк'і (23: 112; А).
Н'імнѡѡска мас'іл'ца (23: 113; А).
Вс'о эта тш'ч'ац'іл'на п'ір'ім'ешывайім (23: 114; А). <...>
І у нас ц'эста бу'дз'іт б'ез камѡчкаў (23: 119; А).

Як бачна з вышэйпрыведзенага кантэксту, мяккі [ч'] і цвёрды [ч] тут чаргуюцца і выкарыстоўваюцца незаканамерна. Але ў працягу гэтай сітуацыі, у ніжэйпрыведзеным фрагменце, у выкарыстанні інфармантам мягкага і цвёрдага варыянтаў назіраецца пэўная заканамернасць:

- (21) *П'ёрвыі бл'ін кѡмам, но у нас он н'е палуч'ілс'а кѡмам* (24: 85; А).
У нас палуч'ілс'а как на́да (24: 86; А).
Аста́лас' ійдз'інств'іннайе папрѡбавац' (24: 87; А).
Заказа́ла дз'еду лапа́тацкy, дык йон мн'е сдз'элаў (24: 88; А).
На́да сказа́ц' па́пк'і, штоб йон мн'е ішчѡ (24: 89; А).
То́лстуйу? (24: 90; N)
Н'е, он здз'элаў то́н'ін'куйу, іна́ тут б'ар'э́ца (24: 91; А).
Но бал'шайа таќайа (24: 92; А).
На́да пам'ён'шы, кан'эшна (24: 93; А).
А то бч'ін', бч'ін' у́ж (24: 94; А).

Мяккі [ч'] выкарыстоўваецца ў той частцы дыялогу, якая прысвечана гатаванню біліноў. Цвёрды ж [ч] ужываецца тады, калі ў размове з'яўляецца пабочная вясковая мікратэма. Мяккі [ч'] у апошняй рэпліцы перадае эмацыянальны характар інфармацыі.

Змене тэмы ў гэтым дыялогу падпарадкавана выкарыстанне розных варыянтаў і іншых пераменных, што будзе паказана ніжэй.

5. Розныя віды экспрэсіі.

А. Незадавальненне, строгасць.

Усе члены сям'і (інфарманты А, В, С, N) прымаюць удзел у дыялогу 28. Яны размаўляюць пра малодшую дачку (інфармант В), якая вельмі любіць салодкае, але не так добра, як хацелася б старэйшым, есць звычайную ежу:

- (22) *Нас'ц'а, пайэш* (28: 27; N).
Што? (28: 28; В)
О, йак канф'ётку шакала́дну́йу, так а́на хѡч'ім (28: 29; А).
А пайес'ц' бл'ін іна́ н'і хѡч'ім (28: 30; А).
Іны́ ж ўкѡ́сны́йа, ка́да ц'ѡплѡ́йа (28: 31; N).

Звяртаючыся да дачкі і жадаючы выразіць незадаволенасць тым, што яна любіць салодкае і не есць таго, што трэба, інфармант А выкарыстоўвае мяккі [ч']. Жанчына палічыла, што для строгага па тоне, «начальніцкага» кантэксту больш падыходзіць мова з перавагай рускіх рыс.

Б. Здзіўленне.

У працягу дыялогу 28 гаворка ідзе пра цукеркі, якія любіць малодшая дачка, інфармант В:

(23) *Л'ан', л'ан'* (28: 32; N).

Забра́ла, забра́ла ўс'е канф'эты (28: 33; N).

Там пол-йáшчыка (28: 34; B).

Йа сама́ в'ідз'іла (28: 35; B).

Дз'е пол-йáшчыка? (28: 36; N) <...>

Пол-йáш'ч'іка (28: 42; N).

Ого́! (28: 43; N)

Н'ічыво́ с'і́! (28: 44; C)

Э́та у каво́ э́та пол-йáш'ч'іка? (28: 45; N)

Да́йц'і-ка мн'е пол-йáш'ч'іка канф'э́т (28: 46; N).

Інфармант N, здзіўіўшыся таму, што дома так шмат цукерак, а яна пра гэта не ведае, ужыла мяккі [ч'] у слове *пол-йáш'ч'іка*. Паказальна, што мяккі [ч'] у гэтым слове з'явіўся не адразу, а падчас паўторнага яго выкарыстання (выказванне 42). Пераход ад цвёрдага гука да мякакага сведчыць пра нарастанне эмацыянальнасці, здзіўлення і выступае ў якасці сродку выражэння эмпазы.

Пазней інфармант N выкарыстала мяккі [ч'] у беларускай форме пытання *ч'аго́ ў* выказванні 49:

Ч'аго́? (28: 49; N)

Але яна зноў ужывае цвёрды [ч] у выказванні 55:

Там йáшчэ́ аста́лас' трóху (28: 55; N).

У дыялогу 75 прымаюць удзел інфарманты R і N. Інфармант R расказвае пра тое, як вучыўся ў вучылішчы:

(24) *Прахадз'і́ў кам'інда́нт, й'івр'е́й па на́цыяна́л'нас'ц'і́* (75: 167; R).

Сту́ча́ў у ко́мнату́ (75: 168; R).

І ўс'е́ вы́хадз'і́л'і́ зар'а́дку (75: 169; R).

Н'і́ вб'і́дз'і́ш – ц'і́б'а́ вб'і́ган'ат с а́бич'ьж'с'ц'і́йа (75: 170; R).

Н'і́ч'о́с'е! (75: 171; N)

Параўнайце выкарыстанне выбухнога [г] гэтым жа інфармантам у аналагічнай сітуацыі для выражэння здзіўлення («ни фигу себе!») (гл. фрагмент (12), с. 53).

В. Незадавальненне.

У дыялогу 52 інфармант А расказвае інфарманту Е пра тое, як яе кухню неаднаразова залівала суседка зверху:

(25) *Нарма́л'на, Ле́н* (52: 1; А).

Ч'і́мьі́ ра́за (52: 2; А). <...>

А мн'е ат э́тага л'э́гч'і? (52: 14; А) <...>

Іш'ч'і́ц'е абойі (52: 32; А).

Выкарыстоўваючы мяккі [ч'], інфармант А выражае свае адносіны да суседкі, а дакладней – тое, што інфармант у гэтай сітуацыі мае рацыю, а суседка вінаватая. Акрамя таго, жанчына, пра якую ідзе гаворка, размаўляе па-руску і інфармант А з ёй таксама размаўляе па-руску, таму, быццам звяртаючыся да суседкі ў дадзенай сітуацыі, стараецца размаўляць гэтак жа, як калі б размаўляла з ёй непасрэдна.

6. Адмоўнае цытаванне.

У дыялогу 18 інфармант N, студэнтка, якая вучыцца ў Мінску, расказвае бацьку, інфарманту С, пра сваю гаспадыню, у якой яна наймае пакой:

(26) *Дык ба́бка ж, іна́ ж ходз'і́ц' на рабо́ту?* (18: 11; С)

Ну, і закрыва́йіц' ко́мнату на кл'у́ч (18: 12; N). <...>

Ого́, йе́с'л'і́ б ц'і́л'і́в'і́зар [можна было нам глядзець без гаспадыні!] (18: 19; N)

Так ба і му́зыку, і ўс'о, што хо́чыш (18: 20; N). <...>

А йна ўс'о так, зна́йіш (18: 27; N).

Ўс'о так ш'ч'і́та́йіц', што́б йой э́кано́м'іц' (18: 28; N).

Іна́ сама́ ма́ла гл'адз'і́ц' ц'і́л'і́в'і́зар (18: 29; N).

Саўс'э́м ма́ла (18: 30; N).

А за с'в'ет пла́ц'і́ц'а? (18: 31; С)

І́л'і́ про́ста шо́ дз'е́н'г'і́ э́ц'і́ адда́л'і́, і ўс'о? (18: 32; С)

Йак-та йна ра́н'шы ў нас бра́ла па́ру раз за ваду́, нав'е́рна, адз'і́н раз (18: 33; N).

Ц'і́ мно́га? (18: 34; С)

Ты́с'і́цы, ты́с'і́ч па шэ́с'ц' вы́хадз'і́ла с ч'і́лав'е́ка (18: 35; N).

С чы́лав'е́ка, да? (18: 36; С)

А йна мый́іца раз ў́ н'адз'е́л'у і́л'і́ ў м'е́с'і́ц? (18: 37; С)

Н'е, ну нармал'на так (18: 38; N).

Н'іч'аста (18: 39; N).

Іна вабішчэ такайа, эканомнайа с'іл'на (18: 40; N).

Ўс'о ш'ч'ітаііц', ш'ч'ітаііц' (18: 41; N).

Наяўнасць як мяккага [ч'], так і цвёрдага [ч] тлумачыцца тым, што, з аднаго боку, размова вядзецца пра горад, інфармант N зусім нядаўна прыехала з Мінска, дзе большасць людзей з яе асяродку і сама яна размаўляюць па-руску, тады мяккі [ч'] гучыць натуральна. З іншага боку, дзяўчына размаўляе з татам, таму не павінна набліжаць сваё маўленне да рускай мовы, а, наадварот, павінна паказаць, што яна тут свая, хоць і вучыцца ў горадзе. Тады цвёрды [ч] нібы згладжвае крыху той факт, што мяккі [ч'] усё-такі сустракаецца.

Мяккі [ч'] у слове *считаёт* быў ужыты тры разы ў двух выказваннях (28 і 41), паміж якімі былі і [ч], і [ч']. Магчыма, тут мае месца цытаванне інфармантам N слоў яе гаспадыні (а менавіта, слова *считаёт*, якое магла часта выкарыстоўваць жанчына і выконваць адпаведнае дзеянне), якая ёй не вельмі падабалася з-за сваёй скупасці і звычайнае маўленне якой было змешаным. У дадзеным выпадку можна казаць пра з'яву адмоўнага цытавання¹.

7. Жаданне з дапамогай асаблівасцей фанетыкі перадаць добрыя адносіны да чалавека, пра якога ідзе гаворка.

Інфармант N выказала жаданне замяніць сваю маці (інфармант А) у школе на той час, пакуль апошняя будзе на курсах павышэння кваліфікацыі. Але інфармант А сказала, што інфарманту N не змогуць аплаціць гэту работу, бо яна не працуе ў школе:

(27) Ыак ц'аб'ё йагó апла́ц'уц'? (21: 62; A)

Хто? (21: 63; A)

Прóста так (21: 64; N).

А, прóста так? (21: 65; A)

Н'е (21: 66; A).

Хай дз'і́ч'áта падрабóтайц' (21: 67; A).

Выкарыстанне мяккага [ч'] у слове *дз'і́ч'áта* можа быць звязана з тым, што гэта слова асацыіруецца з назвай савецкага фільма, песняй з яго

¹ *Лянкевіч У. В.* Пераключэнне кодаў у неформальных абставінах (на матэрыяле запісаў вуснага маўлення моладзі ў Мінску) // *Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка.* 2013. № 3. С. 42.

і адпаведным вымаўленнем. Трэба адзначыць, што перадача вымаўлення ў дадзеным выпадку не з’яўляецца дакладнай, бо ў слове ўжываецца [ў].

У працягу дыялогу інфармант А ўжыла гэта ж слова з цвёрдым [ч]:

Ну, можа, хто-н’ібу́дз’ пайё́дз’іц’ знако́мый з дз’і́ўча́т (21: 105; А).

У выказванні 67 гаворка ішла пра канкрэтных, дастаткова блізкіх інфарманту знаёмых, у той час як у выказванні 105 – пра настаўнікаў з раёна наогул, што знайшло адлюстраванне ў маўленні жанчыны.

Інфармант L расказвае інфарманту А пра тое, як піла чай з калегамі:

(28) *Йак мы п’і́л’і ча́й в э́тым са́мым* (52: 134; L).

Слы́шыш, на м’і́тодаб’і́дз’ін’ён’і́йі (52: 135; L).

Дз’ё́вач’к’і канф’ё́ты там паста́в’і́л’і, Св’ё́тка (52: 136; L).

Мяккі [ч’] у слове *дз’ё́вач’к’і* разам з памяншальным суфіксам сведчыць пра добрыя ўзаемаадносіны інфарманта L з калегамі. Як бачым, мяккі [ч’] можа з’яўляцца паказчыкам як станоўчай, так і адмоўнай ацэнкі (параўн. фрагменты (26) і (28)).

8. Акамадацыя да суразмоўцы.

Інфармант А размаўляе па тэлефоне з сястрой з Расіі і, ведаючы, што яна размаўляе па-руску, у пачатку размовы стараецца зрабіць сваё маўленне набліжаным да рускай мовы:

(29) *Вал’, пр’і́в’ёт* (31: 11; А).

Ага́ (31: 12; А).

Яа адпра́вл’а́йц’ц’э э́сэмэ́ск’і (31: 13; А).

Ц’о ты і́х н’і па́луч’а́йш? (31: 14; А) <...>

Але параўнайце далей: старанне размаўляць па-руску змяншаецца:

Па́там’у што мн’е а́тц’о́т: сро́к даста́йк’і і́с’ц’о́к (31: 19; А).

Дай-ка мн’е, На́таш, р’у́чку (31: 20; А) (даццэ). <...>

Да нарма́л’на (31: 26; А) (сястры).

Н’і́ц’о́га (31: 27; А). <...>

Да ну, а́тм’і́ца́йі́м [дзень нараджэння інфарманта С]! (31: 32; А)

Змяншэнне імкнення размаўляць па-руску з цягам размовы абумоўлена тым, што суразмоўца інфарманта А – яе сястра, якая нарадзілася ў беларускай вёсцы і для якой такое маўленне таксама было характэрна.

Інфармант А тэлефануе інфарманту D (сяброўка інфарманта В, у якой яна знаходзіцца ў гэты момант), каб паклікаць дачку дадому:

(30) *В’і́ка, здра́ствуй* (27: 105; А).

На́с’ц’у мо́жна? (27: 106; А)

Нас'ц', хадз'і на м'іну́тач'ку дамо́й (27: 107; А).

Ну на́да, на м'іну́тач'ку (27: 108; А).

Выкарыстанне інфармантам тут мяккага [ч'] з'яўляецца дадатковым сродкам выражэння просьбы. Акрамя таго, на характар маўлення жанчыны магло паўплываць тое, што інфармант D (дзяўчынка, якой тэлефануе інфармант А) з'яўляецца вучаніцай школы, у якой працуе інфармант А. Тады натуральным з'яўляецца жаданне інфарманта А размаўляць з ёй па-руску (у выказваннях 107 і 108 яшчэ адчуваецца ўплыў размовы інфарманта А з інфармантам D).

Параўнайце працяг дыялогу:

Ўс'о (27: 109; А).

Так ба н'і пр'ішл́а (27: 110; N).

*Сказ́ала б: йа па́то́м, йа **шч́ас** н'і хачу́ (27: 111; А).*

А так (27: 112; А).

Йак зайдз'е́ц' – ср́азу дз'в'е́р'і на кл'уч (27: 113; С).

І кл'уч хав́ай, шоб н'і йц'і́кл́а (27: 114; С) (усміхаецца).

*Эта **то́ч'на** (27: 115; А).*

Зараз інфармант звяртаецца да членаў сям'і, таму не павінна старацца размаўляць па-руску. Акрамя таго, у выказванні 111 інфармант А цытуе словы, якія магла вымавіць інфармант В, улічваючы пры гэтым асабліва-сці яе маўлення. Як вынік – выкарыстанне цвёрдага [ч]. Мяккі [ч'] у выказванні 115 мог з'явіцца з прычыны экспрэсіі.

9. Уплыў тэмы размовы, звязанай з выкарыстаннем рускай мовы.

Інфармант N падчас размовы з інфармантам R, гаворачы пра вечар сустрэчы выпускнікоў, выкарыстоўвае мяккі [ч']:

(31) *А вот ты х́одз'іш на в'е́ч'і́р вст́р'е́ч'і́ выпу́скн'іко́в? (78: 40; N)*

Выраз «вечер встречи выпускников» уяўляе сабой сінтаксічна і семантычна звязанае выказванне, уласцівае каляшкольнаму жыццю, дакладней жыццю, непасрэдна звязанаму са школай, дзе як мінімум пазаўрочная дзейнасць праводзіцца на рускай мове. Гаворачы па-свойму, інфарманты могуць не адаптаваць такія выразы да свайго ідыястылю.

У дадзеным выпадку пра пэўную афарбоўку выразу сведчыць выкарыстанне інфармантам, акрамя мяккага [ч'], канчатка *-ов* (не *-оў*) у форме *выпу́скн'іко́в*. Звыклым для дзяўчыны з'яўляецца канчатак *-оў*, напрыклад:

*Ма́йá [сястра] Нас'ц'а да тр'ох **чыс'о́ў** но́чы х́одз'і́т [гуляць] (77: 71; N).*

Параўнайце тут жа, у размове пра школу, выкарыстоўваецца цвёрды [ч]:

Н'е-а (78: 41; R).

*А **чо** так?* (78: 42; N)

Н'і зна́йу (78: 43; R).

Шо-та ужэ́, нав'ёрна, да́жа н'і саб'іра́йуца на́шы (78: 44; R).

***Чо**-та н'і с... (сабіраюцца)?* (78: 45; N)

В смы́сл'і, твой клас? (78: 46; N)

***Вабшчэ́-та** саб'іра́йуца* (78: 47; N).

Вабшчэ́** так прахо́дз'іт жы ж **в'эчыр (78: 48; N).

Выкарыстанне інфармантам цвёрдага [ч] сведчыць пра нечаканы і нават непрыемны для яе характар інфармацыі, якую яна пачула. Акрамя гэтага, тут ужыта скарачаная назва мерапрыемства – «вечер» замест «вечер вистречи выпускников». Але параўнайце далей: амаль поўная версія, але ўсё роўна выкарыстоўваецца цвёрды [ч]:

*А, хац'а вам мо́жна і б'із **в'эчыра встр'ечы встр'іч'а́цца**, так* (78: 102; N).

Мяккі [ч'] у слове «встречаться» можа выступаць у якасці «кампенсцыі» таго, што ў выразе «вечер вистречи» двойчы выкарыстаны цвёрды [ч].

Мяккі [ч'] ужыла інфармант L падчас размовы пра настаўніцкія курсы:

(32) *А **шч'ас** ан'і, па-мо́йму, вс'е кúрсы па дв'е н'ідз'эл'і* (53: 41; L).

Тэма мае афіцыйны характар (праца, курсы) і асацыюецца з выкарыстаннем рускай мовы.

Параўнайце ўжыванне гэтым інфармантам цвёрдага [ч] падчас размовы пра тэлевізар:

*Бол'шы **тыс'іцы** канала́ў* (54: 9; L).

Трэба адзначыць, што ў гэтым жа дыялогу, пра курсы, інфармант выкарыстоўвае як мяккі [ч'], так і цвёрды [ч]:

Ты н'і зна́йш, н'іхто́ н'і й'едз'іт на кúрсы? (53: 1; A) <...>

Н'іхто́ н'і й'едз'іт? (53: 14; A)

*А што ты **хоч'іш**?* (53: 15; L)

То што йа й'еду, Л'ен (53: 16; A).

Ой, када́? (53: 17; L)

Во, са сл'еду́шчага пан'ідз'эл'н'іка (53: 18; A).

І хто ц'аб'э зам'ін'а́іц'? (53: 19; L)

Шцас скажыт, Кац'а Антон'інка (53: 20; L). <...>

Йа шо-та в ётам гадў вабицэ ўжэ (53: 30; L).

Н'і в ётам, н'і ў прбылым (53: 31; L).

Н'і аднаго дн'а н'ікада н'і падрабётала, н'і была на падрабётк'і (53: 32; L).

З дапамогай цвёрдага [ч] інфармант узмацняе адмоўны характар інфармацыі, якую перадае. Варыянтнасць гэтага гука ў рамках дадзенага фрагмента можа разглядацца ў якасці сродку выражэння эmfазы.

Цікавая з пункту гледжання маўленчых паводзін інфармантаў размова дзвюх жанчын 1966 г. н., адна з якіх – настаўніца пачатковых класаў, другая – прыватны прадпрымальнік (інфарманты А і К). Іх размову можна ўмоўна падзяліць на дзве часткі згодна з тэмай, якая дамінуе ў кожнай з іх. Так, у першай частцы жанчыны разглядалі фотаальбом і ўспаміналі знаёмых, якіх бачылі на здымках. У другой частцы гаворка ішла пра адпачынак адной з жанчын на Чорным моры. Цікава, што нават у досыць спецыфічнай сітуацыі, калі размаўлялі пра крыху экзатычную падзею – знаходжанне на моры, жанчыны не выкарыстоўвалі мяккага [ч']. Але казачь пра аднолькавыя маўленчыя паводзіны інфарманта К у дзвюх частках гэтага дыялогу нельга: адсутнасць у яе маўленні мяккага [ч'] падчас размовы пра мора кампенсуецца перавагай умоўна рускіх варыянтаў некаторых форм. Так, напрыклад, суадносіны ўмоўна беларускіх / мясцовых / умоўна рускіх варыянтаў кораня займенніка *які* і яго форм (*йак'эй* / *ік'эй* / *какёй*), займеннікавага прыслоўя *як* (*йак/как*) у размове пра фота адпаведна 9 : 9 : 12, у той час як у размове пра мора – 6 : 5 : 15. Да ўмоўна беларускага адносім варыянт *йак'эй*, у корані якога назіраецца ўплыў беларускай літаратурнай мовы. Суадносіны варыянтаў з мяккім [ц'] / цвёрдым [т] у канчатку формы 3-й асобы адз. і мн. л. дзеясловаў цяперашняга і будучага простага часу (*ідз'ёц' – ідз'ёт, пайдўц' – пайдўт*) адпаведна 12 : 5 і 7 : 14 (назіранні на аснове ўсёй размовы інфармантаў, прыклады кантэкстаў – фрагмент (66), с. 80, фрагмент (122), с. 106, фрагмент (123), с. 107).

2.1.3. Цвёрды [р] / мяккі [р']

Хоцімскім гаворкам уласціва наяўнасць мяккага зычнага [р']. Аднак у сямейнай частцы запісаў сустракаецца 13 выпадкаў ужывання інфармантамі цвёрдага [р] на месцы мяккага [р'], што характэрна для беларускай літаратурнай мовы (табл. 2.3).

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [p'] / [p]

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[p']	1280	99,0
[p] на месцы [p']	13	1,0

Разгледзім выпадкі выкарыстання цвёрдага [p] на месцы мяккага [p'] інфармантам С. Мужчына стабільна ўжывае цвёрды [p] у прыназоўніку *цераз*. Параўн.:

(33) *О, дык таб'ё мо́жна ц'і́раз О́ришу йéхац'* (10: 39; С) (пра дарогу дачкі ад Хоцімска да Мінска).

Заб'ару́ц', ц'і́раз час адпу́с'ц'ац' (16: 10; С) (пра затрыманне міліцыяй асоб за сямейныя скандалы).

Эц'і, ц'і́раз гран'іцу (72: 85; С) (пра візы).

Фанетычнае аблічча прыназоўніка ў маўленні гэтага інфарманта вар'іруе за кошт якасці першага зычнага. Аднак [p] стабільна застаецца цвёрдым, нават калі суразмоўца інфарманта С выкарыстоўвае [p']. Параўн.:

(34) *Папóжжсы, ц'э́раз тр'і́цыц' м'і́нут* (15: 44; С).

Пайд́у пазван'у ц'о́ц'і Тán'і (15: 45; А).

Ц'э́р'ез скóл'ка? (15: 46; N)

Ц'і́раз тр'і́цыц' (15: 47; С).

Гэты ж інфармант ужывае цвёрды [p] у слове *каструля*:

(35) *Так'ёйа во ка́стрýл'і* (4: 8; С).

Мужчына здзіўляецца вялікай колькасці бульбы, якую трэба пачысціць.

Асобнай увагі заслугоўвае варыянтнасць цвёрдага [p] / мяккага [p'] у слове *воскресенье*. У адрозненне ад стабільнага ўжывання цвёрдага [p] у прыназоўніку *цераз*, у слове *воскресенье* інфармант С ужывае як цвёрды [p], так і мяккі [p']. Параўн.:

(36) *Та ў васкрýс'én'н'а б́ан'у тап'і́ў там* (68: 23; С). <...>

Йа ў васкр'і́с'én'н'а тóл'ка (68: 33; С).

Варыянтнасць [p] / [p'] у слове *воскресенье* характэрна і для інфарманта А:

(37) *Ў васкр'і́с'én'н'а* (7: 4; А).

Зáйт́ра ж васкрýс'én'н'а (31: 49; А).

Цвёрды [р] у слове *воскресенье* адзін раз быў ужыты **інфармантам Р**:

(38) *Н'а ўч'ора, а у васкрыс'ён'н'а* (68: 74; Р).

Інфармант удакладняе дзень, калі забілі парася.

Акрамя варыянтнасці цвёрдага [р] / мяккага [р'] у слове *воскресенье*, цвёрды [р] быў ужыты інфармантам А ў форме загаднага ладу мн. л. дзеяслова:

(39) *Прав'ёрц'і пр'ав'іл'нас'ц'...* (37: 47; А)

У дадзеным выпадку інфармант зачытвае рускамоўны тэкст, змешчаны ў СМС-паведамленні, і, нягледзячы на правапіс, выкарыстоўвае цвёрды [р].

Варыянтнасць [р] / [р'] сустрэлася і ў маўленні **інфарманта М**, стрычнага брата інфарманта С. У большасці выпадкаў мужчына выкарыстоўвае мяккі [р']. Аднак у адным з выказванняў ён ужыў цвёрды [р] два разы:

(40) *Сматр'ў, ётый, ў канцыл'арыйі гарыц' с'в'ет* (62: 40; М).

Аднак тут жа, у адным з суседніх выказванняў, інфармант М ужыў у слове *канцільярыя* мяккі [р']:

Йа, так'ой, сл'ышу, па каз'арм'і так кр'ік (62: 41; М).

Г'ўндар'ў! (62: 42; М)

Ў канцыл'ар'ійу! (62: 43; М)

Выглядае, што асноўным для інфарманта з'яўляецца варыянт [р'].

Цвёрды [р] на месцы мяккага [р'] аднойчы быў выкарыстаны **інфармантам Л**. У дыялогу 58 жанчына гаворыць пра сваё шкадаванне з-за таго, што яна пабаялася атрымаць другую адукацыю, бо асперагалася складанага тэсціравання. Падлічваючы матэрыяльныя страты, якія сталі вынікам такога рашэння, інфармант у адным з выказванняў вымавіла лічэбнік *трыста* з цвёрдым [р]:

(41) *Йа растр'ойлас'* (58: 72; Л).

Дык ма'ла ж плац'ц'ў б'ўдут (58: 73; Л).

Та ж на кл'ас'і (калі з'яўляешся класным кіраўніком) *палуч'айіш п'іцц'от* (58: 74; Л).

А б'із кл'аса (без класнага кіраўніцтва) *б'ўдз'іш палуч'ац' трыста* (58: 75; Л).

Выкарыстанне інфармантамі цвёрдага [р] замест мяккага [р'] цяжка паддаецца тлумачэнню, можна выказаць толькі папярэднія здагадкі

пра асобныя ўжыванні. Так, вымаўленне інфармантам С цвёрдага [p] у прыназоўніку *ц'эраз* (фрагмент (34), выказванні 44, 47) можа быць абумоўлена фанетычным афармленнем слова ў цэлым – у гэтых выказваннях мужчына ўжыў форму *цераз*, не *через*. Што да ўжывання формы *кастрыл'а*, то, магчыма, выкарыстанне гэтага слова з мяккім [p'] у звычайнай бытавой сітуацыі інфармант успрымае як знак празмернай культурнасці.

Папярэдняю версію можна выказаць і адносна вар'іравання [p] / [p'] у форме *васкрыс'ён'н'а*. Несумненна, інфарманты ведаюць літаратурную беларускую форму абазначэння апошняга дня тыдня – *нядзеля*, якая, аднак, слаба засвоена мясцовай гаворкай. Магчыма, ужываючы ў вусным маўленні ўласцівы пісьмоваму маўленню стараславянiзм *воскресенье*, інфармант С часам падсвядома адчувае нейкі дыскамфорт і ў якасці кампенсацыі празмерна высокай стылістыкі гэтай формы выкарыстоўвае ўласцівы «больш дэмакратычнай» беларускай мове цвёрды гук [p]. У маўленні інфарманта А назіраецца значная перавага формы *васкр'іс'ён'н'а* з мяккім [p']. Форма з цвёрдым [p] была ўжыта жанчынай падчас тэлефоннай размовы з сястрой з Расіі. Верагодна, такім чынам яна хацела падкрэсліць сваю ідэнтычнасць як носьбіта «хоцімска-беларускай» мовы ў параўнанні з сястрой, цяперашнім носьбітам рускай мовы.

Інфармант L, выкарыстоўваючы слова з цвёрдым [p] у размове пра заробак настаўнікаў, хацела акцэнтаваць увагу на меншым з двух ужытых побач лічэбнікаў, не толькі вылучаючы яго лагічна, але і выкарыстоўваючы ў незвычайным фанетычным афармленні.

2.1.4. Зычныя [дз'] / [д'], [ц'] / [т']

У маўленні інфармантаў назіраецца значная перавага дзекання і цекання над выкарыстаннем [д'] і [т']. Так, колькасныя паказчыкі ўжыванняў [дз'] і [д'] – 1759 і 5, [ц'] і [т'] – 2810 і 26 адпаведна (табл. 2.4, 2.5).

Табліца 2.4

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [дз'] / [д']

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[дз']	1759	99,7
[д']	5	0,3

Табліца 2.5

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [ц'] / [т']

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[ц']	2810	99,0
[т']	26	1,0

Толькі інфармант К пастаянна (ёсць толькі адно выключэнне) вымаўляе [т']. У маўленні інфармантаў часта ў межах аднаго або суседніх выказванняў выкарыстоўваюцца розныя варыянты ці камбінацыі тыпу [д'] – [ц'], [дз'] – [т']. Тут прывядзём толькі тыя выпадкі, якія на першы погляд паддаюцца тлумачэнню.

Разгледзім фактары выкарыстання інфармантамі гука [д'].

1. Уплыў гарадской тэмы размовы.

У дыялогу 10 інфармант N, студэнтка, расказвае пра тое, што ёй пасля вяртання ў Мінск трэба будзе здаваць экзамен:

(42) *Натáш, а ты пр'і́ёдз'іш, і срáзу экзáм'ін?* (10: 5; C)

Да, ў два чысá (10: 6; N).

Ну б́уд'іт вр'ém'a ішчэ́ (10: 7; N).

Пераходзячы да расказу пра навучанне ва ўніверсітэце, інфармант N як бы часткова пераклучылася на гарадскую, афіцыйную абстаноўку ў маўленні, якая вымагае ўжывання рыс рускай мовы, і выкарыстала [д']. Пра гэта ж сведчыць і выкарыстанне гука [в] у слове *вр'ém'a* (не [ў]). Аднак трэба адзначыць, што пераклучэнне адбылося не ў поўнай меры (параўн. цвёрды [ч] у словаформе *чысá*, форму *ішчэ́*).

2. Выражэнне экспрэсіі.

У дыялогу 13 гаворка ідзе пра тое, што ў вучняў малодшых класаў хутка будуць канікулы, нягледзячы на тое, што папярэднія былі не так даўно. Інфармант N, пачуўшы пра гэта ад інфарманта А, здзівілася:

(43) *Д'ілав'ійе* [вы, таму што ў вас канікулы]! (13: 50; N)

А, ў мláдшых клáсах [заўсёды больш канікул, чым у старэйшых] (13: 51; N).

Выкарыстанне інфармантам гука [д'] падкрэслівае экспрэсію. Тут жа, у наступным выказванні, выкарыстаны [ц']:

Ак'эй-та ў ц'аб'é клас, мам? (13: 52; N)

Тэма размовы не змянілася, таму можна было б выказаць здагадку, што, раз выкарыстаны [д'], будзе выкарыстаны і [т']. Але гэтага не адбыло-

ся. Такія маўленчыя паводзіны інфарманта звязаны з тым, што выказванне 52, у адрозненне ад папярэдніх, ужо не перадае здзіўлення – гэта звычайнае пытанне, выкліканае цікавасцю дзяўчыны, а не выражэнне ёй эмоцый.

Прааналізуем прычыны выкарыстання інфармантамі **гука [т']**.

1. Акамадацыя да суразмоўцы.

Гук [т'] быў ужыты інфармантам А падчас тэлефоннай размовы з супрацоўніцай Камунгаса:

(44) ***Т'іха*** (3: 11; А) (набірае тэлефонны нумар).

Н'і заблўдз'ішс'а (3: 12; А) (рэпліка адрасавана мужу).

Камунхобз? (3: 13; А)

Здр'аствуйт'е (3: 14; А).

***Падскажыт'е**, пажалуста* (3: 15; А).

*Ў кабó та мн'е мóжна **узнáт'***? (3: 16; А)

Але тут жа:

Заплац'іла** йа за **дз'ікабр'** м'ес'іц за **кварц'іру? (3: 17; А)

***Тр'іццят'** тр'і, с'ем, пас'іба* (3: 18; А).

Тое, што жанчына ўспрымае дадзеную размову з незнаёмым чалавекам як афіцыйную, для якой пажадана ўжыванне рускай мовы, пацвярджаюць ужытыя ёй звароты ветлівасці, [в] у канчатку займенніка *кабó*. Выказванне 17 вылучаецца сярод астатніх наяўнасцю дзекання і цекання. Выказванне 18 – пераходнае ад афіцыйнай да звычайнай бытавой размовы. Тут прысутнічаюць прыметы абодвух стыляў: з аднаго боку, [т'] як элемент афіцыйнага стылю, з другога боку, цвёрды [м] у лічэбніку *с'ем* і скарачаная, размоўная версія слова *спасібо*.

Назіраецца і адваротная з'ява – перанясенне прымет афіцыйнай сітуацыі ў звычайную бытавую размову:

Ўес'м' [хочаш]? (3: 22; А)

Пытанне жанчыны адрасавана яе мужу.

2. Уплыў тэмы размовы, звязанай з выкарыстаннем рускай мовы.

У дыялогу 53 інфармант А расказвае калезе, інфарманту L, пра тое, што піша рэферат для курсаў павышэння кваліфікацыі, на якія збіраецца ехаць:

(45) *Слўшыый* (53: 54; А).

*Ў **ц'іб'е** н'ічóга н'ету па **чм'эн'ійу***? (53: 55; А)

Йа ж н'ішцў (53: 56; А).

Там жа ж на́да m'in'ép' p'if'irát, нав'ерна? (53: 57; А) <...>
P'if'irát на два́ццыц' п'ац' – тр'і́ццыц' стран'іц ручно́ва
ц'э́кта (53: 61; А).

Іл'і дз'эс'іц' – п'і́тна́ццыц' п'іча́тнага (53: 62; А).

По́мн'іш? (53: 63; А)

Ну, а Кал'іда хуц' пр'ідз'е́ц' (53: 64; А) (у бок).

Ну і та́ма ц'е́мы йес'ц' (53: 65; А).

Іа шо-та вы́брала цт'е́н'і́а (53: 66; А).

Ну ўчыра́ п'іса́ла – ў м'ан'е то́ка дв'і́на́ццыц' стран'іц (53: 67; А).

Пр'ілажэ́н'і́а там разны́а, уро́к, вс'о э́т'і са́мы́а, там што-
н'ібу́дз' – э́та н'і в сч'от (53: 68; А).

Ім'інна чы́стага р'іф'іра́та (53: 69; А).

Ў ц'і́б'е н'іма́ там тако́га вот, стац'е́й как'іх-н'ібу́дз'? (53: 70; А)

З дапамогай выкарыстання [т'] жанчына своеасаблівым чынам узмацняе звязаны з работай, побытавы характар будучай сітуацыі, дзе, верагодна, будзе пераважаць руская мова. Аднак разам з [т'] інфармант выкарыстоўвае і [ц']. Гэта звязана з тым, што жанчына размаўляе з калегай, з якой у яе таварыскія, неафіцыйныя адносіны.

3. Выражэнне пэўных адносін да чалавека.

А. Станоўчая ацэнка.

У дыялогу 54 размаўляюць пра знаёмага інфарманта А, які займаецца перацяжкай абіўкі крэслаў. Інфармант А хваліць знаёмага і, раскажваючы пра яго, выкарыстоўвае гук [т']:

(46) А йон жа э́т'ім шчас н'і зан'іма́йіца? (54: 102; А)

Там, пі́рім'а́жка, н'е? (54: 103; А) <...>

Мат'і́р'і́а́л йос'ц' (54: 116; А).

Параўнайце, як у адным з суседніх выказванняў жанчына звяртаецца да мужа:

Дык чаго́ ж ты н'і п'і́р'і́ц'а́г'і́вайіш, Вас'? (54: 119; А)

Інфармант А папракае мужа ў тым, што ён не перацягнуў крэслы, хоць і абцяў.

Б. Іронія, адмоўная ацэнка.

У дыялогу 54 гаворка ідзе пра мужа інфарманта L, які любіць рыбалку. Інфармант С ненаўмысна ў пытанні выкарыстоўвае часткова недарэчную

для звычайнай размовы канструкцыю *займацца рыбалкай*. Інфармант L успрымае дадзеную акалічнасць і ўжывае гэты выраз. Акрамя таго, яна выкарыстоўвае і мяккі [т']:

(47) *Дык а М'іхэйлаў'іч зан'імайіцца* [рыбалкай], *да?* (54: 71; С)

Да, зан'імайіцца, л'ёжа на дз'іван'і (54: 72; L).

Т'іс'н'ім' *дз'іван* (54: 73; L).

Такія маўленчыя паводзіны інфарманта L тлумачацца жаданнем жанчыны перадаць іранічныя адносіны да хобі мужа, якому ён удзяляе не вельмі шмат часу.

2.1.5. Корань *йак-* / *ік-* / *как-* займеннікавага прыметніка і прыслоўя, злучніка, часціцы

З 404 адзінак, ужытых у запісах, 172 разы выкарыстаны варыянт кораня *йак-* (*йак'ей*¹ і формы, *йак*), 46 разоў – варыянт *ік-* (мясцовая адзінка *ік'ей* і формы), 185 разоў – варыянт *как-* (*какбй* і формы, *как*). Акрамя таго, назіраецца адзін выпадак ужывання варыянта *ак-* у складзе формы *ак'ей* (табл. 2.6).

Табліца 2.6

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў
кораня *йак-* / *ік-* / *как-*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>йак-</i>	172	42,6
<i>ік-</i>	46	11,4
<i>как-</i>	185	45,8
<i>ак-</i>	1	0,2

Суадносіны ўмоўна беларускіх / мясцовых / умоўна рускіх форм у **інфармантаў А і R** (рознага ўзросту і прафесіі) 60 : 11 : 24 і 0 : 0 : 81 адпаведна. Для інфарманта R (мужчына, 28 гадоў, муляр) адзінага з усіх

¹ Варыянт *йак'ей*, у корані якога назіраецца ўплыў беларускай літаратурнай мовы, кваліфікуецца намі як умоўна беларускі. Пра ўжыванне падобнай формы ў беларускай літаратурнай мове сведчаць, напрыклад, даныя «Прамовы Старавойта» (Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. Мінск, 1968. Т. 2. С. 80) і «Словаря белорусского наречия» І. Насовіча (Носович И. И. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870. С. 163, 726).

характэрна ўжыванне толькі аднаго варыянта формы – з *как-*. Увогуле ўсе інфарманты ў той ці іншай ступені карыстаюцца варыянтам *как-*, нават інфармант Р (жанчына, 69 гадоў) у адным выпадку ўжыла варыянт часціцы з *как-*:

(48) *Ан'а купл'ала, Вол'га была мал'ін'кайа, кас'ц'ўмчык шырс'ц'анэй, а Тán'а как раз пр'ійэхала* (72: 26; Р).

Трэба адзначыць розныя маўленчыя паводзіны ў кантэксте разглядаемай з'явы **інфармантаў С і М** (мужчыны прыкладна аднаго ўзросту, будаўнікі). У маўленні інфарманта С пераважае варыянт з *йак-* (суадносіны ўмоўна беларускіх / мясцовых / умоўна рускіх форм 29 : 6 : 0 адпаведна), у той час як у інфарманта М назіраецца яўная тэндэнцыя да выкарыстання варыянта з *как-* (6 : 0 : 28). Разам з тым у апошняга сустракаецца і варыянт з *йак-* у якасці: а) рэшткавага, які выкарыстоўваецца несвядома; б) стылістычна абумоўленага, які выкарыстоўваецца (напаў)свядома; в) выкарыстанага незразумела чаму. Прывядзём прыклады.

1. У дыялогу 67 інфармант М расказвае пра сваіх калег:

(49) *Дык йаны́ (муляры) бoл'шы, йак (калі) мы [там, у старым доме] жы́л'і, ухадз'і́л'і [працаваць за межы сваёй мясцовасці]* (67: 59; М).

У дыялогу 62 мужчына кажа пра дробныя ўпрыгожванні, якія яму падарылі, у тым ліку пра бранзалет:

(50) *Йа ус'е салажк'і́ (дробныя ўпрыгожванні) ц'іб'е пааддава́л* (62: 86; М).

Сра́зу, йак [я] пр'ішо́л [з арміі], ц'іб'е так ўс'е адда́л (62: 87; М).

Н'і зна́йу, куда́ э́тат (бранзалет) падз'іва́л (62: 88; М).

Вс'е пазабра́л'і у м'ін'а (62: 89; М).

Н'е, по́мн'у, [ты] ў клуб пр'іхадз'і́ў (62: 90; С).

Аднак параўнайце: далей таксама назіраем зніжаную стылістыку, але выкарыстоўваецца варыянт *как*:

Ўс'е за мнóйу ў клуб как зашур'у́йуц' (62: 91; М).

Розныя варыянты ўжываюцца ў межах аднаго кантэксту.

2. У дыялогу 61 інфармант М расказвае пра армію:

(51) *Да* (61: 125; М).

Как чу́рк'і (неславяне, азіаты) (61: 126; М).

Зна́ййш, как чу́рк'і ў нас? (61: 127; М)

Йак пана́в'е́шыйц' [медалёў сабе] (61: 128; М).

Чуц' н'і Г'і́рбый Сав'е́цкага Сайц́за йе́дз'іт дамб́ой (61: 129; М).

Выкарыстанне варыянта *йак* у выказванні 128 можа быць абумоўлена пэўным паніжэннем стылістыкі сказа, выкліканым, у сваю чаргу, наяўнасцю формы дзеяслова з прэфіксам *пана-* (*пана́в'е́шыйц'*).

3. У дыялогу 66 інфармант М расказвае пра тое, як яго сын прыгожа аздобіў прыбіральню:

(52) *Ўс'о пад с'ц'іклóм, ўс'о, так'і́е дз'в'о́рк'і* (66: 15; М).

Йак зайдз'о́т [хто-небудзь, адразу заўважыць] (66: 16; М).

Дык майа́ [жонка] *гаво́р'іц': з'дз'э́лай так'і́е* [дзверцы], *как у Рамана́* (66: 17; М). <...>

Там ва́бшчэ [прыгожа], *йак зайдз'о́ш* (66: 26; М).

Расказ інфарманта ў дадзеным выпадку мае станоўчы характар – гаворка ідзе пра прыгожыя рэчы, інфармант хваліць свайго сына. Здавалася б, тут павінен быць выкарыстаны варыянт *как*. Аднак інфармант ужывае варыянт *йак*. Толькі аднойчы мужчына ўжыў варыянт *как* (выказванне 17), цытуючы словы сваёй жонкі.

У дыялогу 65 інфармант кажа пра тое, якую суму плаціць за кватэру яго сын:

(53) *Слу́шый, Вас'і́л'* (65: 67; М).

Как ц'і́б'е сказа́ц'? (65: 68; М) <...>

Ну в'і́дз'іш, йак-та палуча́йціца? (65: 79; М)

У прыведзеным фрагменце назіраем выкарыстанне розных варыянтаў пераменнай у рамках размовы на адну тэму.

Прааналізуем прычыны выкарыстання варыянта з *как-* **інфармантам А**.

1. Выражэнне розных відаў экспрэсіі.

А. *Жартаўлівы напрок.*

У дыялогу 45 інфармант А размаўляе па тэлефоне з калегай, якая паведамляе ёй, што зімой у школе будзе лагер:

(54) *Што?* (45: 1; А)

Ла́г'і́р' з'і́мн'і́й б́удз'і́ц'? (45: 2; А)

А бо́жа мой! (45: 3; А)

Ма́ша! (45: 4; А)

Ну н'і ма́гла́ ты мн'е папóзжы саа́бшчы́ц'? (45: 5; А)

Да? (45: 6; А)

Ох, какáйя ты харóшайа! (45: 7; А)

Выказванне 7 перадае жартаўлівы папрок інфарманта ў бок суразмоўцы і па сваім характары набліжана да ўстойлівага выразу, аформленага на рускай мове.

Б. Незадавальненне, строгасць.

Інфарманты А і N на кухні:

(55) О, о (4: 19; А).

Эта ж ваби́чэ каи́ма́р какóй-та (4: 20; А).

Ну дык эта ж н'е в'ідна́ (4: 21; N).

Как ана́ н'е в'ідна́? (4: 22; А)

То што ру́к'і гр'азны́я [становяцца, калі чысціш бульбу],
і [пачышчана́я] картóшка [таксама становіцца бруднай] (4: 23; N).

Інфармант А выказвае незадавальненне з той прычыны, што інфармант N дрэнна пачысціла бульбу.

У дыялогу 28 прымаюць удзел інфарманты А, С і N. Інфармант С:

(56) Ну адна́класн'іц ба́чыла, н'е? (28: 61; С)

Адна́класн'ікаў? (28: 62; С)

Адну́ (28: 63; N).

На базáр'і (28: 64; N). <...>

Каго́? (28: 68; С)

Бандар'е́ўскайу Акса́ну (28: 69; N).

А, Бандар'е́ўскайу (28: 70; С).

А, Бандар'е́ўскайу (28: 71; А).

Как бу́дта ты зна́йш! (28: 72; А)

Вот йайе́ ж ты н'і зна́йш (28: 73; А).

Інфармант А папракае мужа ў тым, што ён робіць выгляд, быццам ведае ўсіх аднакласнікаў дачкі, хоць на самай справе гэта не так.

2. Тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы.

Інфармант А расказвае мужу і дачцэ пра тое, якіх цікавых людзей яна сустракала на курсах павышэння кваліфікацыі настаўнікаў:

(57) Вот йа бы́ла на ку́рсах **йак** дз'іф'екто́лаг пасл'едн'і́й раз (13: 76; А).

Там у нас пс'іхóлаг с ун'ів'ерс'іц'эта пр'іхадз'і́ла, ваби́чэ (13: 77; А).

Іна, пр'і йой то́ка со́тавы́й ц'і́л'і́фóн, і ўс'о (13: 78; А).

*Н'і кансп'е́ктаў **н'ікак'і́х**, н'ічыво́ (13: 79; А).*

Для гэтага кантэксту чаканым з'яўляецца выкарыстанне варыянта з *как-*. З'яўленне варыянта *йак* у выказванні 76 можна растлумачыць тым, што дадзеная рэпліка толькі ўводзіць новую, гарадскую тэму. А вось выказванне 79 ужо непасрэдна ўваходзіць у склад паведамлення пра курсы, і там выкарыстаны варыянт з *как-*.

У працягу дыялогу 45, у якім гаворка ідзе пра зімовы лагер (гл. фрагмент (54), с. 74), быў выкарыстаны займенніковы лічэбнік з коранем *как-*:

(58) *А с **какóва** па **какóва** [будзе зімовы лагер]? (45: 59; А)*

С двáцццц' шысто́ва па тр'і́ццц'... (45: 60; А)

Па чыц'в'о́ртаіе, да? (45: 61; А)

Інфармант А размаўляе з калегай на афіцыйную тэму.

3. Выразнае проціпастаўленне роляў: старэйшы – малодшы, маці – дачка, вопытны – нявопытны.

Ужо прааналізаваны дыялог 23 (гл. фрагмент (20), с. 57–58) адлюстроўвае працэс гатавання інфармантамі А і N біліноў:

(59) *Ц'э́ста ў нас, **как** в'і́дз'іш, гу́сто́йе, да? (23: 115; А)*

Э́та дл'а то́ўстых бл'іно́ў (23: 116; А).

Но то́ўсты́я бл'іны́ п'акі́ўца на сьва́ратк'і і́л'і на к'і́ф'і́р'і (23: 117; А).

*А так **как** мы дз'э́лайім то́нк'і́я бл'іны́, на ма́лак'э́, паэ́таму мы ц'і́п'э́р' да́бавл'а́йім ма́лака́ (23: 118; А).*

І у нас ц'э́ста бу́дз'і́т б'ез камо́чкаў (23: 119; А).

Урачыстасць дасягаецца з дапамогай выкарыстання інфармантам А злучніка *так как* з варыянтам *как*, а таксама з дапамогай цвёрдага зычнага ([т], не [ц']) у канчатку дзеяслова *бу́дз'і́т*.

4. Акамадацыя да суразмоўцы.

У дыялогу 31 інфармант А размаўляе па тэлефоне з сястрой з Расіі і стараецца гаварыць па-руску:

(60) ***Как** там Л'о́ха твой? (31: 41; А)*

Здал у́жы с'э́с'і́ў? (31: 42; А) <...>

***Как** ва́шэ здаро́віе там? (31: 90; А)*

Жанчына імкнецца наблізіць сваё маўленне да мовы, на якой размаўляе яе сястра.

5. Цытаванне (пераказ слоў іншага чалавека з перадачай характару яго маўлення).

У дыялогу 13, які ўжо разглядаўся (гл. фрагмент (14), с. 54), інфармант А расказвае мужу і дачцэ пра людзей, якіх сустракала на курсах павышэння кваліфікацыі настаўнікаў у Магілёве, і падчас цытавання слоў адной з калег выкарыстоўвае варыянт *как*:

(61) *А адна́ дз'ёвачка, б'ёдна́я, пр'і́йэхала* [на курсы], *гаво́р'іц'* (13: 124; А).

Я́а то́л'ка за́ко́нчыла і́нсц'і́тут, а м'е́н'а́ йак на́груз'і́л'і! (13: 125; А)

Я́а то́л'ка пр'і́йэхала з Г'е́рман'і́йі (13: 126; А).

Пака́ яа пр'і́йэхала, вс'о́ паразабра́л'і, вс'е́ ч'і́сьі́ параспр'і́дз'і́л'і́л'і́ (13: 127; А).

І мн'е́ аста́лас', на, бо́жэ, што́ нам н'а́ го́жэ (13: 128; А).

Каќ э́та мн'е́ в'е́сц'і́? (13: 129; А)

У прыведзеным фрагменце выкарыстоўваюцца варыянты *йак* і *как*. Пры гэтым першы ўжыты ў пачатку цытаты, другі – у канцы. Такая сітуацыя можа сведчыць аб паступовым павелічэнні ступені дакладнасці перадачы інфармантам характару маўлення настаўніцы, словы якой цытуе жанчына.

2.1.6. Корань *йон-* (*йан-*) / *ін-* / *он-* (*ан-*)

асабовых займеннікаў 3-й асобы

Аналізуюцца займеннікі толькі ў пачатковай форме. Усе варыянты займеннікаў, якія сустракаюцца ў запісах, былі падзелены на тры асноўныя групы: варыянты з зычным [й] у корані (*йон*, *йана́*, *йано́*, *йаны́*), варыянты з коранем *ін-* (мясцовыя формы *іна́*, *іно́*, *іны́*), варыянты з коранем *он-* (*ан-*) (*он*, *ана́*, *ано́*, *аны́*). Акрамя гэтых, тры разы быў выкарыстаны варыянт *на* і чатыры – варыянт *аны́*. Суадносіны ўжытых варыянтаў адпаведна 263 : 210 : 120 : 3 : 4 – усяго 600 выпадкаў выкарыстання формы (табл. 2.7).

Табліца 2.7

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў кораня *йон-* (*йан-*) / *ін-* / *он-* (*ан-*)

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>йон-</i> (<i>йан-</i>)	263	43,8
<i>ін-</i>	210	35,0

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>он-</i> (<i>ан-</i>)	120	20,0
<i>на</i>	3	0,5
<i>аньі</i>	4	0,7

Колькасныя паказчыкі, што адлюстроўваюць частату выкарыстання таго ці іншага варыянта пэўным інфармантам, даюць магчымасць параўнаць ужыванне асобнага варыянта людзьмі, якія належаць да розных узростаў і гендарных груп. Так, сярод інфармантаў вылучаюцца А (жанчына, 41 год) і Р (мужчына, 28 гадоў), у маўленні якіх колькасныя паказчыкі выкарыстання ўмоўна беларускіх / мясцовых / умоўна рускіх форм адпаведна 83 : 48 : 21 і 12 : 23 : 43. З лічбаў відаць, што перавага ўмоўна рускіх варыянтаў назіраецца ў маўленні маладога інфарманта. Але трэба адзначыць, што дадзеная заканамернасць дзейнічае не заўсёды. Так, у маўленні інфарманта В (дзяўчынка, 13 гадоў) пераважаюць умоўна беларускія варыянты (7 : 5 : 1), а ў маўленні інфарманта Р (жанчына, 69 гадоў) – мясцовыя (29 : 33 : 0).

Прааналізуем прычыны выкарыстання ўмоўна рускіх варыянтаў інфармантам А.

1. Выразнае проціпастаўленне роляў: старэйшы – малодшы, маці – дачка, вопытны – нявопытны.

Выкарыстанне варыянтаў *он* і *йон* у падобнай сітуацыі назіраецца ў прааналізаваным дыялогу 24 (гл. фрагмент (21), с. 58):

(62) *П'ёрвый бл'ін ко́мам, но у нас он н'е палуч'і́лс'а ко́мам* (24: 85; А).

У нас палуч'і́лс'а как на́да (24: 86; А).

Аста́лас' і́ідз'і́нств'і́ннаіе папробава́ц' (24: 87; А).

Заказа́ла дз'ёду лапа́тачку, дык йон мн'е сдз'ела́ў (24: 88; А).

На́да сказа́ц' па́пк'і, што́б йон мн'е ішчо́б (24: 89; А).

То́лсту́йу? (24: 90; N)

Н'е, он здз'ела́ў то́н'ін'ку́йу, іна́ тут б'ар'е́цца (24: 91; А).

Но ба́л'ша́йа та́ка́йа (24: 92; А).

На́да пам'е́н'шы, кан'е́шна (24: 93; А).

А то о́ч'ін', о́ч'ін' у́ж (24: 94; А).

У прыведзеным фрагменце ў выказванні, якое апісвае непасрэдна ўрачыстую сітуацыю гатавання інфармантамі бліноў (85), жанчына

выкарыстоўвае варыянт *он*. Калі ж гаворка пераходзіць да вясковай тэмы (выказванне 88), інфармант ужывае варыянт *йон*. У выказваннях 89 і 91 назіраем нечаканыя з пункту гледжання тэмы размовы варыянты. Такая сітуацыя можа быць растлумачана тым, што мае месца дастаткова значны ўплыў тэмы папярэдніх выказванняў, інфармант А не змагла хутка пераключыцца з вясковай на гарадскую тэму і наадварот.

2. Тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы.

У дадзеным выпадку даволі часта мае месца выкарыстанне двух розных варыянтаў формы ў рамках аднаго выказвання.

Інфармант А тлумачыць мужу і дачцэ, чаму менавіта яна, а не яе калегі павінна ехаць на курсы павышэння кваліфікацыі. Інфармант С кажа, што яна ўжо была на курсах не вельмі даўно. Інфармант А:

(63) *Н'ет, йа была сайс'ём па другой сп'іц'ал'нас'ц'і, сп'іцыал'ізацыі*
(13: 39; А).

Ну да (13: 40; С).

Да (13: 41; А).

А іка́йя ра́зн'іца? (13: 42; С)

Бал'шайа (13: 43; А).

Ты была, а ан'і н'ё был'і (13: 44; С).

А йны н'ё был'і, ан'і на рабо́ц'е прашл'і (13: 45; А).

Размова вядзецца на тэму, звязаную з работай інфарманта А і буйным горадам.

У працягу гэтага ж дыялогу інфармант А расказвае пра кіраўніка на курсах павышэння кваліфікацыі:

(64) *А дз'адз'ін'ка ў нас быў* (13: 96; А).

Ну, наш, йак сказа́ц', атв'ётств'інный па дз'іф'ікталог'ійі тут
(13: 97; А).

Дык он, ў йаго' така́йя зр'іц'іл'найа па́м'іц'! (13: 98; А)

Ну вот, выдава́ў йон нам з́ц'і, с'в'ідз'е́ц'іл'ства (13: 99; А).

Выкарыстоўваючы розныя варыянты, інфармант свядома або, хутчэй, на падсвядомым узроўні акцэнтуюе ўвагу на чалавеку, пра якога расказвае.

3. Цытаванне слоў іншага чалавека.

У працягу дыялогу 13 інфармант цытуе словы жанчыны, якая характарызавала кіраўніка, і перадае асаблівасці яе маўлення:

(65) *Дык нас сра́зу пр'ідупр'ідз'іл'і* (13: 103; А).

Вы, гаво́р'уц', йе́с'л'і заха́ц'іц'е у́йц'і, вы ім'е́йц'е в в'ід́у, шо он
п'ір'ашчы́тывац' н'е бу́дз'ет (13: 104; А).

Он пр'ідз'еіц', гл'ан'іц' і уйдз'от (13: 105; А).

Но вс'о бўдз'ет знаіц', хто атсўтствуйет і хто прісўтствуйет
(13: 106; А).

Трэба адзначыць, што характар маўлення жанчыны перададзены не зусім дакладна (параўнайце фанетычнае афармленне злучніка *што*, прэфікса ў дзеяслове *п'ір'ашчытываіц'*, канчатка дзеясловаў 3-й асобы).

4. Выражэнне экспрэсіі.

У дыялогу 48 інфарманты А і К разглядаюць фотаальбом. Інфармант А, убачыўшы на адным са здымкаў інфарманта К, вымавіла з экспрэсіяй:

(66) *От ані́ Ол'га Эдуардаўна!* (48: 189; А)

Дз'е май' с'імн'аіц'ыц' л'ет? (48: 190; А)

Дз'е май'а тужу'рачка? (48: 191; А)

Выкарыстоўваючы дадзены фанетычны варыянт займенніка, а таксама часціцу *от*, інфармант А хоча пахваліць знешні выгляд сяброўкі на фотаздымку. Умоўна рускі варыянт здаўся жанчыне больш прыдатным для гэтай мэты.

5. Строгасць.

Выкарыстанне ўмоўна рускага варыянта займенніка (разам з выкарыстаннем мяккага [ч']) у выказванні, якое мае строгі характар, назіраем у разгледжаным дыялогу 28 (гл. фрагмент (22), с. 58):

(67) *О, іак канф'ётку шакаладнуйу, так ані́ хоч'ім* (28: 29; А).

А пай'ес'іц' бл'ін іні́ н'і хоч'ім (28: 30; А).

Варыянтнасць формы ў рамках суседніх выказванняў звязана з жаданнем інфарманта ўзмацніць паведамленне, ужываючы форму *іні́* як сінонім, г. зн. выступае ў якасці сродку выражэння эмпазы.

6. Незадавальненне.

Інфарманты А, С і N размаўляюць пра інфарманта Е, пра тое, што ў яе праблемы дома:

(68) *Іні́ ўжэ вабіш'э ўжо* (9: 3; А). <...>

Н'а бўдз'іц' жа йна́ ўс'ем хадз'іц' расказываіц' (9: 12; А). <...>

Ну мн'е ж хуіц' гавар'і інагда́ [пра тое, што адбываецца ў жыцці інфарманта Е] (9: 16; С).

Ну ты ж пр'ісўтствуйіш, кагда́ ані́з'дз'ес', [і можаш чуць усё тое, што яна мне расказвае] (9: 17; А).

Выкарыстоўваючы ў выказванні 17 умоўна рускія формы, у тым ліку варыянт *анá*, інфармант А хоча падкрэсліць незадавальненне паводзінамі інфарманта С – тым, што яго прэтэнзіі не маюць дастатковых падстаў.

У рамках выказванняў 3 і 12 назіраем унутраную, фанетычную варыянтнасць займенніка *яна*, якая абумоўлена фанетычным асяроддзем слова ў тэксце.

Акрамя аналізуемай пераменнай, у выказванні 3 мае месца варыянтнасць слова *ўжо*, якая тлумачыцца тым, што ў першым выпадку *ўжэ* ўжываецца як часціца, а ў другім – у складзе ўстойлівага выразу *вабачэ ўжо*. Такім чынам, тут назіраецца размежаванне граматычных значэнняў моўнай адзінкі.

Інфарманты А і N размаўляюць пра інфарманта Е, якая не прыходзіць да іх у госці, нягледзячы на тое, што ўжо шмат разоў абяцала прыйсці:

(69) *Ц'оц'а Тán'а пр'ідз'ец' ў гóс'ц'і к нам, н'е?* (24: 118; N)

Н'і знáйу (24: 119; А).

Інá аб'шчáла ўчырá (24: 120; А).

Да п'ац'і йна рабóтайм (24: 121; А).

У іх с'он'н'а пóсл'і аб'éда пр'ійóм (24: 122; А).

[Не ведаю], *пр'ідз'óт анá іл'і н'і пр'ідз'óт анá* (24: 123; А).

Выкарыстанне інфармантам А розных варыянтаў займенніка, пераход да варыянта *анá* сведчаць аб нарастанні незадавальнення паводзінамі жанчыны, пра якую яна кажа. Інфармант А палічыла, што маўленне з элементамі рускай мовы больш падыходзіць для выражэння асуджэння.

У матэрыяле тры разы сустраўся эліптаваны варыянт *на*:

(70) *Н'е, ну на, мóжа, н'ічóга* (26: 112; А) (пра тушонку).

Ну зачéм на тўта? (41: 7; А) (пра разетку)

Н'е, ўчыцца на нармáл'на (78: 30; R) (пра сваю дачку).

Калі прааналізаваць дадзеныя выказванні, можна заўважыць, што варыянт *на* ўжыты ў пэўнай фанетычнай пазіцыі: у кароткіх выказваннях з вялікай колькасцю санорных гукаў, у тым ліку [н] і [н'], якія паўтараюцца. Акрамя таго, выкарыстанне эліптаванага варыянта ў гэтых выказваннях робіць іх карацейшымі, што адлюстроўвае імкненне інфармантаў да эканоміі моўных сродкаў.

Прывядзём сітуацыі ўжывання інфармантамі варыянта *аны́*.

Інфарманты А, С і N размаўляюць пра графік работы інфарманта С:

(71) *Пап, а вы с' с'ам'і рабóтаіц'а да ч'ітыр'óх, да?* (26: 20; N)

С аб'éдам? (26: 21; N)

Да (26: 22; С).

Класна (26: 23; N).

Н'ет, **іны** рабóтайцу' с вас'м'і (26: 24; А).

С вас'м'і да́жа? (26: 25; N)

Да чытыр'óх (26: 26; А).

Ну ў йіх субóта рабóчайа (26: 27; А).

Тот час, катóрый **аны** н'і дарабáтывайут, да п'ац'і далжнý рабóтац', **іны** рабóтайцу' ў субóту (26: 28; А).

Калі звярнуць увагу на рэплікі інфарманта А, то можна ўбачыць, што жанчына быццам хацела перайсці з мясцовай мовы на рускую, што звязана з тэмай размовы. Аднак пераход не адбыўся ў поўнай меры. У парадыгме пераключэння кодаў першую частку вызначэння 28 можна было б разглядаць як рускамоўную, а другую – як вымаўленую ў рамках мясцовай моўнай разнавіднасці. Так, у першай частцы выкарыстаны цвёрды зычны ў канчатку дзеяслова (*дарабáтывайут*), у другой – мяккі (*рабóтайцу'*). Калі змадэляваць сітуацыю ідэальнага дапасавання форм займенніка і дзеяслова, то яна магла б выглядаць наступным чынам: *ан'і н'і дарабáтывайут... йаны рабóтайцу'*. Варыянты *аны* і *іны* (штосьці прамежкавае паміж *ан'і* і *йаны*) адлюстроўваюць пераход з аднаго кода на іншы.

Інфармант L кажа пра шпалеры:

(72) Друг на дру́га **іны**́ж н'і кл'е́йуца (52: 97; L).

Мóжыт, л'і́ба на́да прóста друг'і́е па кáчыству падаб́рац',
штоб **ан'і**́ м'е́н'шы вы́пуклага р'і́сунка бы́ло (52: 98; L).

Штоб бóл'е́е во так во ра́вн'е́й, гла́жчы бы́ла (52: 99; L).

Тада́ **йны**, мóжа, друг н'і на дру́га кл'е́йуца (52: 100; L).

А кагда **аны**́ вот р'і́сунак так вот, йак у Ё́рк'і там та́ка́йа, **іны**́
н'і о́чын' (52: 101; L).

Іны́ тада́, зна́йіш што? (52: 102; L)

Швы о́чын' то́лстыйа палуча́йуца, і бугро́м (52: 103; L).

Выкарыстанне інфармантам у рамках гэтага дыялогу розных варыянтаў займенніка *яны* надае маўленню жанчыны разнастайнасць.

Інфармант M кажа пра родных:

(73) Во з'дз'ес' тр'і дн'а у м'ін'а пражы́л'і **аны**́ (64: 115; M).

Тэма будзе працягнута ў дыялогу 66 (фрагмент (75)).

Інфармант M расказвае пра сваю нявестку, якая працуе ў Белзелянбудзе:

(74) *Ну, э́ц’і цв’іты́ и́час б’у́дуц’* (65: 42; М).

Аны́ ўкрыва́л’і іх, а ц’іп’ёр’ б’у́дуц’ [рассаджваць] (65: 43; М).

Іны́ іх (супрацоўнікаў) *ур’ём’інна б’і́ру́т, ан’і́* (супрацоўнікі)
ухо́дз’ут, і́ёсл’і цв’іто́чн’ік (гэта работа сезоннага характару)
(65: 44; М).

Ну как вр’ём’інна? (65: 45; М)

Іны́ б’і́ру́ц’ іх... (65: 46; М)

У і́іх ужо́ зап’і́сана, то́ка... (65: 47; М)

Во на л’эта́ йна́ пайдз’о́т и́час э́ц’і́м (будзе займацца азеляненнем
горада) (65: 48; М).

Як бачна, у гэтым фрагменце мужчына выкарыстоўвае розныя варыянты пераменнай.

Інфармант М працягвае расказваць пра родных:

(75) *І то как папа́л’і?* (66: 1; М)

Іа пайё́хал на рабо́ту, а аны́ сабрал’і́с’а і па́шл’і́ (66: 2; М).

Вас’мо́га чысла́ (66: 3; М).

Выкарыстанне інфармантам М розных варыянтаў асабовых займеннікаў 3-й асобы сведчыць пра жаданне прыдаць маўленню разнастайнасць.

2.2. Марфалагічная варыянтнасць

2.2.1. Канчатак роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага і ніякага роду (-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва)

Аналізуюцца канчаткі пасля цвёрдых і мяккіх асноў. З 164 ужыванняў дадзенай формы варыянт з канчаткам -ога, -ага, -ыга, -іга і варыянт з канчаткам -ова, -ава, -ыва, -іва ўжыты аднолькавую колькасць разоў – па 82 (табл. 2.8).

Табліца 2.8

Частотнасць выкарыстання варыянтаў канчатка
-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
-ога, -ага, -ыга, -іга	82	50,0
-ова, -ава, -ыва, -іва	82	50,0

Нягледзячы на аднолькавую колькасць ужыванняў абодвух варыянтаў, сустракаюцца два выпадкі вельмі істотных адрозненняў у выкарыстанні таго ці іншага варыянта рознымі інфармантамі. Так, суадносіны ўжывання ўмоўна беларускіх / умоўна рускіх форм для інфарманта А (жанчына, 42 гады, настаўніца) складаюць 43 : 14, у той час як для інфарманта Р (мужчына, 30 гадоў, муляр) – 3 : 51. Можна выказаць здагадку, што ў дадзеным выпадку на выкарыстанне ўмоўна рускіх варыянтаў уплывае малады ўзрост інфарманта Р. Сапраўды, з усяго матэрыялу бачна, што перавага ўмоўна рускіх варыянтаў характэрна толькі для маўлення маладога інфарманта Р.

Разгледзім прычыны выкарыстання варыянтаў з *-ова*, *-ава*, *-ыва*, *-іва* інфармантам А.

1. Уплыў моўнага амплуа суразмоўцы.

У прыведзеным ніжэй урыўку інфармант А набірае тэлефонны нумар, жадаючы пазваніць у службу ЖКГ:

(76) *Што йна там?* (3: 39; А)

З’ан’іта, што л’і? (3: 40; А)

Малч’ат, н’е малч’ат, а... (3: 41; А)

О божы мой! (3: 42; А)

Тут (у тэлефонным даведніку) *так^{ова} н^{ом}’ера н’іма* (3: 43; А).

На выкарыстанне канчатка *-ова* мог паўплываць той факт, што інфармант А быццам ужо ўвайшла ў сітуацыю, калі з супрацоўніцай пажадана размаўляць па-руску.

Параўнайце выкарыстанне ў гэтым жа ўрыўку мяккага [ч’].

2. Выразнае проціпастаўленне роляў: старэйшы – малодшы, маці – дачка, вопытны – нявопытны.

Ба ўжо разгледжаным дыялогу 23 (гл. фрагмент (20), с. 57–58) інфармант А дэманструе інфарманту N, як трэба пячы бліны:

(77) *Патом* (23: 103; А).

Н’імн^ожска м^{ас}л’іца падс^олн’іч’нава (23: 104; А).

І н’емн^ожска вадз’іч’і (23: 105; А).

Для інфарманта А дадзеная сітуацыя з’яўляецца ў некаторай ступені асаблівай, урачыстай, і гэта спецыфіка праяўляецца на ўзроўні як фанетыкі (выкарыстанне мяккага [ч’]), так і марфалогіі (канчатак *-ава* ў форме роднага склону ў выказванні 104).

3. Урачыстасць сітуацыі.

У дыялогу 33, які ўжо аналізаваўся (гл. фрагмент (19), с. 56–57), сям’я віншуе інфарманта С з днём нараджэння:

- (78) *Дараго́й наш па́пачка, му́ж Ва́с і́чка!* (33: 8; А)
Па́здрай_л'а́ім ц'і́б'а́ з дн'ом ра́ждз'е́н'і́я (33: 9; А).
Жыла́йім ц'і́б'е́ здаро́ўя, ш'ч'а́сц'а, ус'н'е́хаў і́ тудз'е́ (33: 10; А).
Хац'е́ла сказа́цц': в л'і́чны́й жы́з'н'і (33: 11; В).
Шча́с'ц'а в л'і́чны́й жы́з'н'і (33: 12; А).
І вс'і́вб са́мава-са́мава харо́шы́ва (33: 13; А).
А в ка́чыств'і пада́рка вот с'у́рпр'із тако́й н'і́бал'шб́й (33: 14; А)
 (паказвае).

Урачыстасць сітуацыі абумоўлівае пэўны стыль на ўзроўні як фанетыкі (выкарыстанне мяккага [ч']), так і марфалогіі (канчаткі *-ыва*, *-ава* ў выказванні 13).

4. Тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы.

У дыялогу 45 інфармант А размаўляе з калегай пра зімовы лагер:

- (79) *А с како́ва па како́ва?* (45: 59; А)
С два́цццц' шысто́ва па тр'і́цццц'... (45: 60; А)
Па чы́ц'в'о́ртаі́е, да? (45: 61; А)

Вытворчы, не звязаны з сямейна-бытавымі зносінамі характар тэмы размовы падкрэсліваецца ў дадзеным выпадку за кошт выкарыстання, з аднаго боку, займенніка *які* з коранем *как-*, з другога боку – канчатка *-ова* дадзенага займенніка і лічэбніка ў наступным выказванні.

5. Пахвальба.

У працягу дыялогу 4 (гл. фрагмент (55), с. 75) інфармант А кажа пра тое, што ў яе, у адрозненне ад дачкі, не бывае выпадкаў, каб бульба была дрэнна пачышчана:

- (80) *Н'ет* (4: 29; А).
У м'ін'а тако́ва н'ет (4: 30; А).
У м'ін'а вс'о сра́зу (4: 31; А).
Так, э́та (на пліце) *выкл'уча́цц' у́жэ?* (4: 32; Н)
Да (4: 33; А).
Іа тако́ва вот н'е ма́гц' (4: 34; А).
Па сто раз і́айе́ чы́с'ц'і (4: 35; А).
Іа сра́зу – шпэ́к, шпэ́к (4: 36; А).

Жаданню пахваліць сябе падпарадкавана выкарыстанне пэўных рыс на ўзроўні фанетыкі (*как*) і марфалогіі (канчатак *-ова* ў займеннікавым прыметніку *тако́ва*).

Цікавыя маўленчыя паводзіны маладога інфарманта R. На фанетычным узроўні ў яго маўленні дамінуюць умоўна беларускія рысы. Перава-

га ўмоўна беларускіх форм назіраецца і ў выпадку выбару таго ці іншага варыянта суфікса прошлага часу адз. л. м. р. дзеясловаў (-*ў* / -*л*). У рамках жа дадзенай марфалагічнай формы інфармант паводзіць сябе па-іншаму – амаль заўсёды выкарыстоўвае варыянт з -*ова*, -*ава*, -*ыва*, -*іва*. Толькі ў трох выпадках ён ужывае варыянт з -*ога*, -*ага*:

(81) *Такога*, *штоб...* (74: 134; R)

Параўнайце далей:

Аф'іцэры нармал'на атно́с'ацца к салда́там (74: 135; R).

Із'дз'іва́ц'іл'ств... (74: 136; R)

Ну вот, как в майе́й ча́с'ц'і, такова н'е́ была (74: 137; R).

(82) *Увал'н'ён'і́я, там на су́тк'і вьі́ц'і на го́рад пагул'а́ц' мо́жна* (74: 160; R).

Там такога н'іма́ (74: 161; R).

(83) *Іа там* (тады, у школе) *н'і пан'іма́ў, што там н'іпан'а́тнага?* (76: 218; R)

Р'ішайу́цца как-та [задачы] (76: 219; R).

Сітуацыя выглядае так, што на шляху да засваення рускай мовы па некаторых прычынах менавіта гэта форма аказалася для інфарманта R асабліва важнай. Іншае магчымае тлумачэнне – у дадзеным выпадку адбывалася пэўная акамадацыя інфарманта да суразмоўцы-інтэрв'юера, студэнткі філалагічнага факультэта БДУ. Аднак (калі думаць, што акамадацыя ўвогуле мела месца) аказалася, што на фанетычным узроўні інфарманту R прыстасавацца да суразмоўніцы было складаней, чым на марфалагічным.

У матэрыяле сустракаюцца выпадкі выкарыстання інфармантамі **розных варыянтаў у суседніх рэпліках**.

Інфармант А збіраецца званіць на мабільны тэлефон сяброўцы інфарманта В, каб праз яе паклікаць дачку дадому на абед. Інфармант С палічыў, што неразумна званіць на мабільны тэлефон, калі ёсць магчымасць патэлефанаваць на гарадскі, бо другі варыянт з'яўляецца больш танным:

(84) *А ў ц'аб'е н'іма́, э́та са́майе, ц'іл'іфо́на* (нумара гарадскога тэлефона інфарманта В)? (27: 90; С) (з асуджэннем)

Какова? (27: 91; А)

Дамашн'іга? (27: 92; А)

Варыянтнасць канчатка ў суседніх выказваннях служыць своеасаблівай моўнай падрыхтоўкай інфарманта А да размовы з дзяўчынкай, з якой яна

як настаўніца будзе гаварыць хутчэй на школьнай мове, па-руску. У выказванні 92 устаноўка гаварыць па-руску губляецца, бо ўвага пераключаецца на мужа, з якім можна размаўляць на мясцовай версіі мовы, у выніку выкарыстоўваецца варыянт з *-iga*.

Інфармант А, якая збіраецца ехаць на курсы павышэння кваліфікацыі ў Магілёў, лічыць, ці будзе яна дома ў дзень нараджэння інфарманта Е, г. зн. ці зможа яна ўдзельнічаць у святкаванні. Інфармант І звяртаецца да інфарманта Е, сваёй маці:

(85) А *дз'е ты атм'іча́ц' бўдз'іш* [дзень нараджэння]? (38: 35; І)

Замест інфарманта Е на пытанне адказвае інфармант А:

У р'істаран'і «Ма́ра» (38: 36; А).

А што ж ты ду́маў? (38: 37; А)

Йайё («Мару») *н'а з'дз'ёлал'і йаичё* (38: 38; І).

Сп'іца́л'на дл'а нас аткрóйут (38: 39; А).

Йа... (38: 40; А)

Два́цццц' вас'мо́ва, да [дзень нараджэння інфарманта Е]? (38: 41; А)

Два́цццц' вас'мо́га ла́дна (я буду яшчэ дома) (38: 42; А).

Йа пайёду два́цццц' дз'ів'а́тага [на курсы] (38: 43; А).

Тр'іца́тага пайёдз'іш (38: 44; Е).

Н'ічо́га, йа два́цццц' дз'ів'а́тага пайёду (38: 45; А).

Таб'е на́да када́ быц' на э́ц'іх (на курсах)? (38: 46; Е)

Два́цццц' дз'ів'а́тага? (38: 47; Е)

Два́цццц' вас'мо́га (38: 48; А).

Два́цццц' вас'мо́га мн'е (38: 49; А).

Выкарыстанне інфармантам А варыянта з *-ова* ў выказванні 41 можна растлумачыць тым, што ў ім жанчына звяртаецца да інфарманта Е, але і адначасова яшчэ працягвае адказваць на выказванне 35 інфарманта І – вучня школы, у якой інфармант А працуе. У выказванні 42 і наступных яна ўжо звяртаецца да інфармантаў Е і С, таму ўжывае варыянт з *-ога*. Акрамя таго, на выкарыстанне інфармантам А варыянта з *-ога* ў выказваннях 45, 48 і 49 магло паўплываць ужыванне такога варыянта інфармантам Е ў выказваннях 44 і 47.

У дыялогу 53, які ўжо разглядаўся (гл. фрагмент (45), с. 70–71), інфармант А расказвае калезе, інфарманту L, пра тое, што збіраецца пісаць рэферат:

(86) *P'if'irát na dváic'yc' n'aic' – tr'ic'yc' stran'ic' ручнóва*
ц'экста (53: 61; А).

Íl'í dz'és'ic' – n'itnác'yc' n'ic'átнага (53: 62; А).

Пóмн'иш? (53: 63; А)

Варыянтнасць звязана з тым, што выказванне 61 прысвечана школьнай тэме, а ў наступным выказванні інфармант А ўжо звяртаецца да сяброўкі.

Інфарманты С і М размаўляюць пра сваіх родных:

(87) *А ў йакóм гадў* [гэта было]? (61: 8; С)

Сóрак чац'в'óртам, ў вайну (61: 9; М).

Забрál'í, да [стрыечнага брата]? (61: 10; С)

А йон із двáц'yc' c'ídз'мóва íл'í з двáц'yc' вас'мóва (61: 11; С).

Двáц'yc' c'ídз'мóва, кáж'yc'ца (61: 12; С).

Двáц'yc' c'ídз'мóва йон (61: 13; С).

Бáц'ка двáц'yc' c'адз'мóга (61: 14; С).

Í йон тадá двáц'yc' c'ídз'мóва (61: 15; М).

Ой, бáц'ка з двáц'yc' вас'мóга (61: 16; С).

Выкарыстанне інфармантам С розных варыянтаў канчатка парадкава-га лічэбніка ў прыведзеным фрагменце падпарадкоўваецца выразнай заканамернасці: калі мужчына кажа пра малазнаёмага яму стрыечнага брата інфарманта М (выказванні 11–13), ён выкарыстоўвае варыянт з канчаткам *-ова*, калі ж гаворка ідзе пра бацьку інфарманта С (выказванні 14, 16) – варыянт з канчаткам *-ога*. Акрамя зычнага ў канчатку, у лічэбніку змяняецца і каранёвы галосны (*c'ídз'мóва – c'адз'мóга*).

Калі параўноўваць выкарыстанне інфармантамі варыянтаў дадзенага канчатка ў рамках розных часцін мовы, то атрымліваецца, што іх прапорцыі розныя і могуць адрознівацца ад агульнай сітуацыі. Так, для прыметніка размеркаванне ўмоўна беларускіх / умоўна рускіх варыянтаў адпаведна 30 : 34, для прыналежнага займенніка і займеннікавага прыметніка 23 : 28 (у першым і ў другім выпадках умоўна рускіх варыянтаў крыху больш), а для парадкавага лічэбніка суадносіны іншыя – 29 : 20. Абмежаванасць матэрыялу даследавання не дазваляе растлумачыць такое размеркаванне варыянтаў.

Сярод марфалагічных адзінак, якія выкарыстоўваюцца ў разглядаемай форме, вылучаецца займеннікавы прыметнік *які*. Выбар таго ці іншага варыянта канчатка тут можа быць прадыктаваны коранем прыметніка. Так, варыянт з коранем *йак-* можа абумоўліваць канчатак *-ога*, а варыянт з *как-* – канчатак *-ова*. Дадзеная гіпотэза была праверана, і аказала-

ся, што, сапраўды, з канчаткам *-ога* выкарыстоўваюцца формы з каранем *йак-* (*йакóга*) і *ік-* (мясцовая форма *ікóга*). Але, акрамя гэтага, сустракаецца адзін выпадак выкарыстання інфармантам М варыянта *какóга*:

(88) *Та ско́ка таб’ё тада́ гадóў бы́ла?* (62: 98; М)

Ты с какóга го́да? (62: 99; М)

Варыянт выкарыстання інфармантам падчас размовы пра родных са стрыечным братам.

2.2.2. Канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу з мяккім/цвёрдым зычным (-*ец’*, -*іц’*, -*уц’*, -*ац’* / -*от*, -*ит*, -*ут*, -*ат*)

З 842 выпадкаў выкарыстання дадзенай формы варыянт з мяккім -*ц’* у канчатку (*ідз’ёц’*, *пайдз’ёц’*, *ідўц’*, *пайдўц’*) сустракаецца 554 разы, варыянт з цвёрдым -*т* (*ідз’от*, *пайдз’от*, *ідўт*, *пайдўт*) – 288 разоў (табл. 2.9).

Табліца 2.9

Частотнасць выкарыстання канчаткаў дзеясловаў з мяккім/цвёрдым зычным (-*ец’*, -*іц’*, -*уц’*, -*ац’* / -*от*, -*ит*, -*ут*, -*ат*)

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
- <i>ец’</i> , - <i>іц’</i> , - <i>уц’</i> , - <i>ац’</i>	554	65,8
- <i>от</i> , - <i>ит</i> , - <i>ут</i> , - <i>ат</i>	288	34,2

Для інфарманта А суадносіны дадзеных варыянтаў 138 : 51, для інфарманта Р – 46 : 94. Усе падлеткі, якія ўдзельнічалі ў даследаванні, выкарыстоўваюць толькі варыянт з мяккім зычным у канчатку. Тое ж можна сказаць і пра інфарманта Р 1939 г. н. Для інфарманта К суадносіны ўмоўна беларускіх / умоўна рускіх форм 1 : 1 (19 : 19). У рамках дадзенай формы не сустракаецца варыянт без зычнага ў канчатку (*ідз’е*). Затое такі варыянт значна пераважае ў выпадку выкарыстання формы *мóжа* (варыянты *мóжыц’*, *мóжыт*) у якасці пабочнага слова: з 94 адзінак 8 разоў выкарыстаны варыянт *мóжыц’*, 11 разоў – *мóжыт* і 74 разы – *мóжа*. Усе варыянты пабочнага слова з -*ц’* (*мóжыц’*, *ма́быц’*) належаць інфарманту Р. Іншых варыянтаў ён не ўжывае. Інфармант А выкарыстоўвае толькі варыянт *мóжа* (31 раз).

Разгледзім фактары выкарыстання **інфармантам А** форм з цвёрдым зычным у канчатку.

1. Акамадацыя да суразмоўцы.

Ва ўжо разгледжаным дыялогу 3 (гл. фрагмент (76), с. 84) інфармант А збіраецца тэлефанаваць у службу ЖКГ. Пры размове разам з мяккім [ч'] і канчаткам *-ова* ў форме роднага склону адз. л. м. р. займеннікавага прыметніка жанчына выкарыстоўвае форму дзеяслова з цвёрдым зычным у канчатку:

(89) *Што йна там?* (3: 39; А)

Зін'іта, што л'і? (3: 40; А)

Малч'ім, н'е малч'ім, а... (3: 41; А)

О божы мой! (3: 42; А)

Тут (у тэлефонным даведніку) *такёва нóm'ера н'імá* (3: 43; А).

У прыведзеным фрагменце адлюстравана акамадацыя інфарманта на фанетычным і марфалагічным узроўнях.

Інфармант А размаўляе па тэлефоне з сястрой з Расіі:

(90) *На́да – знáчыт, на́да* (31: 56; А).

Ну во, с'ідз'ім *дóма* [Наташа] (31: 57; А). <...>

На́да – знáчыт, на́да (31: 79; А). <...>

Патóm б́удз'ім *в'ідна* (31: 111; А).

Акрамя моўнага амплуа суразмоўцы, на граматычнае афармленне выказванняў 56 і 79 магло паўплываць тое, што яны ўяўляюць сабой устойлівы выраз, афармлены на рускай мове.

Інфармант N расказвае родным пра тое, што маці яе аднакурсніцы часам гатуе сняданак не раніцай, а ўвечары папярэдняга дня. Дзяўчына лічыць, што гэта не зусім правільна, бо прыгатаваная ежа да раніцы можа страціць свае смакавыя якасці. Інфармант А згаджаецца з ёй, але ўдакладняе:

(91) *Мóжыт астáйца, там, ну, боршч на втарóй дз'ен', там ішчó суп* (8: 20; А).

Бывáйет *такóйе, астáйéцца* (8: 21; А).

Характар маўлення інфарманта А абумовіў той факт, што яе дачка цытавала словы сваёй сяброўкі-гараджанкі. Інфармант А быццам адказвае самой дзяўчыне і акамадуецца да яе.

2. Уплыў тэмы размовы, звязанай з выкарыстаннем рускай мовы.

Інфармант А размаўляе з дачкой, інфармантам N, пра курсы, на якія збіраецца ехаць. Інфармант N кажа пра тое, што замест маці магла б паехаць іншая настаўніца. Інфармант А:

(92) *Йайё н'і пашл'ўт* (21: 82; А).

А йёс'л'і па жылан'ііу, тады на́да бў́дз'ім йёхац' за свой шчот
(21: 83; А).

А так у нас па вр'ём'ін'і (21: 84; А).

Мно́га вам пла́ц'ат за э́ц'і кў́рсы? (21: 85; N)

Камандз'ірбавачный (21: 86; N). <...>

Нарма́л'на (21: 90; А).

Хвата́ўім (21: 91; А).

Выкарыстанне інфармантам варыянта формы дзеяслова з цвёрдым зычным у канчатку абумоўлена тэмай размовы – настаўніцкія курсы ў Магілёве, звязаныя хутчэй з перавагай рускай мовы ў камунікацыі.

Інфармант А размаўляе па тэлефоне з калегай пра лагер, які павінен быць у школе зімой:

(93) *Па ско́л'ка нам там выхо́дз'ім* [дзён працаваць у зімовым лагеры]? (45:22; А)

Тэма школы, як правіла, звязана з функцыянаваннем рускай мовы.

Гаворка ідзе пра тое, што ў родных інфармантаў А і С, якія жывуць у Магілёве, шмат тэлеканалаў:

(94) *А ў нас шо-то ма́ла* [тэлеканалаў] (54: 46; А).

Што-та н'і дабавл'а́ўт (54: 47; А).

Пераходзячы да расказу пра сітуацыю ў сябе дома, інфармант яшчэ не цалкам пераклучылася з гарадской сітуацыі, звязанай з дамінаваннем рускай мовы.

3. Цытаты.

А. Цытаванне слоў інішага чалавека.

У дыялогу 21 інфармант А расказвае пра тое, што яе вучні выказваюць жаданне вучыцца даўжэй:

(95) *А дз'э́ц'і майё гаво́р'уц'* (21: 47; А).

А када́ у нас бў́дз'ім па во́с'ім урба́й? (21: 48; А)

Выказванне 47 уяўляе сабой словы інфарманта А, у той час як выказванне 48 – гэта ўжо цытаванне ёй слоў вучняў. Выкарыстанне мяккага і цвёрдага зычных у канчатках дзеясловаў у гэтых выказваннях можа адлюстроўваць розныя маўленчыя паводзіны інфарманта А і дзяцей, пра якіх яна расказвае. У дадзеным выпадку немалаважным фактарам з’яўляецца сітуацыя, у якой было вымаўлена тое або іншае выказванне: выказванне 47 інфарманта адрасавана яе дачцэ, таму тут выкарыстаны варыянт з мяккім зычным, выказванне 48 адлюстроўвае характар маўлення вучняў падчас іх звароту да настаўніцы, і тут ужыты варыянт з цвёрдым зычным. У іншых сітуацыях інфармант А і яе вучні маглі выкарыстоўваць іншае афармленне маўлення.

Б. Цытаванне ўстойлівага выразу.

У дыялогу 23 інфарманты А і N пякуць бліны. Інфармант А, заўважаючы, што ў дачкі бліны атрымліваюцца не так добра, як у яе, адзначае:

(96) *Опыт пр’іхóдз’ім з гадáм’и* (23: 100; А).

Усё выказванне ўяўляе сабой устойлівы выраз, які функцыянуе на рускай мове.

4. Выразнае проціпастаўленне роляў: старэйшы – малодшы, маці – дачка, вопытны – нявопытны.

Дыялог 24 уяўляе сабой працяг дыялогу 23, г. зн. працэсу гатавання бліноў:

(97) *Вот ésta, нав’ёрна, тар’ёлка пайдз’óm* (24: 63; А). <...>

Пайдз’óm (24: 108; А).

Уч’ітывайа, што там б’удз’ім шчэ нач’ынка (24: 109; А).

У дадзенай сітуацыі маці (інфармант А) выступае настаўніцай для дачкі (інфармант N).

5. Рэклама, хвальба.

Інфармант А кажа пра тое, што збіраецца пячы бліны:

(98) *С’ón’н’а ў нас б’удум бл’іны с тварагóм* (21: 9; А).

І са см’іта́най (21: 10; А).

Паэ́таму с’івóдн’а н’ічóга н’і пакупáйім мучнóга (21: 11; А).

Выкарыстоўваючы варыянт з цвёрдым зычным у канчатку, жанчына быццам рэкламуе бліны.

Інфарманты А і N, прыгатаваўшы цеста для бліноў, збіраюцца пачаць іх пячы. Інфармант С у гэты час разаграе для сябе макароны. Усе інфарманты сабраліся каля пліты, каб падрыхтаваць патэльні:

(99) *Ой, астарѡжна* (26: 156; А).

Бл'іны л'іц'ац' (26: 157; С).

Н'ет (26: 158; А).

У м'ін'а н'і надаіѡм бл'іны (26: 159; А).

Нягледзячы на тое што ў выказванні 157 інфармант С выкарыстаў дзеяслоў з мяккім зычным у канчатку, інфармант А ў выказванні 159 ужыла варыянт з цвёрдым зычным. Такім чынам жанчына хацела падаць інфармацыю ў выказванні 159 у якасці хвальбы самой сабе.

6. Незадавальненне, строгасць.

У дыялогу 52, які ўжо разглядаўся (гл. фрагмент (25), с. 60), інфармант А расказвае пра тое, як яе кухню некалькі разоў завісала суседка:

(100) *Ну, іна мн'е пр'ідагала куп'іц', прав'іл'на, пакл'ейіц' паталок* (52: 23; А).

Дык а паталок іна мн'е бўдз'ім кл'ейіц'? (52: 24; А)

Выкарыстоўваючы форму дзеяслова з цвёрдым канчаткам, жанчына несвядома хацела падкрэсліць сваё незадавальненне паводзінамі суседкі.

Ва ўжо прааналізаваным дыялогу 28 (гл. фрагмент (22), с. 58) прымаюць удзел усе члены сям'і (інфарманты А, В, С, N). Яны размаўляюць пра малодшую дачку (інфармант В), якая дрэнна есць і вельмі любіць салодкае:

(101) *Нас'ц'а, пайейі* (28: 27; N).

Што? (28: 28; В)

О, йак канф'ётку шакаладнуіѡ, так ана хоч'ім (28: 29; А).

А пайес'ц' бл'ін іна н'і хоч'ім (28: 30; А).

Іны ж ўкўсныѡ, када ц'опльѡѡ (28: 31; N).

Для выражэння незадавальнення інфармант А выкарыстоўвае фанетычныя (мяккі [ч']) і марфалагічныя (канчаток дзеяслова з цвёрдым зычным) асаблівасці рускай мовы.

7. Жаданне надаць выказванню і сітуацыі ў цэлым іранічны характар.

У дыялогу 40 прымаюць удзел члены сям'і і іх госці – інфармант Е і яе сын, школьнік І. Інфармант І хоча выйсці з-за стала, але яго ўгаворваюць застацца:

(102) *Андр'ей, с'адз'і* (40: 12; В).

Чо ты? (40: 13; В)

Пас'адз'і са ўс'ём'і (40: 14; Е).

Іа ўжы найейс'а (40: 15; І).

*Мужчыны нас **браса́йцт** (40: 16; А).*

А м'ан'е н'іма, ўс'о (40: 17; І).

Эта н'і мужчына, а н'іра́в'іл'нас'ц' іка́йа-та (40: 18; Е).

*Вас'а н'і **мо́жыт** сметр'е́ц' на тако́йе (на тое, як усе выпіваюць, а ён не можа, бо за рулём) (40: 19; А).*

Выказванне 16, якое належыць інфарманту А, мае іранічны характар, бо жанчына назвала хлопчыка 12 гадоў мужчынам. У гэтым выказванні таксама з мэтай стварэння іранічнага кантэксту інфармант выкарыстала слова *бросать* (у звычайным кантэксце яна сказала б *хутчэй кидать*). Іронія можа змяшчацца і ў выказванні 19.

8. Перадача ў выказванні станоўчай інфармацыі.

У дыялогу 55 гутарка вядзеца пра тое, што ў знаёмых інфарманта К дома вельмі цёпла. На заўвагу інфарманта С, што ў іх, магчыма, пастаўлены шклопакеты, інфармант А адказвае:

(103) *Н'і патаму́, што та (гэта) с'ц'іклапак'эты (55: 51; А).*

Пробста там э́тый (будаўнічай) п'э́ный жа [заліта], да? (55: 52; А)

Ўс'е э́ц'і вот шч'элач'к'і, като́рыя у нас (55: 53; А).

*Вот у нас прайдз'і [пенай] – і у нас **бўдз'ім** ц'і́плó і харашо́ (55: 54; А).*

Выказванне 54 утрымлівае станоўчы вынік, якога можна дасягнуць, выканаўшы дзеянні, апісаныя ў папярэдніх рэпліках.

9. Выражэнне неадабральных адносін да чалавека, пра якога ідзе гаворка.

У дыялогу 24 інфарманты А і N гавораць пра інфарманта Е, якая абяцала прыйсці ў госці, але ўсё ніяк не прыходзіць, нягледзячы на тое, што інфармант А запрашала яе шмат разоў:

(104) *Ц'о́ц'а Та́н'а пр'ідз'е́ц' ў го́с'ц'і к нам, н'е? (24: 118; N)*

Н'і зна́йу (24: 119; А).

Іна́ аб'ішча́ла ўчыра́ (24: 120; А).

*Да н'ац'і́йна **рабо́тайм** (24: 121; А).*

У іх с'о́н'н'а по́сл'і аб'е́да пр'і́ём (24: 122; А).

[Я не ведаю], пр'ідз'о́м ана́ і́л'і н'і пр'ідз'о́м ана́, [як хоча] (24: 123; А).

Акрамя таго што інфармант А выкарыстоўвае формы дзеясловаў з цвёрдым зычным у канчатку, яна ўжывае ўмоўна рускі варыянт займенніка *анá* (гл. фрагмент (69), с. 81).

10. Перадача станоўчай ацэнкі чалавека.

У дыялогу 54, які ўжо разглядаўся (гл. фрагмент (46), с. 71), гутарка ідзе пра знаёмага інфарманта А, які займаецца перацяжкай абіўкі крэслаў. Жанчына хваліць гэтага чалавека, і ў яе маўленні тут разам з адсутнасцю звычайнага для яе канання назіраецца выкарыстанне канчатка дзеяслова з цвёрдым зычным:

(105) *А йон жа эт'ім шчас н'і зан'іма́йіцца?* (54: 102; А)

Там, н'і́р'і́т'а́жка, н'е? (54: 103; А)

Зан'іма́йіцца (54: 104; L).

Дз'э́лаі́іт? (54: 105; А)

Дз'э́лаі́іц' (54: 106; L).

На дом хóдз'і́т, да? (54: 107; А)

Нават выкарыстанне канчатка дзеяслова з мяккім зычным суразмоўнай інфарманта (выказванне 106) не збівае жанчыну (выказванне 107). Аднак пазней быў ужыты варыянт з мяккім канчаткам:

Во н'і́хаі́ йон н'і́р'і́ц'а́н'і́ц' (54: 114; А).

Мяккі зычны тут мог быць выкарыстаны таму, што апошняе выказванне ўжо не з'яўляецца хвальбой чалавека, а выражае канкрэтную прапанову.

У матэрыяле назіраюцца выпадкі выкарыстання інфармантамі **розных варыянтаў у рамках аднаго або суседніх выказванняў**.

Інфармант N прапанавала замяніць маці (інфармант А) у школе на той час, пакуль жанчына будзе на курсах:

(106) *Мóжа, мн'е і пра́ўда ўз'ац' твой клас на кан'і́кулы саб'е?*
(21: 58; N)

Да ну, Натáш (21: 59; А).

Ва-н'е́рвых, хто ц'аб'е апла́ц'і́ц' іагó? (21: 60; А)

Н'і́хтó ц'аб'е апла́чва́ац' н'і б'у́д'у́т (21: 61; А).

Іак ц'аб'е іагó апла́ц'у́ц'? (21: 62; А)

Хто? (21: 63; А)

У дадзенай сітуацыі інфармант А адказвае на пытанне дачкі і адсвайго імя (выказванні 60, 62), і ад імя прадстаўнікоў адміністрацыі школы ці раённага аддзела адукацыі, да якіх інфарманты маглі звярнуцца з гэтым пытаннем (выказванне 61). На варыянтнасць маглі паўплываць розныя маўленчыя паводзіны людзей, ад імя якіх гаворыць жанчына. Акрамя таго, інфармацыя ў выказванні 61 мае безумоўны характар: няма сумневаў у тым, што інфарманту N не заплацяць (бо яна не працуе ў школе).

У дыялогу 26 гаворка вядзеца пра рабочы графік інфарманта С. Разважаючы і ад свайго імя, і ад імя адміністрацыі мужа, інфармант А разам з рознымі варыянтамі займенніка *яны* (гл. фрагмент (71), с. 81–82) выкарыстоўвае форму 3-й асобы мн. л. цяперашняга часу дзеяслова то з мяккім, то з цвёрдым канчаткам:

(107) *Пап, а вы с' с'ам'і рабóтаіц'а да ч'ітыр'о́х, да?* (26: 20; N)

С аб'ёдам? (26: 21; N)

Да (26: 22; C).

Класна (26: 23; N).

Н'ет, іны́ рабóтайцц' с вас'м'і (26: 24; A).

С вас'м'і да́жа? (26: 25; N)

Да чытыр'о́х (26: 26; A).

Ну ў ііх субóта рабóчайа (26: 27; A).

Тот час, катóрый аны́ н'і дарабáтывайцц, да п'ац'і далжны́ рабóтац', іны́ рабóтайцц' ў субóту (26: 28; A).

Характар выкарыстання абедзвюх пераменных сведчыць пра жаданне жанчыны перайсці з мясцовай мовы на рускую.

Інфарманты размаўляюць пра тое, што ў інфарманта Е хутка будзе дзень нараджэння і яна збіраецца яго адзначыць. Інфармант А:

(108) *Сóрак дн'ей н'і пра́знуіцц* (38: 61; A) (абмовілася, хацела сказаць: *сорок лет*). <...>

Сóрак л'ет н'і атм'іча́йцц' (38: 76; A).

Карóчы, вот (38: 77; A).

Бўдз'ім сóрак л'ет і дз'в'е н'адз'эл'і (38: 78; A).

Выкарыстанне канчатка дзеяслова з цвёрдым зычным у гэтым дыялогу звязана з узнёслай тэмай размовы (урачыстасць). Акрамя таго, на фанетычнае афармленне рэплікі 61 мог паўплываць яе характар: выкладзеная ў ёй думка (у нейкім «правільным», культурным грамадстве) вядомая. Гэта грамадства, відаць, гарадское, бо ў традыцыйнай вясковай супольнасці пытанне пра тое, адзначаць ці не адзначаць дзень нараджэння, увогуле не стаяла. Гэта грамадства прынамсі часткова рускамоўнае. Выкарыстанне мяккага варыянта канчатка дзеяслова ў вельмі асабістай рэпліцы 76 можа быць растлумачана так: інфармант А, памыліўшыся, вырашыла правіцца і зрабіла гэта на ўзроўні не толькі лексемы, але і граматычнай формы. Моцная асабістая ўключанасць у выкладзеную ў рэпліцы 76 думку (яе можна дэкадзіраваць наступным чынам: «Я на самай справе лічу, што сорок гадоў адзначаць нельга, гэта правіла, якое павінна выкарыстоўвацца;

акрамя таго, канечне, папраўляю сваю прыкрую агаворку») абумоўлівае выкарыстанне формы, якая больш уласціва ідыялекту інфарманта А. Але ў рэпліцы 78 інфармант вярнулася да стылю маўлення, які выкарыстоўвала ў рэпліцы 61.

Інфармант А кажа, што ёй давядзецца ехаць на курсы, нягледзячы на тое, што яна была на іх параўнальна нядаўна:

(109) *Н'ет, м'ін'а вс'е равно **пашл'ѹт*** [рана ці позна на курсы] (13: 27; А).

Выкарыстанне формы дзеяслова з цвёрдым *-т* у канчатку звязана з тым, што ў дадзеным кантэксце гаворка ідзе пра адміністрацыю школы, у якой працуе інфармант А.

Далей інфармант пераклучылася на расказ пра выкладчыкаў, якія чыталі лекцыі на папярэдніх курсах. Пра выкладчыцу:

*Но йна так **раска́звайѹ** іңі'р'эсна!* (13: 80; А)

Так вот слѹшаѹ' йайе' харашѹ, пр'ійѹтна, вабишчѹ (13: 81; А).

*Мно́га чаго пал'эзнага **раска́зываетѹ*** (13: 82; А).

*А йес'ѹ' н'экатарыйа, катѹрыйа **чыта́ѹт*** (13: 83; А). <...>

***Заходз'ѹт** такѹа в'эчна, ой, ой* (13: 91; А).

Выкарыстанне інфармантам формы дзеяслова з цвёрдым канчаткам у выказваннях 83 і 91 можна растлумачыць тым, што яны перадаюць інфармацыю, якую жанчына не адабрае. З дапамогай рускага афармлення выказвання інфармант быццам адмяжоўваецца ад чалавека, учынкi якога асуджае.

Далей інфармант цытуе словы – характарыстыку выкладчыка, якія былі сказаны іншай жанчынай:

Дык нас сра́зу пр'ідупр'ідз'іл'і (13: 103; А).

*Вы, **гавѹр'ѹѹ**, йес'л'і захаѹ'ѹ'е уйѹ'і, вы ім'ейѹ'е в в'іду, шо он н'ір'ашчы́тываѹ' н'е **бѹдз'ет*** (13: 104; А).

Дадзенае выказванне цікавае з пункту гледжання выкарыстання аналізуюмай формы дзеяслова. Дзеяслоў *н'е бѹдз'ет* быў вымаўлены чалавекам, якога цытуе інфармант А, і выкарыстаны ў форме, якая, верагодна, перадае характар маўлення гэтага чалавека. Дзеяслоў жа *гавѹр'ѹѹ*, які выступае ў якасці пабочнага слова, належыць уласна інфарманту і выкарыстаны ў характэрнай для яго форме.

Аналагічную сітуацыю назіраем у наступным выказванні:

Он пр'ідз'ѹѹ', гл'ан'ѹѹ' і уйдз'ѹт (13: 105; А).

Першыя два дзеясловы, відаць, уяўляюць сабой словы самога інфарманта, у той час як трэці дзеяслоў выкарыстаны ад імя чалавека, якога інфармант цытуе і характар маўлення якога перадае.

У наступным выказванні інфармант зноў перадае характар маўлення жанчыны:

Но вс'о бўдз'ет знац', хто атсўтствуйет і хто пр'ісўтствуйет (13: 106; А). <...>

Падагульняючы сказанае, інфармант заключае:

Так што, вс'акайе быва́йет (13: 122; А).

Гэта падвядзенне выніку размовы на гарадскую тэму.

2.2.3. Суфікс *-й* / *-л* дзеясловаў прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду

З 642 выпадкаў выкарыстання дадзенай формы варыянт з суфіксам *-й* быў ужыты 528 разоў, варыянт з суфіксам *-л* – 114 разоў (табл. 2.10).

Табліца 2.10

Частотнасць выкарыстання варыянтаў суфікса *-й* / *-л* дзеясловаў прошлага часу адз. л. м. р.

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>-й</i>	528	82,2
<i>-л</i>	114	17,8

Варыянтнасць дадзенага суфікса характэрна для маўлення часткі інфармантаў (5 з 12, інфарманты А, L, М, N, R), у 7 інфармантаў такое вар'іраванне не фіксуецца: 6 інфармантаў выкарыстоўваюць толькі формы з суфіксам *-й*, інфармант D зусім не ўжывае дадзенай формы дзеяслова. Інфармант А выкарыстоўвае формы з *-л* толькі 4 разы, у той час як формы з *-й* – 46 разоў. У маўленні інфарманта L размеркаванне варыянтаў з *-й* і *-л* 53 і 2 адпаведна. Для інфармантаў N і R не назіраецца заканамернасцей ва ўжыванні дадзенай формы. Варыянтнасць з'яўляецца яскравай рысай маўлення інфарманта М, пры гэтым розныя варыянты ў большасці выпадкаў выкарыстоўваюцца без заканамернасцей і могуць знаходзіцца побач. Паказальна, што ва ўжыванні варыянтаў дадзенай формы інфарманты А і R (рознай прафесіі і ўзросту) паводзяць сябе аднолькава – у іх значна пераважаюць формы з *-й*.

У маўленні інфарманта А формы з -ў могуць сустракацца ў розных сітуацыях, у размовах на розныя тэмы і з рознымі людзьмі:

(110) А йон – п'р'іначыв'ал'і мы, прасніл'іс' – ўтарбога йон **радз'іўс'а**

(1: 9; А) (даццэ, пра знаёмага);

Ну пр'ав'іл'на, й'ес'л'і б та какл'эты йак'ейа б'ыл'і б, ты **йеў**
ба (8: 27; А) (мужу);

Ну там В'італ'ік, ну йон ужы́ **ісправ'іўс'** (45: 42; А).

Йон ужы́ так'ей нарм'ал'ный (паслухмяны) **стаў**, йа н'і зна́йу
(45: 43; А) (па тэлефоне з калегай, пра вучня);

І хто ж там (па мосце) **шоў**, скажы́? (50: 139; А) (сяброўцы);

Ну, н'і с'іл'на ан'і так'ейа і дараг'ейа, штоб ужы́ там
патра́ц'іўс'а (52: 88; А) (калезе, пра шпалеры).

Варыянт з суфіксам -ў ужыты ў размовах як на асабістыя, так і на рабочыя тэмы.

Выкарыстанне інфармантам А формы з -л мае стылістычны характар і абумоўлена шэрагам прычын.

1. Акамадацыя да суразмоўцы.

У дыялогу 31 інфармант А размаўляе па тэлефоне з сястрой з Расіі і стараецца гаварыць па-руску:

(111) Как там Л'оха твой? (31: 41; А)

Здал ужы́ с'ес'іўу? (31: 42; А)

Выкарыстоўваючы форму дзеяслова з суфіксам -л, жанчына імкнецца размаўляць на мове сваёй сястры.

2. Жаданне змяніць стыль размовы на больш сур'ёзны.

У дыялогу 46 інфармант А размаўляе па тэлефоне з сяброўкай, інфармантам Е. Спачатку жанчыны нязмушана і весела гутараць на простыя, бытавыя тэмы. Інфармант А жартуе і выкарыстоўвае свой звычайны стыль маўлення:

(112) Л'адна, тада́ йа пр'іду́ к таб'е́ [у госці, калі ты не можаш прыйсці да мяне] (46: 16; А).

А што (чаму ты цікавішся, у які дакладна час я прыйду)? (46: 17; А)

К таб'е́ да́жа па вр'эм'ін'і (у пэўны час) пр'іходз'іўц'? (46: 18; А)

А, ідз'і, ідз'і [у магазін] (46: 19; А) (інфармант Е хоча паспець схадзіць у магазін да таго часу, як А прыйдзе да яе ў госці).

Што ў вас за магаз'ін чэ́р'аз по́л'а? (46: 20; А) (магазін знаходзіцца недалёка, праз поле ад дома інфарманта Е)

Да? (46: 21; А)

Йа н'і зна́йу, Тан', [ці прыйду да цябе ў госці], *йа шучу́* (46: 22; А).

Мбжа, йа н'і пр'іду́ (46: 23; А).

Потым размова пераходзіць на іншую тэму – пра мужа інфарманта Е, з якім у жанчыны складаныя адносіны (інфармант А пра гэта ведае). Маўленне інфарманта А тут ужо мае іншы характар – становіцца больш русіфікаваным:

Слу́шай, как у вас там дз'іла́? (46: 24; А)

Вс'е до́ма? (46: 25; А)

Йа́сна (46: 26; А).

Н'е, н'ічо́га (46: 27; А).

Ужы́ ж э́тым са́мый (46: 28; А).

Пр'ішо́д твой [муж], *да?* (46: 29; А)

Йа́сна (46: 30; А).

Сўтык н'і э́тым са́мый, да (не бачыць розніцы паміж днём і ноччу)? (46: 31; А)

Пан'а́тна (46: 32; А).

Ужыванне формы дзеяслова з суфіксам *-л* у прыведзеным фрагменце выклікана зменай характару размовы, якая стала непрыемнай, вельмі сур'ёзнай.

У маўленні жанчыны сустракаецца прыклад выкарыстання розных варыянтаў суфікса разглядаемай формы дзеяслова (гл. фрагмент (21), с. 58):

(113) *П'ёрвyy бл'ін ко́мам, но у нас он н'е палу́ч'і́лс'а ко́мам* (24: 85; А).

У нас палу́ч'і́лс'а как на́да (24: 86; А).

Аста́лас' і́ідз'і́нств'і́нна́е папрóбавац' (24: 87; А).

Заказа́ла дз'э́ду лапа́тачку, дык йон мн'е сдз'э́лаў (24: 88; А).

На́да сказа́ц' па́пк'і, што́б йон мн'е ішчо́ (24: 89; А).

То́лстуйу́? (24: 90; N)

Н'е, он здз'э́лаў то́н'ін'ку́йу, іна́ тут б'ар'е́цца (24: 91; А).

Но бал'ша́йа така́йа (24: 92; А).

На́да пам'е́н'шы, кан'е́шна (24: 93; А).

А то о́ч'ін', о́ч'ін' уж (24: 94; А).

У прыведзеным фрагменце змена тэмы размовы (ад сітуацыі гатавання бліноў да размовы пра бацьку і мужа інфарманта А) з'яўляецца прычынай

варыянтнасці форм на ўзроўні як фанетыкі (ужыванне мяккага/цвёрдага варыянта /ч/), так і марфалогіі.

Такім чынам, з'яўленне ў маўленні інфарманта А варыянта з -л абумоўлена падстройваннем да суразмоўцы, пераходам на сур'ёзную тэму размовы і пэўнай урачыстасцю сітуацыі.

Варыянтнасць суфікса -ў / -л з'яўляецца яскравай рысай маўлення **інфарманта М**. Мужчына вылучаецца сярод астатніх сваёй біяграфіяй. Ён нарадзіўся ва Украіне, каля пяці гадоў жыў і працаваў у Арлоўскай вобласці ў Расіі. У рамках аналізуемай формы варыянт з -ў быў выкарыстаны 59 разоў, варыянт з -л – 76 разоў. У большасці выпадкаў заканамернасці ў выкарыстанні інфармантам варыянтаў гэтай пераменнай не назіраюцца, розныя варыянты могуць знаходзіцца побач, часам у межах аднаго выказвання. Разам з тым існуюць кантэксты, у якіх варыянтнасць можа паддавацца тлумачэнню.

1. Выкарыстанне варыянта з -л суправаджае станоўчую, з элементам хвалы размову пра маладога чалавека.

У дыялогу 66 інфармант М расказвае стрыечнаму брату (інфармант С) пра свайго сына, які зрабіў прыгожыя рэчы з дрэва:

(114) *Во [ты] **пасматр'ёў** ба* (66: 10; М).

*Там [сын] **вабшчэ крас'іва падз'ёла*** (66: 11; М).

*Там [ты] **зашоў** [ба], **туал'ёт гл'ануў** ба* (66: 12; М).

*Там [сын] **туал'ёт ад'дз'ёла**, ты **пасматр'і*** (66: 13; М).

У дадзенай сітуацыі яскрава прасочваецца заканамернасць выкарыстання інфармантам таго ці іншага варыянта: варыянт з -ў выкарыстоўваецца ў выказваннях, у якіх мужчына звяртаецца да суразмоўцы; варыянт з -л ужыты там, дзе размова ідзе пра сына інфарманта М, які аздобіў прыбіральню ў кватэры. Гэта значыць, варыянтнасць дадзенай формы абумоўлена розным узростам людзей, пра якіх гаворыць інфармант і да якіх ён звяртаецца: у выказваннях, прысвечаных мужчыну 44 гадоў, выкарыстоўваецца варыянт з -ў, тады як падчас паведамлення пра маладога чалавека – варыянт з -л.

2. Варыянты з -л / -ў выкарыстоўваюцца падчас паведамлення пра армію.

У гэтых кантэкстах значна пераважае варыянт з -л, а варыянт з -ў сустракаецца пры цытаванні слоў старэйшага чалавека. Напрыклад, у дыялогу 60 інфармант расказвае пра тое, як яго бацька ў маладосці быў пакалечаны ў шахце, і пра звязаныя з гэтым акалічнасці, у тым ліку пра

тое, як бацька трапіў да ўрача, з якім раней быў знаёмы падчас службы на флоте:

(115) *Йон (бацька) ба палуча́л ба п'ён'с'і́йу* (60: 33; М).

Пато́м пана́л у бал'н'і́у (60: 34; М).

І пана́л к тамі́ў вращі́ў, като́рый у і́іх бы́л на карабл'е́ (60: 35; М). <...>

Йон (урач) захо́дз'іц' [у палату], гаво́р'іц', палі́ндра! (60: 43; М)

Дык ба́ц'ка гаво́р'іц', іа адкры́ў ш... (неразборліва) і гл'ану́ў (60: 44; М).

Л'ан'-ка! (60: 45; М)

Ба́ц'ку харашо́ пав'і́злб (60: 46; М).

Ба́ц'ка то́ка дз'і́м'і́б'і́л'і́зава́лс'а, шчэ́ с ча́с'і́ н'і́ вы́і́хал, і́іво́ кара́бл' уза́рва́лс'а на м'і́н'і́ (60: 47; М).

Падчас паведамлення пра армейскую службу бацькі інфармант М паслядоўна выкарыстоўвае формы дзеясловаў з суфіксам -л, у выказванні ж 44 ён цытуе словы бацькі і, жадаючы перадаць характар яго маўлення, выкарыстоўвае формы з -ў.

3. Варыянт з -л выкарыстоўваецца падчас цытавання слоў маладога чалавека, варыянт з -ў – у рамках расказу пра яго.

У дыялогу 61 інфармант М расказвае пра свайго стрыечнага брата, які таксама служыў у арміі:

(116) *Дык, гаво́р'іц', ув'і́да́л ё́ту ма́тку* (61: 17; М).

Ба́ба Пара́ска пр'і́йе́хала (61: 18; М).

Бы́стр'ей б'і́жа́ц'і́ (61: 19; М).

Запу́та́лс'а ў шы́н'ёл'і́, гаво́р'іц' (61: 20; М).

Аб з'ёмл'у, сл'о́зы (61: 21; М).

Йі́во́ ж сна́чала ў́з'а́л'і́, пана́ў йон ў ё́ту... (61: 22; М)

Ну, в ё́та, Кэ́эбэ́ в ё́та, вы́йскá (61: 23; М).

Пато́м што-та там у і́іх пра́в'і́р'а́л'і́ (61: 24; М).

Н'і падышо́ў, і́іво́ ў Марфло́т (61: 25; М).

У дадзеным выпадку маем карціну, супрацьлеглую папярэдняй: інфармант выкарыстоўвае форму з -л пры цытаванні слоў брата, у той час як форму з -ў – у рамках звычайнага апавядання. Гэты выпадак могуць растлумачыць наступныя акалічнасці. У выказваннях 17 і 20 цытуюцца словы стрыечнага брата інфарманта М, калі першы быў маладым і служыў у арміі. У выказваннях 22 і 25 акцэнт у паведамленні інфарманта М пераносіцца на тое, што ён звяртаецца да старэйшага інфарманта С.

Розніца ў маўленчых паводзінах інфарманта М пры цытаванні ім розных людзей (параўн. фрагменты (115) і (116)) абумоўлена розным узростам людзей, якіх ён цытуе: варыянты з -л выкарыстоўваюцца падчас цытавання слоў маладога (прыкладна роўнага па ўзросце) стрыечнага брата мужчыны, варыянты з -ў – падчас цытавання слоў бацькі інфарманта.

У маўленні інфарманта М прысутнічае прыклад бессістэмнага выкарыстання розных варыянтаў. У дыялогу 62 інфармант расказвае пра свайго сябра па арміі, які зрабіў і падарыў яму бранзалет:

(117) *Эта ж мн'е адз'ін хлбн'іц **падар'іў*** (62: 50; М).

*За аднў ноч **прас'ідз'ёл**, н'і **дадз'ёлаў*** (62: 51; М).

Із' ёц'іх вон (62: 52; М).

Із зубн'іх паст і зубн'іх шчб'так (62: 53; М).

***Сабра́л** такб'і брас'л'ёт* (62: 54; М).

А, брас'л'ёт? (62: 55; С)

Пр'ідстаўл'аіш? (62: 56; М)

Так во пав'іри'бш, адз'ёўшы, во так во (62: 57; М).

Падкра́шывал (62: 58; М).

І он так пр'ама ўтрам (62: 59; М).

*Іа то́л'ка **падн'але'а** – он мн'е пр'іпадн'ос* (62: 60; М).

*Дык іа зн'аіш, пра што **стаў** раска́звац'?* (62: 61; М)

*І ў Бр'анск'і **пр'іўехаў*** (62: 62; М).

*Іа ў Бр'анск'і **рабб'таў*** (62: 63; М).

*І ё́тат брасл'ёт **адз'ёў*** (62: 64; М).

*І так во **вз'але'а** за по́рушын' і так во круц'* (62: 65; М).

У дадзеным выпадку заканамерным было б выкарыстанне інфармантам варыянтаў з -л падчас апавядання пра яго маладога сябра па арміі, а варыянтаў з -ў – падчас апавядання пра сваё знаходжанне ў Бранску. Аднак выказванні 50, 51, 60 і 65 не падпарадкоўваюцца такой заканамернасці.

У маўленні інфарманта L варыянт з суфіксам -ў сустраўся 53 разы, варыянт з суфіксам -л – 2 разы. Разгледзім выпадкі выкарыстання інфармантам варыянта з суфіксам -л.

У дыялогу 55 інфармант L расказвае пра тое, як майстар з Камунгаса ёй някасна паставіў вокны:

(118) *Пр'ішб'ў, **стаў** ста́в'іц'* (55: 109; L).

*Вот ёц'і **раскры́л*** (55: 110; L).

*Там ц'е ко́йе-как **паста́в'іл*** (55: 111; L).

А с ётый ра́мы ўз'аў пааткруц'іў ёц'і, шуру́пы, катόрыйе дз'ёржyт п'ётл'і (55: 112; L).

І інб'мн'е ўс'о бах, і ўп'ала (55: 113; L).

Варыянты з суфіксам -л у выказваннях 110 і 111 выкарыстаны інфармантам з мэтай дэманстравання своеасаблівай дыстанцыі ў адносінах да чалавека з дзяржаўнай інстанцыі, які дрэнна выканаў сваю працу, таму з'яўляецца (з адценнем асуджэння) афіцыйная руская мова.

2.2.4. Постфікс -с'а / -с'

Для традыцыйных хоцімскіх гаворак характэрна наяўнасць абодвух варыянтаў постфікса. Дадзены постфікс сустракаецца ў некалькіх формах дзеяслова, але найбольш яскравыя і колькасна паказальныя з іх дзве – дзеясловы прошлага часу адз. л. ж. і н. р. і дзеясловы прошлага часу мн. л. З 189 выпадкаў выкарыстання дадзеных форм 54 разы быў ужыты варыянт з -с'а і 135 разоў – варыянт з -с' (табл. 2.11).

Табліца 2.11

**Частотнасць выкарыстання варыянтаў
постфікса -с'а / -с' у дзеясловах**

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
-с'а	54	28,6
-с'	135	71,4

Перавага варыянта -с'а характэрна для маўлення інфарманта Р (жанчына, 69 гадоў, пенсіянерка, размеркаванне варыянтаў -с'а і -с' 10 і 1 адпаведна) і, крыху нечакана, для маўлення інфарманта К (жанчына, 42 гады, прыватны прадпрымальнік, размеркаванне варыянтаў -с'а і -с' 16 і 8 адпаведна). Разгледзім некаторыя рысы маўленчых паводзін інфармантаў, у маўленні якіх назіраецца варыянтнасць выкарыстання дадзенага постфікса.

Для маўлення **інфарманта А** характэрна варыянтнасць выкарыстання аналізуемага постфікса з перавагай варыянта -с' (размеркаванне варыянтаў -с'а і -с' 5 і 38 адпаведна). З лічбаў відаць, што звыклым для гэтага інфарманта з'яўляецца варыянт -с'. Выкарыстанне ж форм з варыянтам -с'а мае стылістычны характар і можа быць растлумачана шэрагам прычын.

1. Жаданне надаць размове максімальна свойскі, інтымны характар.

У дыялогу 27 апісваецца момант, калі інфарманты А, С і N сабраліся за сталом, каб паабедаць. Інфармант А звяртаецца да інфарманта N, затым да размовы далучаецца інфармант С:

(119) *Iták* (27: 18; А).

Аста́йс' пасл'ёдн'і́й штр'іх [і бліны будуць гатовы] (27: 19; А).
<...>

Б'ар'і́, выма́к'івай, раз уж тут (у талерцы) *с'м'і́тана аста́лас'а* (27: 30; А). <...>

Іа за́ўтра, мо́а, ра́н'шы пр'іду́ с рабо́ты (27: 34; С).

А там – н'і зна́йу (27: 35; С).

Мо́а, папо́жжы (27: 36; С).

Да-да (27: 37; А).

Нам'о́к по́н'і́л'і (аб тым, што ты можаш затрымацца з сябрамі) (27: 38; А).

Мы надз'е́ймс'а на твайу́ камун'іс'ц'і́чыскі́у с'ов'іс'ц'і́ (спадзяёмся, што ты прыйдзеш раней) (27: 39; А).

У прыведзеным фрагменце адлюстравана звычайная жыццёвая сітуацыя, маўленчыя паводзіны ў якой прадугледжваюць неафіцыйны, інтымны стыль камунікацыі, дзе казённые або высокія формы былі б неадарэчнымі. Зрэшты, яны могуць выкарыстоўвацца для жарту, як кантраст са штодзённай сітуацыяй. Параўнайце згадванне пры выпяканні бліноў уласцівага мастакам выразу («апошні штрых»). Штодзённасць сітуацыі добра падкрэсліць у выпадку імпліцытнага суаднясення выкарыстаных форм з формамі «высокай» рускай мовы. Інфармант А вымаўляе *аста́йс'* без *-с'а* (выказванне 19), а *аста́лас'а* без *-с'* (выказванне 30) у тым ліку таму, што супрацьлеглыя формы былі б дарэчныя ў афіцыйнай рускай мове, г. зн. па прынцыпе адштурхоўвання. На выкарыстанне варыянта *-с'а* ў выказванні 30 магло паўплываць, напрыклад, тое, што ў адным з папярэдніх выказванняў (19) інфармант выкарыстала форму дзеяслова прошлага часу адз. л. м. р. з *-с'*. Апошні, у сваю чаргу, з'яўляецца маркіраваным (нейтральным) у дадзенай форме, хутчэй, будзе дзеяслоў з *-с'а*), робіць выказванне карцейшым, экспрэсіўным і на маўленчым узроўні ўзмацняе інфармацыю пра тое, што бліны хутка будуць гатовы. У выказванні 39 выкарыстана нейтральная форма, якая ўласціва як рускай, так і беларускай мове, а таксама мясцоваму маўленню.

2. Імкненне ўзмацніць выказаную думку, выкарыстанне варыянта -с'а ў якасці сродку выражэння эmfазы.

У дыялогу 38 інфарманты А, Е і N размаўляюць, гатуючы салату. На заўвагу інфарманта Е пра тое, што N пакрышыла каўбасу вялікімі кавалкамі, інфармант А адказвае:

(120) *Калбасá – йна прóста сл'íплас'* (38: 92; А).

Іна́ н'і так'ím'і бал'шым'і кускáм'і, йак дўмайíцца (38: 93; А).

Да, та йна сл'íплас'а так (38: 94; А).

Выказванне 94 паўтарае выказванне 92 (у крыху змененай форме), падкрэсліваючы змешчаную ў ім інфармацыю.

3. Уплыў зніжанага стылю маўлення суразмоўцы.

У дыялогу 36 інфармант І, сын інфарманта Е, расказвае інфарманту А пра тое, як яго падманула прадаўшчыца:

(121) *Ц'оц' Ол', нас дык с'бн'н'а Вал'ўха надур'íла* (36: 63; І).

Што? (36: 64; А)

Вал'ўха (36: 65; І).

Што Вал'ўха, Андр'ей? (36: 66; А)

Надур'íла (36: 67; І).

Надур'íла? (36: 68; А)

Да? (36: 69; А)

А мамка пашлá (36: 70; І).

А мамка разабрáлас'а, н'е, с' йойу? (36: 71; А)

Выкарыстанне інфармантам А варыянта -с'а, які характэрны для больш народнага, неафіцыйнага стылю, можа быць абумоўлена формамі *надур'íла* і *Вал'ўха*, ужытымі інфармантам І.

Інфармант К параўнальна часта выкарыстоўвае аналізуючыя формы. Сустракаецца невялікая колькасць кантэкстаў, у рамках якіх розныя варыянты ўжываюцца ў суседніх або блізкіх выказваннях, што можа выступаць у якасці сродку выражэння эmfазы. Прыкладзём некалькі кантэкстаў, у якіх выкарыстаны абодва варыянты.

Інфарманты А і К разглядаюць фотаальбом:

(122) *А ё́та ты н'і зня́йш* (48: 110; К).

Ё́та вун йа учы́лас' (48: 111; К).

Ё́та дз'іўчо́нк'і бы́л'і с [вучы́лішча] (48: 112; К).

А чаго́ ў шкóл'най фóрм'і? (48: 113; А)

Ну йна... (48: 114; К)

Йа вучы́лас'а во с ё́тый во (48: 115; К).

Паўторна выкарыстоўваючы форму зваротнага дзеяслова, інфармант змяняе яе фанетычнае афармленне.

Інфармант К расказвае інфарманту А пра свой адпачынак на моры і ў тым ліку пра тое, як яна, загарваючы, спаліла скуру:

(123) *Дык а чо ты н'і ма́залас' н'ічэ́м, што л'і?* (51: 123; А)

О́л'а, ўс'ем ма́залас' (51: 124; К).

Ўс'ем ма́зал'іс' (51: 125; К).

Сра́зу, да? (51: 126; А)

Да (51: 127; К).

А чыго́ ж так згар'ёл'і? (51: 128; А)

А вот згар'эла, і ўс'о (51: 129; К).

Да́жа вот н'і пачу́ствавала, как э́та ўс'о прай́зашилó (51: 130; К).

Во так! (51: 131; А)

І ўжэ́, йа́ ж гавар'ў, што т'імн'ірату́ра падн'а́лас'а (51: 132; К).

Ўс'о падн'а́лас'а (51: 133; К).

Мн'е н'і хац'э́лас' н'ічыво́ (51: 134; К).

Гэты ўрываек дыялогу можна разгледзець больш падрабязна. Лічбы, якія адлюстроўваюць размеркаванне варыянтаў формы ў маўленні інфарманта, а таксама дадзены кантэкст паказваюць, што больш звычайным, сваім для інфарманта К з'яўляецца варыянт -с'а. У выказванні 123 інфармант А выкарыстала варыянт -с'. Услед за ёй такі ж варыянт ужыла і інфармант К (выказванні 124, 125). Але праз некалькі рэплік жанчына двойчы выкарыстала варыянт -с'а, быццам пераходзячы да свайго стылю маўлення. Форма з -с' у выказванні 134 магла быць ужыта ў якасці сродку выражэння эмпазы – каб з дапамогай моўнага афармлення гэтай рэплікі зрабіць на ёй акцэнт.

Працяг таго ж дыялогу:

Сра́зу пр'ійéхал'і – панр́ав'ілас' (51: 183; К). <...>

Та́ ж йа́ там і во, і катáлас'а, і ўс'о (51: 192; К).

Тут таксама назіраем ужыванне інфармантам розных варыянтаў пераменнай.

Для маўлення інфарманта L нейтральнай з'яўляецца форма з -с' (8 выкарыстанняў). Форма з -с'а сустрэлася двойчы. Разгледзім гэтыя выпадкі.

Інфармант L розказвае інфарманту А пра тое, як піла чай з калегамі:

(124) *Патом, эта самайе, іньі н'а вьідз'іржыл'і* (не маглi піць чай з цукеркамі, але без цукру, хоць самi казалі, што калі чай п'юць з цукеркамі, то цукар не патрэбны) (52: 145; L).

Ўс'о-так'і канф'эты там (52: 146; L).

Н'і пац'ану́л'і туйу сла́дас'ц', катóрай ім хац'элас' (цукеркі былі не настолькі салодкімі, каб можна было піць чай без цукру) (52: 147; L).

Канф'эты канф'этам'і, да? (52: 148; A)

Да, а сахар падава́й (52: 149; L).

Їа гавар'ў: во! (52: 150; L)

На м'ан'э, гавар'у, гавар'іл'і, [што піць чай з цукрам і цукеркамі занадта салодка], *а сáм'і* [не змаглi ўтрымацца ад такой спакусы] (52: 151; L).

Іньі с'м'і́уа́л'іс'а (52: 152; L).

Выкарыстанне формы з постфіксам -с'а ў выказванні 152 можа сведчыць пра жаданне інфарманта пазбегнуць аднастайнасці ў маўленні.

Інфармант L расказвае пра тое, як не адважылася атрымліваць другую адукацыю, бо баялася складанага тэсціравання:

(125) *Хуц' у Маг'іл'об'ў і́е́хац' – тыс'ц'і́раван'і́а здава́ц', хуц' туды́* (у Расію) *і́е́хац' – тыс'ц'і́раван'і́а сдва́ц'* (58: 19; L).

Што-і́та за тако́йа? (58: 20; A)

Н'і там н'і учы́ла, н'і там н'і учы́ла (58: 21; L).

Куды́ ж і́а пайё́ду? (58: 22; L)

Ўс'о, год прапа́ў (58: 23; L).

*А патом, када́ і́а **разаб́р́алас'а**, када́ ўв'і́дала туйу Л'ёнку, к Нóвуму́ го́ду, і́на гавар'і́т* (58: 24; L).

Ой, там тако́йе тысц'і́раван'і́е! (58: 25; L)

Форма з варыянтам -с'а выкарыстана тут для таго, каб разам са спецыфічнай інтанацыяй, з якой было вымаўлена выказванне, надаць рэпліцы экспрэсіўны характар.

Колькасныя паказчыкі выкарыстання варыянтаў -с' і -с'а **інфармантам М** адрозніваюцца нязначна. Прааналізуем ужыванне інфармантам варыянта -с'а, якое можа нейкім чынам паддавацца тлумачэнню.

1. Цытаванне слоў іншага чалавека.

У дыялогу 61 інфармант цытуе словы свайго брата:

(126) [Юрка] *гаво́р'иц', вайна́ ко́нчылас'а* (61: 54; М).

У Л'и́н'и́нгра́дз'і стайа́л'і пр'і и́тац'і (61: 55; М).

У дадзеным выпадку інфармант перадае характар маўлення чалавека, словы якога цытуе.

2. Уплыў стылістычнай афарбоўкі словаформы.

У дыялогу 62 інфармант М расказвае інфарманту С пра армію:

(127) *Ну, йа уха́дз'іў на́ дз'ёмб'іл', а і́ны...* (62: 6; М)

І йа а́дз'і́н па́шбл, мн'е а́става́лас' там (62: 7; М).

Ну, м'е́с'иц (62: 8; М).

Па́то́м йа пр'і́хажў (62: 9; М).

В о́бшчы́м, сказа́л'і мн'е, и́тоб йа пр'і́в'о́л ро́ту с ф'і́л'ма (62: 10; М).

«П'е́н'іл» ф'і́л'м ішо́л (62: 11; М).

Йа пр'і́в'о́л (62: 12; М).

Гла́ўна́йа, и́то за́хажў (62: 13; М).

Пака́ ро́та рас'с'е́лас'а (62: 14; М).

У клуб (62: 15; М).

Выкарыстанне інфармантам варыянта -с'а ў рэпліцы 14 можа быць растлумачана тым, што лексема «расселася» мае крыху зніжаны характар.

У маўленні інфарманта Р варыянт -с'а сустракаецца 10 разоў, у той час як варыянт -с' выкарыстаны толькі аднойчы:

(128) *Іна́ (унучка) и́чэ ўчы́лас'а, дык йайе́, йе́та, мас'ц'ар'и́ца ўс'о ўр'е́м'а йайе́ і йаи́чэ адну́ дз'е́вачку бра́л'і, бра́ла* (71: 29; Р).

<...>

Ну, панра́в'ілас' іна́ йе́тай мас'ц'ар'и́цы і... (71: 36; Р)

Сустракаецца выпадак ужывання жанчынай дзеяслова *панра́в'ілас'а* з постфіксам -с'а:

(129) *Ну, йна́ (унучка), йна́ так, ср'е́дн'а ўчы́лас'а* (70: 127; Р).

Панра́в'ілас'а – н'і́хай (70: 128; Р).

Такім чынам, варыянт -с', хутчэй за ўсё, з'яўляецца чужым для інфарманта Р.

У маўленні інфарманта Р формы з варыянтам -с' сустракаюцца 31 раз, з варыянтам -с'а – 12 разоў. Выразных заканамернасцей ва ўжыванні інфармантам таго ці іншага варыянта не назіраецца. Аднак ёсць некалькі кантэкстаў, у якіх выкарыстанне розных варыянтаў выступае ў якасці сродку выражэння эmfазы.

Інфармант расказвае пра тое, як ён пазнаёміўся са сваёй будучай жонкай:

(130) *Ну, і та́ма* (у Магілёве) *паўстр'іча́л'іс'а* (75: 65; R).

Слова за слова, пазнако́м'і́л'іс'а (75: 66; R).

Ну, а пато́м сазва́н'івал'іс'а, ўстр'іча́л'іс'а (75: 67; R).

Ну н'і до́лга (75: 68; R).

Дз'е-та полго́да (75: 69; R).

Выкарыстанне інфармантам варыянта -с' у апошнім дзеяслове выкавання 67 служыць своеасаблівай граніцай аднароднага рада дзеясловаў і сігналізуе пра тое, што ў наступным выказванні будзе змешчана інфармацыя, якая мае характар заўвагі, рэмаркі.

Мужчына расказвае пра тое, як у школьныя гады яны, хлопчыкі, віншавалі аднакласніц з 8 Сакавіка:

(131) *На Вас'мо́йе ма́рта* [у школе] (76: 289; R).

Слажы́л'іс' [хлопчыкі]... (76: 290; R)

Падар'і́л'і (76: 291; N).

Падар'і́л'і (76: 292; R).

Ўс'о, разашл'іс'а (76: 293; R).

Можыц', да́жа, о, падар'і́л'і, а да́л'шы ішэ́ мо́жым па́руга́цца с н'і́м'і (з дзяўчатамі) (76: 294; R).

Ўс'о (76: 295; R).

То́чна так жы́ і дз'іўча́та (76: 296; R).

Сабра́л'іс', *падар'і́л'і* (76: 297; R).

Выкарыстанне варыянта -с' у выказванні 290 абумоўлена напаўафіцыйным характарам інфармацыі, якая змяшчаецца ў ім: размова ідзе пра працэдуру, якая адбываецца ў школе – асяродку, звязаным хутчэй з рускай мовай (параўн. фрагмент (31), с. 63–64). Не выключана, што на выкарыстанне варыянта -с' уплывае ўжыванне ў папярэднім выказванні клішэ *Вас'мо́йе ма́рта*, якое часам можа не перакладацца на беларускую мову ў вусным стылі маўлення.

2.3. Лексічная варыянтнасць

Да варыянтнасці на лексічным узроўні адносяцца выпадкі выкарыстання інфармантамі варыянтаў слоў, якія супадаюць у плане зместу і адрозніваюцца планам выражэння. Аналізуецца варыянтнасць на ўзроўні

наступных пар: *ба́чыц’ / в’ідз’ец’*, *бу́л’ба / картбішка*, *грóшы / дз’ён’г’і*, *ба́ц’ка / ац’ёц*.

Адрозненні варыянтаў у плане выражэння неабавязкова азначаюць прыналежнасць аднаго з іх да беларускай мовы, а другога – да рускай. У некаторых выпадках наяўнасць абедзвюх адзінак абумоўлена асаблівасцямі дыялекту. Так, пра магчымае суіснаванне ў хоцімскай гаворцы варыянтаў *бу́л’ба* і *картбішка* сведчаць даныя дыялекталагічных крыніц¹. Тое ж можна сказаць і пра пару варыянтаў *ба́ц’ка – ац’ёц*, суіснаванне якіх зафіксавана ў слоўніку², а таксама пра пару варыянтаў *ба́чыц’ – в’ідз’ец’*³.

2.3.1. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *ба́чыц’ / в’ідз’ец’*

Варыянт *ба́чыц’* ужыты ў запісах 3 разы, варыянт *в’ідз’ец’* – 109 разоў (табл. 2.12).

Табліца 2.12

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *ба́чыц’ / в’ідз’ец’*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>ба́чыц’</i>	3	2,7
<i>в’ідз’ец’</i>	109	97,3

Варыянт *в’ідз’ец’* (і аднакаранёвыя словы) ужываюць усе інфарманты, якія выкарыстоўваюць аналізуемую лексему. Гэты варыянт з’яўляецца стылістычна нейтральным і выкарыстоўваецца ў розных сітуацыях, у размовах на розныя тэмы. Прывядзём некаторыя кантэксты.

Інфарманты сабраліся на кухні. Інфармант С жартаўліва раіць сваёй жонцы (інфармант А) есці менш. Інфармант А таксама жартам скардзіцца на такую несправядлівасць дачцэ (інфармант N):

¹ Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны. Мінск, 1970. С. 95, 222 ; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. Р. І. Аванесавы [і інш.]. Мінск, 1963. Карта 277 ; Раслінны свет. Тэматычны слоўнік / М. А. Ісачанкава [і інш.]. Мінск, 2001. С. 212.

² Бялькевіч І. К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны. С. 77, 83.

³ Тамсама. С. 83, 108.

- (132) *П'і́р'іста́н' жыва́іц'* (6: 1; С).
А гато́ў на ку́хн'і ты (6: 2; А).
Што́б іа п'і́р'іста́ла жыва́іц' (6: 3; А).
Ты гато́ў (6: 4; С).
Но н'а йеи (6: 5; А).
Во йак (6: 6; А).
Ага́ (6: 7; N).
В'і́дз'іш, гато́ў, но н'а йеи (6: 8; А).

Варыянт *в'і́дз'іш* ужыты ў кантэкспе звычайнай сямейнай размовы.

У прааналізаваным дыялогу 23 (гл. фрагмент (20), с. 57–58, фрагмент (59), с. 76) інфарманты А і N пякуць бліны:

- (133) *Ц'эста ў нас, как в'і́дз'іш, густо́йе, да?* (23: 115; А)
Э́та дл'а то́ўстых бл'іно́ў (23: 116; А).
Но то́ўсты́я бл'іны́ п'аку́ца на сывара́тк'і і́л'і на к'іф'і́р'і
 (23: 117; А).
А так как мы дз'элайі́м то́нк'і́я бл'іны́, на малак'е́, па́зтаму
мы ц'і́п'е́р' да́бавл'а́йі́м малака́ (23: 118; А).
І у нас ц'эста бу́дз'і́т б'ез камо́чкаў (23: 119; А).

Разглядаемы варыянт выкарыстаны ў кантэкспе ўрачыстай сітуацыі.

Інфарманты С і М размаўляюць пра сына і нявестку інфарманта М, у тым ліку пра іх матэрыяльнае становішча. Інфармант М:

- (134) *Ну в'і́дз'іш, йак-та палуча́йі́цца?* (65: 79; М)
Та шчэ харашо́ йэ́та (жанчына, якая дапамагла) *з'дз'элала, шо*
і́м ішчэ са́дз'і́к б'іспла́тна (65: 80; М).

Аналізуемы варыянт ужыты ў размове пра родных.

Інфармант С прыйшоў да інфарманта Р у гасці. Інфарманты размаўляюць пра жыццё Р, у тым ліку пра хатнюю гаспадарку:

- (135) *А вы н'і дз'е́ржы́ц'а, да [свіней]?* (68: 86; С)
Н'е (68: 87; Р).
Н'іко́га н'і дз'аржы́ (68: 88; Р).
Н'і дз'аржы́ н'іко́га (68: 89; С).
Йак ба была́ п'еч (68: 90; Р).
В'і́дз'іш, п'ечы́ н'іма́ (68: 91; Р).
Сра́зу н'і скла́л'і п'еч (68: 92; Р).

Варыянт *в'іdz'іш* выкарыстаны падчас размовы пра паўсядзённае жыццё інфарманта.

Інфармант R расказвае інфарманту N пра тое, як служыў у арміі:

(136) *Паўтарá гóда атслужыў* (74: 31; R).

Полгóда ў учэбк'і, у Н'ес'в'іжы (74: 32; R).

Час'ц' стайáла, далжнá знац', парк Радз'ів'ілаў эц'іх (74: 33; R).

Вóз'л'і нáрка Радз'ів'ілаў (74: 34; R).

Сам Н'ес'в'іж, кан'эшна, крас'івыі гóрад (74: 35; R).

Но мы йівó н'і в'іdz'іл'і (74: 36; R).

Н'і пускáл'і, што л'і [вас у горад]? (74: 37; N)

Да (не, не пускалі) (74: 38; R).

Ну, там вытпукáл'і, там, на дз'ен' (74: 39; R).

Ну скóл'ка, на дз'ен'? (74: 40; R)

С утрá вытпус'ц'ат, но штóбы к тр'ом ужы́ бы́л'і [на месцы] (74: 41; R).

Ўс'о э́та н'і ув'іdz'іш [усяго горада за такі кароткі час] (74: 42; R).

Аналізуемы варыянт ужыты падчас размовы пра службу інфарманта ў іншым горадзе.

Усе выпадкі выкарыстання варыянта *бáчыц'* сустракаюцца ў маўленні інфарманта С.

У дыялогу 27, які ўжо разглядаўся (гл. фрагмент (84), с. 86), інфармант А хоча пазваніць сяброўцы сваёй дачкі, інфарманта В, каб паклікаць дачку дадому. Інфармант С:

(137) *А ў ц'аб'э н'іма́, э́та са́майе, ц'іл'іфóна?* (27: 90; С)

Какóва? Дамáшин'іга? (27: 91; А)

Ну, дамáшин'іга (27: 92; С).

Н'і зна́йцү (27: 93; А).

Пр'ів'ікл'і, бáчыш [да мабільнага тэлефона]? (27: 94; С)

Варыянт *бáчыш* ужыты ў рамках звычайнай сямейнай размовы.

Ва ўжо разгледжаным дыялогу 28 (гл. фрагмент (56), с. 75) інфармант С пытаецца ў дачкі, якая прыехала з Мінска, ці бачыла яна сваіх аднакласнікаў:

(138) *Ну аднаклáсн'іц бáчыла, н'е?* (28: 61; С)

Аднаклáсн'ікаў? (28: 62; С)

Аднү (28: 63; N).

На базáр'і (28: 64; N).

Падчас размовы з дачкой, якая прыехала са сталіцы, інфармант С выкарыстоўвае варыянт *бáчыла*.

Інфармант С расказвае інфарманту М пра тое, як на рабоце пасварыўся з яго сынам:

(139) *Н'е, ну* (66: 83; С).

Б'ар'і, йет сáмайе, таска́й мн'е, нас'ц'іла́й (66: 84; С).

Йа гавар'ў, ты што, гавар'ў (66: 85; С).

Йа, гавар'ў, двáцыцц' гадóў ў арган'іза́цыі рабо́тайу, тако́га шчэ н'і бáчыў сп'і́чал'і́ста (66: 86; С).

Ну, карóчы, трóху пагры́з'л'іс' (пасварыліся) (66: 87; С).

Варыянт *бáчыц'* з'яўляецца для інфарманта С звычайным, варыянт *в'ідз'ец'* ён не ўжывае.

Толькі аднойчы мужчына выкарыстаў аднакаранёвую форму *в'ідна*, паўтарыўшы яе за інфармантам N. У дыялогу 4 інфармант А выказвае незадавальненне тым, што інфармант N дрэнна пачысціла бульбу (гл. фрагмент (55), с. 75, фрагмент (80), с. 85). Інфармант N апраўдваецца, яе падтрымлівае інфармант С:

(140) *Ну дык э́та ж* [картошка] *н'е в'ідна́* (4: 21; N).

Как а́на н'е в'ідна́? (4: 22; А)

То што ру́к'і гр'áзны́я [становяцца, калі чысціш бульбу], *і* [пачышчаная] *карто́шка* [таксама становіцца бруднай] (4: 23; N).

Пра́в'і́л'на, і ты так (4: 24; С).

Ната́ш, н'а слу́хай (4: 25; С).

А пабо́м о, памы́ла, і срáзу в'ідна ста́ла (4: 26; N).

Ну, а пабо́м ужо́ (4: 27; С).

Ну, і в'ідна́ (4: 28; С).

Выглядае, што форма *в'ідна* чужая для інфарманта С і з'яўляецца ў яго маўленні пад уплывам папярэдняй рэплікі суразмоўцы.

2.3.2. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *бўл'ба* / *карто́шка*

У сямейнай частцы матэрыялу назіраюцца 2 выпадкі ўжывання варыянта *бўл'ба* і 12 выпадкаў – варыянта *карто́шка* (табл. 2.13). Варыянт *карто́ф'ел'* у матэрыяле не сустракаецца.

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *бўл'ба* / *картошка*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>бўл'ба</i>	2	14,3
<i>картошка</i>	12	85,7

Абодва выпадкі выкарыстання варыянта *бўл'ба* сустракаюцца ў маўленні інфарманта Л. Варыянт *картошка* быў ужыты гэтым інфармантам таксама двойчы.

Усе ўжыванні лексемы дадзеным інфармантам сустракаюцца ў межах аднаго дыялогу, у якім гаворка ідзе пра няпросты час уборкі ўраджаю:

(141) *Самый ц'ажобый м'ес'іц –эта с'іниц'абр' бўдз'іц'* (57: 51; L).

Эта катастрофа бўдз'іц' (57: 52; L).

Іа вабишчэ н'і знáйу, што дз'элац' (57: 53; L).

Іон (муж) н'і хоч'іт н'іч'ога дз'элац', а мамка тобжа на дыбыі (57: 54; L).

І мн'е хуц' ты разарв'іс' м'эжду н'ім'і (57: 55; L). <...>

Ды іа пайдў, ды іа купл'ў, ды за этыйа дз'эн'г'і [муж кажа] (57: 60; L).

Ды за эта ўс'о там... (57: 61; L)

А ўс'і райно, дурно́й, палучáйіцца (57: 62; L).

Ўс'і райно мн'е на́да рабо́тац' (57: 63; L).

Так іа хуц' рабо́тайу на свайом [агародзе] (57: 64; L).

А так іа бўду рабо́тац' то́ка на ма́му, а патом ішчэ бўду бўл'бу купл'áц' (57: 65; L).

Бўдз'іт зам'іча́ц'і́л'на (57: 66; L). <...>

Н'і знáйу (57: 86; L).

В э́там га́дў што-то так бы́стра пам'ідо́ры за́ко́нчы́л'іс', вабишчэ (57: 87; L).

Как-та, ўро́дз'і бы, і за́крыва́л'і (57: 88; L).

Вро́дз'і бы, і ма́мка што-та дава́ла (57: 89; L).

І трах-бах, іа гавар'ў (57: 90; L).

Карто́шку здз'элал'і там, стушы́л'і *карто́шку* (57: 91; L).

Ну што тут? (57: 92; L)

К бўл'б'і к э́тый на́да, гавар'ў, што-та даба́в'іц' (57: 93; L).

У пачатку размовы гаворка ішла пра агарод маці інфарманта, потым з'явілася мікратэма ўласнага дома жанчыны, які знаходзіцца ў горадзе.

Пераход з вясковай на гарадскую мікратэму абумовіў варыянтнасць у маўленні інфарманта аналізуемай лексемы – спачатку ўжыты вясковы варыянт *бу́л’ба*, потым – гарадскі варыянт *карто́шка*. Ужыванне інфармантам варыянта *бу́л’ба* ў выказванні 93, амаль адразу пасля выказвання з варыянтам *карто́шка*, можа выступаць у якасці сродку выражэння эмпазы.

2.3.3. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *грóшы* / *дз’ён’г’і*

Варыянт *грóшы* ўжыты ў матэрыяле 8 разоў, *дз’ён’г’і* – 24 разы (табл. 2.14).

Табліца 2.14

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *грóшы* / *дз’ён’г’і*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>грóшы</i>	8	25,0
<i>дз’ён’г’і</i>	24	75,0

Варыянт *грóшы* сустракаецца ў маўленні трох інфармантаў: А, L і Р. Пры гэтым у маўленні інфарманта Р варыянтнасці не назіраецца – жанчына стабільна выкарыстоўвае варыянт *грóшы*. Для інфармантаў жа А і L характэрна варыянтнасць ва ўжыванні дадзенай пераменнай.

У маўленні **інфарманта А** 1 раз сустракаецца варыянт *грóшы* і 2 разы – варыянт *дз’ён’г’і*.

Назіраецца выпадак выкарыстання абодвух варыянтаў у суседніх выказваннях. Ва ўжо разгледжаным дыялогу 21 (гл. фрагмент (27), с. 61) інфармант N прапанавала замяніць сваю маці (інфармант А) у школе на той час, пакуль апошняя будзе на курсах павышэння кваліфікацыі. Але інфармант А не адобрыла гэту ідэю, бо інфарманту N, якая не працуе ў школе, не змогуць аплаціць работу:

(142) *Йак ц’аб’э йагó апла́ц’уц’?* (21: 62; А)

Хто? (21: 63; А)

Прóста так (21: 64; N).

А, прóста так? (21: 65; А)

Н’е (21: 66; А).

Хай дз’і́ўч’áта падрабóтайц’уц’ (21: 67; А).

Пуска́й (21: 68; А).

Грошы л'ўдз'і падраб'отайц' (21: 69; А).

Ты бўдз'іш пр'оста так, а л'ўдз'і дз'ён'г'і (21: 70; А).

Варыянтнасць тут можа выступаць у якасці сродку выражэння эмпазы.

Варыянт *дз'ён'г'і* быў таксама выкарыстаны жанчынай у складзе ўстойлівага выразу, аформленага на рускай мове, – «Любой каприз за ваши деньги»:

(143) *Л'убой капр'із за твай'і дз'ён'г'і (51: 162; А).*

Выказванне ўяўляе сабой цытаванне ўстойлівага выразу.

У маўленні **інфарманта L** 3 разы сустракаецца варыянт *грошы* і 2 разы – варыянт *дз'ён'г'і*. Складваецца ўражанне, што для інфарманта больш характэрным, нейтральным з'яўляецца варыянт *грошы*. Варыянт *дз'ён'г'і* жанчына выкарыстоўвае падчас цытавання слоў мужа і ў сітуацыі, калі гаворка ідзе пра атрыманне другой адукацыі.

Ва ўжо разгледжаным дыялогу 57 (гл. фрагмент (141), с. 115) жанчына цытуе словы свайго мужа, які даказвае немэтазгоднасць саджаць бульбу, калі яе можна купіць, патраціўшы тыя ж грошы:

(144) *Йон (муж) н'і х'оч'іт н'іч'ога дз'элац', а мамка т'ожа на дыб'ы (57: 54; L).*

І мн'е хуц' ты разарв'іс' м'эжду н'ім'і (57: 55; L). <...>

Ды йа пайд'у, ды йа купл'у, ды за эт'ыйа дз'ён'г'і [муж кажа] (57: 60; L).

Ды за эта ўс'о там... (57: 61; L)

У выказванні 60 інфармант перадае характар маўлення мужа.

Ва ўжо прааналізаваным дыялогу 58 (гл. фрагмент (125), с. 108) жанчына расказвае пра тое, як вырашыла набыць другую адукацыю. Пабаяўшыся паступаць у мінулым годзе, яна страціла магчымасць атрымаць адразу дзве спецыяльнасці:

(145) *Вот у нас с'іч'ас ч'ыста л'іба лагап'эд ты паступа'ііш, л'іба пс'іх'олаг, так? (58: 5; L)*

А на год р'ан'шы б'ыла лагап'эд, пс'іх'олаг і аддз'эл'на пс'іх'олаг (58: 6; L).

Так ба ў м'ін'а за адн'і і ц'е жы дз'ён'г'і, у м'ін'а дз'іпл'ом, ў дз'іпл'ом'і б'ыла бы дв'е сп'іц'ал'нас'ц'і (58: 7; L).

І лагап'эд, і пс'іх'олаг ба м'ожна б'ыла (58: 8; L).

А ш'ч'ас т'ол'ка стр'ога лагап'эд адз'ін (58: 9; L).

Фанетычнае і лексічнае афармленне прыведзенага фрагмента набліжана да рускай мовы.

2.3.4. Характер размеркування ў маўленні інфармантаў варыянтаў *ба́ц'ка* / *ац'ёц*

У матэрыяле сустракаецца 31 выпадак ужывання варыянта *ба́ц'ка* і 5 выпадкаў – варыянта *ац'ёц* (табл. 2.15).

Табліца 2.15

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *ба́ц'ка* / *ац'ёц*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>ба́ц'ка</i>	31	86,1
<i>ац'ёц</i>	5	13,9

Варыянтнасць у выкарыстанні дадзенай лексемы характэрна для маўлення двух інфармантаў – С і R.

У маўленні **інфарманта С** варыянт *ба́ц'ка* сустракаецца 10 разоў, варыянт *ац'ёц* – 1 раз. Пры гэтым першы варыянт выкарыстоўваецца падчас расказу інфарманта пра свайго бацьку, варыянт жа *ац'ёц* ужыты, калі мужчына кажа пра бацьку свайго стрыечнага брата.

У дыялогу 64 інфарманты С і М размаўляюць пра сваіх родных:

(146) *Эта ж ма́тка твайá была́ кр'óсна́я* [майго роднага брата] (64: 41; М).

Я́а і н'і зна́ў (64: 42; С).

Н'і зна́л? (64: 43; М)

Са́ша был ў м'ан'ё бра́т (64: 44; М).

Н'е, шо бра́т, я́а ж по́мн'у (64: 45; С).

Ну, эт са́майе, харан'і́л'і ж а́ццá (64: 46; С).

У выказванні 46 інфармант кажа пра бацьку інфарманта М, свайго стрыечнага брата.

Для **інфарманта R** нейтральным з'яўляецца варыянт *ац'ёц* (4 выкарыстанні). Варыянт *ба́ц'ка* ў маўленні мужчыны сустракаецца толькі аднойчы – падчас размовы пра бацькоў, вёску.

У дыялогу 77 інфарманты N і R размаўляюць пра дзяцінства сваіх бацькоў, у тым ліку пра школу:

(147) *Э́ц'і ж, на́шы ж радз'і́ц'і́л'і хадз'і́л'і ў шко́лу ра́ншы* (77: 28; N).

Па чыты́р'і – па во́с'ім к'і́лам'ётра́ў (77: 29; N).

Ну (77: 30; R).

Ц'і дахадз'і́л'і? (77: 31; R)

Вот спрас'і у ба́ц'к'і, ц'і дахадз'іл он да шкóлы? (77: 32; R)
Ча́ста он дахадз'іл і́л'і н'ет? (77: 33; R)

Звяртаюць на сябе ўвагу розныя суадносіны колькасці ўжыванняў варыянтаў *ба́ц'ка* / *ац'ёц* у маўленні інфармантаў С і R (рознага ўзросту): у маўленні маладога інфарманта R (1979 г. н.) пераважае варыянт *ац'ёц*, у той час як у маўленні інфарманта С (1964 г. н.) – варыянт *ба́ц'ка*.

Акрамя варыянтаў *ба́ц'ка* і *ац'ёц*, для называння бацькі інфарманты выкарыстоўваюць стылістычныя варыянты *па́пка* (22 ужыванні), *па́па* (10 ужыванняў), *па́пачка* (1 ужыванне), *па́пан'ка* (1 ужыванне). Варыянт *та́та* ў запісах адсутнічае. Другі па папулярнасці варыянт – *па́пка* – ужываюць у асноўным жанчыны і дзеці. Гэты варыянт для іх з'яўляецца звычайным, стылістычна нейтральным.

Варыянт *па́па* выкарыстоўваецца інфармантамі ў кантэкстах з пэўнай стылістычнай афарбоўкай: для выражэння спачування, жарту. Разгледзім гэтыя выпадкі.

У дыялогу 16 удзельнічаюць інфарманты А, С і N. Інфармант А размаўляе па тэлефоне з інфармантам Е і ў канцы размовы запрашае яе да сябе ў гасці. Інфармант Е згаджаецца. Гэта азначае, што інфарманту С трэба ісці сустракаць інфарманта Е (бо дзеянне адбываецца ўвечары зімой, калі цёмна). Мужчына дзеліцца эмоцыямі з дачкой (інфармант N):

- (148) *Давай выхадз'і* (заканчвае размову па тэлефоне) (16: 50; А).
Та шчас мн'е ап'ац'іц'і [сустракаць цётку Таню] (16: 51; С).
Б'ёдный па́па (16: 52; N).
То праважа́й, то ўстр'ічай, да? (16: 53; N) <...>
Дз'ен' на хо́ладз'і [працуеш] (16: 60; С).
То́л'ка пр'ідз'эш, начына́йш сагр'іва́цца, раз, пашо́ў, пашл'і [сустракаць] (16: 61; С).
Ап'ац'і пр'ідз'эш хало́дный (з марозу, з вуліцы) (16: 62; С).

Інфармант N у выказванні 52 спачувае бацьку, бо яму давядзецца ісці на холад.

Інфарманты дома на кухні збіраюць на стол. Размаўляюць пра розную ежу, у тым ліку пра тушонку. Інфармант N, студэнтка, успомніла, што ў яе ў Мінску ёсць тушонка, якая стаіць ужо даўно:

(149) *А мн'е, нав'ёрна, ўжы вы́к'інуц' на́да, да?* (26: 94; N)

Каво́? (26: 95; C)

Тушо́нку (26: 96; N).

Тушо́нку? (26: 97; C)

Ну што-йта ты? (26: 98; C)

Дык іна́ стайі́ц' м'ес'іц (26: 99; N). <...>

Каро́чы, н'і р'іску́й (26: 108; C).

Бўдз'іш йёхац' – пр'ів'аз'і с'уда́ (26: 109; C).

Пр'ів'аз'і с'уда́ (26: 110; A).

Па́па с'ёес'ц' (26: 111; N).

Інфармант N у вызначанні 111 жартуе, што яе бацька можа з'есці прадукт, які яна сама не рызыкнула б пакаштаваць.

Варыянт *па́пачка* быў ужыты інфармантам A падчас віншавання мужа з днём нараджэння (гл. фрагмент (19), с. 56–57):

(150) *Дарагбй наш па́пачка, муж Ва́с'ічка!* (33: 8; A)

Паздрай'аім ц'іб'а́ з дн'ом раждз'ён'йа (33: 9; A).

Варыянт *па́пан'ка* (у форме множнага ліку) быў выкарыстаны інфармантам R для іранічнай намінацыі багатых людзей:

(151) *Пато́м (яшчэ) па́пан'к'і как'йі-н'ібўдз' так'йіе бага́ц'ін'к'йіе, да [ходзяць у тэатр]? (79: 157; R)*

Іранічны характар выказвання падтрымліваецца ўжываннем суфікса *-ін'к-* у слове *бага́ц'ін'к'йіе*.

Праведзены аналіз вуснага маўлення хоцімскіх інфармантаў у межах сямейнай камунікацыі паказаў неаднолькавае размеркаванне ў ім стылістычнай нагрузкі паміж умоўна беларускімі, мясцовымі і ўмоўна рускімі варыянтамі. У якасці нейтральных выступаюць мясцовыя варыянты, у той час як умоўна беларускія (у меншай ступені) і ўмоўна рускія (у большай ступені) з'яўляюцца стылістычна маркіраванымі.

Адзначана абмежаванае выкарыстанне ўмоўна беларускіх варыянтаў у якасці стылістычна нагружаных. Да такіх выпадкаў адносіцца, напрыклад, ужыванне інфармантамі постфікса *-с'а / -с'*. Для хоцімскай гаворкі характэрна суіснаванне абодвух варыянтаў, аднак іх размеркаванне ў аналізуемых формах (дзеясловы прошлага часу адз. л. ж. р. і дзеясловы прошлага часу мн. л.) сведчыць аб тым, што нейтральным выступае ўмоўна рускі варыянт *-с'*, у той час як умоўна беларускі варыянт *-с'а* ўжываецца

інфармантамі ў стылістычна маркіраваных сітуацыях, у тым ліку пры жаданні інфарманта надаць маўленню максімальна свойскі, інтымны характар і пад уплывам зніжанага стылю маўлення суразмоўцы.

Стылістычную маркіраванасць мае выкарыстанне не характэрнага для хоцімскай гаворкі цвёрдага гука [p] інфармантам L падчас размовы пра матэрыяльныя страты, якія яна панесла, адмовіўшыся ад атрымання другой адукацыі з прычыны боязі складанага тэсціравання. Апісваючы розніцу ў заробках настаўнікаў з класным кіраўніцтвам і без яго, жанчына робіць акцэнт на меншым з іх, выкарыстоўваючы лічэбнік *трыста* з цвёрдым [p].

Значна больш заўважнай з'яўляецца абумоўленасць выкарыстання інфармантамі ўмоўна рускіх фанетычных, марфалагічных і лексічных варыянтаў некаторых пераменных пэўнымі стылістычнымі фактарамі або акалічнасцямі, якія выклікаюць стылістычную разнастайнасць. Да гэтых абставін адносяцца: а) фактары, звязаныя са знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта (асобы характар сітуацыі (наяўнасць некаторай урачыстасці, выразнае проціпастаўленне роляў: старэйшы – малодшы, маці – дачка, вопытны – нявопытны); выражэнне інфармантамі розных відаў экспрэсіі (здзіўленне, строгаць, незадавальненне і інш.); тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы (вялікі горад, адукацыя і інш.); станючы характар змешчанай у выказванні інфармацыі; малады ўзрост чалавека, пра якога раскажваецца; цытаванне; асобая стылістычная афарбоўка слова, змешчанага ў выказванні); б) фактары, якія адлюстроўваюць прагматычныя ўстаноўкі людзей (жаданне перадаць пэўныя (звычайна адмоўныя, але часам і станоўчыя) адносіны да чалавека; акамадацыя да суразмоўцы; своеасаблівая рэклама; пахвальба).

Умоўна рускія варыянты могуць выступаць у якасці сродку своеасаблівага адмежавання ад чалавека, учынкі якога інфармант не адабрае. Важнай уяўляецца наяўнасць у матэрыяле выпадкаў, калі магчымая інтэрпрэтацыя выкарыстання інфармантамі ўмоўна рускага варыянта той ці іншай моўнай пераменнай пацвярджаецца шэрагам кантэкстаў (да такіх фактараў адносяцца, напрыклад, пахвальба (с. 55); рэклама (с. 56); жаданне з дапамогай асабліваасцей фанетыкі перадаць добрыя адносіны да чалавека, пра якога ідзе гаворка (с. 61); незадавальненне, строгаць (с. 75); уплыў тэмы размовы, звязанай з выкарыстаннем рускай мовы (с. 91) і інш.), а таксама сітуацый, калі адзін і той жа фактар можа быць прычынай ужывання інфармантамі ўмоўна рускіх варыянтаў адзінак розных моўных узроўняў (параўн., напрыклад, фрагменты (19), с. 56–57 і (78), с. 85; фрагменты (22), с. 58 і (101), с. 93; фрагменты (59), с. 76 і (97), с. 92).

Трэба адзначыць, што не ўсе выпадкі выкарыстання нетыповых варыянтаў паддаюцца інтэрпрэтацыі. На ўзроўні розных фанетычных пераменных ступень магчымасці знайсці інтэрпрэтацыі неаднолькавая. Так, калі ў выпадках выкарыстання фанетычных варыянтаў /г/, /р/ атрымалася растлумачыць усе сітуацыі ўжывання [г] выбухнога і цвёрдага [р] на месцы мякакага [р’], то падчас аналізу фанетычных варыянтаў /ч/, як і ён доля кантэкстаў, у якіх выкарыстанне ўмоўна рускіх варыянтаў паддаецца тлумачэнню, складае прыкладна 20 % ад агульнай колькасці ўжыванняў абодвух варыянтаў.

Ступень магчымасці інтэрпрэтаваць выкарыстанне інфармантамі нетыповых варыянтаў розная для розных марфалагічных пераменных. У выпадку выкарыстання інфармантам А ўмоўна рускіх варыянтаў канчатка роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р. і канчаткаў дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу яна высокая (амаль 100 %). У рамках астатніх марфалагічных пераменных колькасць кантэкстаў, якія паддаюцца інтэрпрэтацыі, розная ў розных інфармантаў. Пры гэтым сярод інфармантаў зноў вылучаецца інфармант А, у маўленні якога колькасць растлумачаных выкарыстанняў умоўна рускіх варыянтаў досыць высокая. Магчыма, гэта звязана з тым, што ад дадзенага інфарманта быў атрыманы дастаткова вялікі аб’ём матэрыялу і колькасныя паказчыкі размеркавання варыянтаў той або іншай адзінкі ў яго маўленні найбольш яскравыя.

На ўзроўні разглядаемых фанетычных пераменных адрозніваюцца суадносіны выкарыстання інфармантамі ўмоўна беларускіх і ўмоўна рускіх варыянтаў. Так, у выпадку фанетычных варыянтаў /г/, /ч/, /дз’/, /ц’/, ён умоўна беларускіх адзінак у запісах сустрэлася больш, чым умоўна рускіх. Размеркаванне варыянтаў кораня *як*- прыкладна аднолькавае.

Калі параўноўваць выкарыстанне ўмоўна рускага варыянта рознымі інфармантамі, то яго характар таксама можа адрознівацца. Так, на ўзроўні фанетычных варыянтаў /дз’/, /ц’/ выпадкі адсутнасці дзекання і цекання назіраюцца ў маўленні інфармантаў А, С, N, L. Інфармант К увесь час (за адным выключэннем) вымаўляе [т’]. Умоўна рускія варыянты кораня *як*- часцей ужываюць інфарманты К, М, R, а ўмоўна беларускія – інфарманты А, В, С і Р. Сярод варыянтаў кораня *ён* умоўна рускія адзінкі часцей выкарыстоўваюцца інфармантамі N і R, умоўна беларускія – інфармантамі А, С, L, М і Р.

Як бачым, на ўзроўні розных фанетычных пераменных у маўленні аднаго інфарманта могуць пераважаць то ўмоўна рускія, то ўмоўна бела-

рускія варыянты (параўнайце ўжыванне інфармантам М фанетычных варыянтаў каранёў *як-* і *ён*).

Асобна трэба разгледзець выкарыстанне інфармантамі цвёрдага [р] на месцы мяккага [р']. Для хоцімскай гаворкі характэрна наяўнасць мяккага гукі [р']. Ужыванне на яго месцы цвёрдага [р] выступае ў якасці сродку, з дапамогай якога інфарманты могуць пазбегнуць празмерна высокай стылістычнай афарбоўкі маўлення, праяўлення залішняй культурнасці. У некаторых сітуацыях наяўнасць у слове цвёрдага [р] на месцы мяккага [р'] можа быць растлумачана фанетычнымі асаблівасцямі слова. Невялікая колькасць выпадкаў выкарыстання цвёрдага [р] на месцы мяккага [р'] і яго ўжыванне пераважна мужчынамі могуць сведчыць пра тое, што гэта асаблівасць гаворкі (якая супадае з нормай рускай мовы) успрымаецца інфармантамі дастаткова добра і толькі ў некаторых сітуацыях выкарыстанне мяккага [р'] выклікае дыскамфорт, перш за ўсё ў інфармантаў мужчынскага полу.

Суадносіны выкарыстання інфармантамі ўмоўна беларускіх і ўмоўна рускіх варыянтаў марфалагічных пераменных у цэлым аднолькавыя, з перавагай умоўна беларускіх. У выпадку постфікса *-с'а / -с'* назіраецца перавага варыянта *-с'*. Аднак гэта можа тлумачыцца не толькі тэндэнцыяй павелічэння ўплыву на маўленне інфармантаў рускай мовы, але і асаблівасцямі гаворкі. У той жа час для маўлення двух інфармантаў (К і Р) характэрна перавага варыянта *-с'а* над варыянтам *-с'*. Калі ў другім выпадку такое размеркаванне варыянтаў можна растлумачыць узроставымі асаблівасцямі інфарманта, то першы выпадак з цяжкасцю паддаецца тлумачэнню і трэба гаварыць пра пэўны ідыястыль дадзенага інфарманта.

Характар ужывання ўмоўна рускага варыянта рознымі інфармантамі неаднолькавы на ўзроўні розных марфалагічных пераменных. Так, у рамках выкарыстання варыянтаў канчатка роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р. умоўна рускія варыянты пераважаюць толькі ў інфарманта R, у выпадку мяккага/цвёрдага зычнага ў канчатку дзеяслова 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу – у маўленні інфармантаў N і R. Перавага ўмоўна рускага варыянта суфікса дзеяслова прошлага часу назіраецца ў маўленні інфарманта M, у той час як у маўленні інфармантаў N і R пераважаюць умоўна беларускія варыянты.

Як бачна, ужыванне інфармантам маладога ўзросту ўмоўна рускіх варыянтаў не з'яўляецца абавязковым (параўнайце размеркаванне ўмоўна беларускіх і ўмоўна рускіх варыянтаў суфікса дзеяслова прошлага часу

адз. л. м. р.). У той жа час малады ўзрост інфарманта часам аказвае большы ўплыў на выкарыстанне ім умоўна рускага варыянта, чым, напрыклад, прафесія настаўніцы (параўнайце размеркаванне варыянтаў канчатка роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р.).

Характар выкарыстання інфармантамі розных варыянтаў марфалагічных пераменных дазваляе зрабіць выснову пра неаднолькавыя маўленчыя паводзіны людзей адной прафесіі. Так, калі параўнаць маўленчыя паводзіны інфармантаў А і L (настаўніцы), то трэба адзначыць больш «рускі» характар маўлення апошняй. Гэта звязана з рознымі псіхалагічнымі падыходамі жанчын: у інфарманта А няма ўстаноўкі дома размаўляць па-руску, у той час як у L, верагодна, такая ўстаноўка ёсць. Параўнанне маўленчых паводзін інфармантаў С і М (будаўнікі) паказвае больш «рускі» характар маўлення інфарманта М, што можа быць растлумачана яго геаграфічна больш разнастайнай у параўнанні з інфармантам С біяграфіяй.

На фоне астатніх вылучаюцца маўленчыя паводзіны інфарманта R (малады мужчына 1979 г. н.). У межах большасці аналізуемых марфалагічных форм (акрамя дзеясловаў прошлага часу, дзе прапорцыя варыянтаў суфікса *-ў / -л* 174 : 20) у яго маўленні пераважаюць умоўна рускія варыянты. Аднак аказалася, што гэты інфармант на фанетычным узроўні паводзіць сябе па-іншаму – заўсёды выкарыстоўвае формы з цвёрдым [ч] і з фрыкатыўным [г]. Верагодна, калі інфармант R размаўляў са студэнткай БДУ з Мінска (а менавіта гэта сітуацыя адлюстравана ў запісах), ён стараўся гаварыць у большай ступені па-руску, чым звычайна. Але фанетыка, а таксама характар ужывання формы дзеясловаў прошлага часу адз. л. у яго засталіся нязменнымі. Магчыма, гэтаму інфарманту прыстасавалася да суразмоўцы на фанетычным узроўні складаней, чым на марфалагічным, або ён не лічыў патрэбным такое прыстасаванне.

Характар ужывання інфармантамі варыянтаў лексічных пераменных сведчыць пра тое, што на ўзроўні пар *ба́чыц' / в'і́дз'ец'*, *бу́л'ба / картбо́шка*, *гробі́шы / дз'е́н'г'і* ў іх маўленні пераважаюць умоўна рускія варыянты. Выкарыстанне інфармантамі варыянтаў *ба́ц'ка / ац'е́ц* дэманструе перавагу ўмоўна беларускай адзінкі над умоўна рускай. Назіраюцца адрозненні ва ўжыванні гэтых варыянтаў інфармантамі С і R (рознага ўзросту). Дадзеная пара варыянтаў вылучаецца на фоне астатніх наяўнасцю, акрамя дзвюх пазначаных, некалькіх адзінак (*па́пка, па́па, па́пачка, па́пан'ка*), выкарыстанне якіх мае стылістычную афарбоўку.

Пытанні і заданні

1. На што трэба абапірацца, выбіраючы моўныя адзінкі для падрабязнага аналізу падчас вуснай камунікацыі?

2. Які ўплыў на маўленне асобы можа аказваць яе пол, узрост і сацыяльны статус?

3. Ці можа мяняцца маўленне асобы ў залежнасці ад асяроддзя, у якім яна знаходзіцца ў той ці іншы момант? Якім чынам?

4. Якія з прыведзеных у раздзеле інтэрпрэтацый маўленчых паводзін хоцімскіх інфармантаў, на вашу думку, могуць быць выкарыстаны ў дачыненні да вашага маўлення?

5. Якія моўныя пераменныя, на ваш погляд, можна было б уключыць у аналіз вашага вуснага маўлення?

6. Як вы лічыце, што аказвае большы ўплыў на ваша маўленне – ваша родная гаворка, моладзевы слэнг або нешта іншае?

7. Эўрыстычнае заданне.

Паназірайце за сваім маўленнем на працягу тыдня. Ці аднолькавыя вашы маўленчыя паводзіны падчас камунікацыі з сябрамі і бацькамі? З сябрамі і выкладчыкамі? Апішыце адрозненні.

ВАРЬЯНТНАСЦЬ У ГЕТЭРАГЕННЫМ ГАРАДСКІМ МАЎЛЕННІ (на матэрыяле службовых запісаў)

3.1. Фанетычная варыянтнасць

3.1.1. Фрыкатыўны [ɣ] / выбухны [ɣ]

У службовых запісах 4 разглядаемыя інфарманты 7 разоў ужываюць выбухны [ɣ], у той час як фрыкатыўны [ɣ] сустракаецца 487 разоў (табл. 3.1).

Табліца 3.1

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [ɣ]/[ɣ]

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[ɣ]	487	98,6
[ɣ]	7	1,4

Прааналізуем выпадкі выкарыстання інфармантамі выбухнога [ɣ].

Настаўніцы, знаходзячыся ў класе без вучняў, абмяркоўваюць дзяжурства на дыскатэцы, на якім яны павінны перыядычна быць. Прамаўляюць інфарманты А, L і іх калега Н2 (жанчына, 41 год, настаўніца пачатковых класаў):

(152) Ты на дз'іскац'эк'і н'і дз'іж'ур'іла? (82: 305; А)

А м'ан'э н'і пастав'іл'і (82: 306; L).

А как-та ц'іб'а так? (82: 307; А)

Йа н'і зажыг'ала (82: 308; L).

Н'ічыво с'іб'э! (82: 309; А)

Мы вун с Мяр'ій Іваннай вм'ес'ц'і зажыг'ал'і (82: 310; А).

Знайш, йак была... (82: 311; А)

Зажыг'ал'на (82: 312; Н2).

Да, зажыг'ал'на (82: 313; А).

Н'і знайш, чаго м'ан'э прам'інула (82: 314; L).

Йа н'і пап'ала (82: 315; L).

Інфармант L у выказванні 308 ужыла моладзевыя слова *зажыгала* з выбухным [ɣ] для таго, каб падкрэсліць асаблівыя, прыемныя ўражанні,

якія можа выклікаць дыскатэка, пра якую ідзе гаворка. Гэту форму падхапіла інфармант А ў выказванні 310. Інфармант Н2 у выказванні 312 ужыла аднакаранёвае слова з выбухным [г], якое за ёй паўтарыла інфармант А ў выказванні 313. Такім чынам, гуляючы з аднакаранёвымі словамі з выбухным [г], жанчыны перадаюць свае адносіны да падзеі – тэмы гаворкі і магчымых эмоцый, якія яна можа выклікаць.

Інфарманты А, L і Н2 размаўляюць пра тое, што працаўнікі бюджэтных арганізацый павінны здаць старое адзенне. Прамаўляе інфармант L:

(153) *Ўчыр’а спр’ашывай у Раманаўны* (82: 474; L).

Гавар’ў: Раманаўна, вы зд’ал’і тр’апк’і? (82: 475; L)

Да, ч’ітыр’і к’іг’лаграма [адказвае Раманаўна] (82: 476; L).

Їа гавар’ў: зач’м ст’ол’ка? (82: 477; L)

Ну два пал’т’б зд’ал’і там іш’ч’о’этам (82: 478; L).

Їа гавар’ў: н’і магла падз’ал’іцца па-брацк’і (82: 479; L).

Інфармант перадае сітуацыю, калі яна пыталася ў сваёй калегі, ці здала тая адзенне. Звяртае на сябе ўвагу, што падчас цытавання слоў калегі (выказванне 476) маўленне інфарманта з’яўляецца выразна русіфікаваным: у ім выкарыстоўваецца (двойчы) выбухны [г], мяккі [ч’]. Выказванні, якія належаць непасрэдна інфарманту L, маюць больш мясцовы характар. Русіфікаваны характар цытаваных выразаў неабавязкова азначае імкненне жанчыны дакладна перадаць асабліваасці маўлення калегі, якое, верагодна, было змешаным. Змест паведамлення, інтанацыя, з якой было вымаўлена выказванне, а таксама паўтор гука [г] у слове *кілаграм* (які сведчыць пра жаданне жанчыны «пакрыўляць» суразмоўцу) указваюць на адмоўнае стаўленне інфарманта да жанчыны (прынамсі ў той сітуацыі, калі апошняя, на думку інфарманта, здала зашмат адзення і тым самым вылучылася на фоне астатніх). У гэтым выпадку можам казаць пра адмоўнае цытаванне (выкарыстанне рускай мовы падчас цытавання чалавека, звычайнае маўленне якога з’яўляецца змешаным)¹. Падобная з’ява мела месца ў сямейных запісах (дыялог 18, гл. фрагмент (26), с. 60–61).

Інфармант А расказвае пра тое, што пасля змены Беларускай чыгункай раскладу цягнікоў і ўвядзення на некаторых маршрутах новых экспрэс-вагонаў дабрацца ад Хоцімска да Мінска і назад стала значна складаней:

¹ *Лянкевіч У. В.* Пераключэнне кодаў у неформальных абставінах (на матэрыяле запісаў вуснага маўлення моладзі ў Мінску). С. 42.

- (154) *Майа Наташка куп'іла б'іл'ёт на с'іводн'а* (97: 186; А).
С М'інска п'ац'... (97: 187; А)
Тр'і с'імнacíццы', так, пр'ібыва́йт ў Маг'іл'о́ў (97: 188; А).
А с Маг'іл'ова ідз'от этат экспрэс-вагoн (97: 189; А).
А на н'іво б'іл'этаў ужы́і н'ету (97: 190; А).
Так харашо́, што мы ўчыра́ пазван'і́і (97: 191; А).
Во, ц'іп'ёр' іна́ йёдз'іц' на Гро́дн'інска́м (97: 192; А).
Да Маг'іл'ова катoрый хoдз'іт ц'іп'ёр' тoл'ка (97: 193; А).
Но, сла́ва бо́гу, на экспрэс этат был (97: 194; А).
Был'і б'іл'еты (97: 195; А).

Трэба адзначыць, што, нягледзячы на тое, што ўсе выказванні датычацца гарадской тэматыкі, выбухны [г] быў выкарыстаны інфармантам толькі ў слове *экспрэс-вагон* (параўнайце выкарыстанне фрыкатыўнага [г] у формах *Маг'іл'о́ў, Гро́дн'інска́м*). Выбухны [г] быў ужыты інфармантам для таго, каб паказаць, што новаўвядзенні, якія былі зроблены «чужымі, гарадскімі» службамі, не ўлічваюць пажаданняў «простых, вясковых» людзей і выклікаюць нязручнасці. Такім чынам жанчына хацела перадаць пэўнае жаданне адмежавацца ад прадстаўнікоў гэтых службаў.

3.1.2. Цвёрды [ч] / мяккі [ч']

З 496 выкарыстанняў варыянтаў /ч/ 478 разоў быў ужыты цвёрды [ч] і 18 разоў – мяккі [ч'] (табл. 3.2).

Табліца 3.2

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [ч]/[ч']

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[ч]	478	96,4
[ч']	18	3,6

Падчас размоў на рабоце **інфармант А** ўжывае як цвёрды [ч], так і мяккі [ч'], у тым ліку ў сітуацыях, калі тэма гаворкі непасрэдна звязана з работай. Параўн.:

- (155) *Ну ўжы, сматр'і, ўжы ўс'о* (80: 375; А).
Год ужы́і за́канчы́вайіш (80: 376; А).
Сама́йа гла́ўна́йа, чыта́ц, п'іса́ц' науч'і́ла (80: 377; А).
Ну дз'ісцыл'і́на йа н'і зна́йу (80: 378; А).

Гэта азначае, што строгага ўплыву сітуацыі камунікацыі на маўленне інфарманта няма, што выглядае натуральна, бо жанчына мае сяброўскія адносіны з калегамі-суразмоўцамі. Як і ў сямейных, у службовых запісах мяккі [ч'] ужываецца інфармантам пад уплывам знешніх, стылістычных фактараў. Разгледзім найбольш выразныя з іх.

1. Жаданне перадаць добрае стаўленне да чалавека, яго якасцей.

У дыялогу 81 інфармант А расказвае пра таленты сваіх вучняў:

(156) *І такáйá ана **арц'ис'ц'ична́я** (81: 76; А).*

*А вот вб́ыл'и ан'и **вабищэ́**, да (81: 77; А).*

*Ну і так'ийі **арц'ис'ц'ичныйе дз'аўчóнк'и** (81: 78; А).*

***На́цыл'и** ёту сцэ́нку там пака́зывал'и (81: 79; А).*

Ўс'о тако́йе (81: 80; А).

Да́ша Іванóва маладз'е́ц (81: 81; А).

*Так ё́та вс'о с **ц'ўствам** (81: 82; А).*

Ё́та мо́гут, да (81: 83; А).

Трэба адзначыць, што мяккі [ч'] выкарыстоўваецца інфармантам толькі аднойчы (выказванне 82), у той час як цвёрды [ч] жанчына ўжывае некалькі разоў.

2. Цытаванне.

Інфармант А апісвае сітуацыю, калі да яе прыйшлі дзяўчынкі (адна з якіх – дачка інфарманта L) і папрасілі адкрыць згушчонку:

(157) *Званóк в кварц'і́ру (81: 258; А).*

Стайáт В'э́ра і Пал'і́на (81: 259; А).

Аткрóйц'е, О́л'га Н'іка́лайі́ўна, нам, пажа́луста, згушч'óнку (81: 260; А).

*Мы прóбавал'и – н'и **палуц'і́лас'** (81: 261; А).*

*Што вы, **дз'эвачк'и**, б́удз'іц'и? (81: 262; А)*

*А, б́удзі́м там йóжыкав **п'еч'** (81: 263; А). <...>*

*Гавар'ў, а с **чыво́** та? (81: 281; А)*

Ан'и мн'е расказа́л'и, вс'о што как (81: 282; А).

Малацц́ы, гавар'ў (81: 283; А).

***Дз'эвачк'и**, гавар'ў, малацц́ы, малацц́ы (81: 284; А).*

У дадзеным урыўку назіраецца выразная заканамернасць: падчас цытавання слоў дзяўчат інфармант стабільна выкарыстоўвае мяккі [ч'], калі ж цытуе свае словы – цвёрды [ч].

Гаворка зайшла пра тое, што ў сакавіку 2013 г. у Беларусі было не па-вясноваму шмат снегу:

(158) *Вс'о, мо́жна фотас'эс'йу ма́рта дз'элац'* (82: 260; А).

Ма́рта, март в Б'лару́с'і дв'е ты́с'іч'і тр'іна́ціцьц' (82: 261; А).

Гэта своеасаблівая рэклама меркаванай фотасесіі.

3. Акамадацыя да суразмоўцы ў сітуацыі ўяўнага дыялогу з прадстаўніком адміністрацыі школы.

У дыялогу 81 інфармант А, уяўляючы размову калегі з дырэктарам школы і быццам планууючы, якія словы будзе лепш выкарыстаць, прамовіла:

(159) *Ну так ты вот спрос'і* (81: 377; А).

Скажы: В'іктар'і́а Па́влавна, яа хач'у́ вот за́да́ц' э́тат вапр'ос, ну (81: 378; А).

Жанчына ў дадзеным выпадку вымаўляе словы, якія, на яе думку, варта сказаць начальству.

4. Выражэнне станоўчых эмоцый.

У дыялогу 82 інфармант А расказвае пра тое, як прыгожа было ў вёсцы падчас выпадзення вялікай колькасці снегу:

(160) *Яа там і ў сугр'об'і, яа там і с'ідз'эла* (82: 237; А).

I Bács'у фатаграф'іравала (82: 238; А).

Ай-ай-ай! (82: 239; Н2)

Ой, вабишч'э красатá (82: 240; А).

Жанчына перадае эмоцыі з дапамогай выклічнікаў, інтанацыі і фанетычных сродкаў маўлення.

5. Выражэнне негатыўных эмоцый.

У дыялогу 83 інфармант А, даведаўшыся, што яе суразмоўца збіраецца ехаць у Мінск, пытаецца пра транспарт, бо ведае, што пасля змены раскладу Беларускай чыгункай дабрацца ў Мінск стала складаней:

(161) *На чом жа намы́л'ілас', Н'ікалайі́ўна?* (83: 175; А)

На машы́н'і? (83: 176; А)

То с'іч'ас б'цын' сло́жна с'й'эхац', пр'і ны́н'ішн'іх расп'іса́н'іях пайзд'о́ў (83: 177; А).

Выкарыстанне інфармантам мяккага [ч'] у выказванні 177 сведчыць пра пэўнае асуджэнне жанчынай увядзення новага раскладу Беларускай чыгункай.

У службовай частцы запісаў сустракаюцца два выпадкі выкарыстання інфармантам L мяккага [ч'], абодва з якіх маюць месца ва ўжо разгледжаным дыялогу 82 (гл. фрагмент (153), с. 127):

(162) *Ўчыра́ спра́шывайу́ у Рама́наўны* (82: 474; L).

Гавар'у́: Рама́наўна, вы зда́л'і тр'а́пк'і? (82: 475; L)

Да, ч'ітыр'і к'іглагра́ма [адказвае Раманаўна] (82: 476; L).

Іа гавар'у́: зацэ́м сто́л'ка? (82: 477; L)

Ну два пал'то́ зда́ла і там іш'ч'о́ ё́тат (82: 478; L).

Іа гавар'у́: н'і магла́ падз'ал'і́цца па-бра́цк'і (82: 479; L).

Для перадачы негатыўнага стаўлення да паводзін жанчыны інфармант L падчас цытавання яе слоў выкарыстоўвае выбухны [г] і мяккі [ч']. Падобную сітуацыю назіралі і ў дыялогу 18 у сямейных запісах (гл. фрагмент (26), с. 60–61).

Інфарманты К і С не ўжываюць мяккага [ч'] у службовых запісах.

3.1.3. Цвёрды [р] / мяккі [р']

У службовых запісах назіраюцца чатыры выпадкі выкарыстання інфармантамі цвёрдага [р] на месцы характэрнага для хоцімскай гаворкі мяккага [р'] (табл. 3.3).

Табліца 3.3

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў [р'] / [р]

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[р']	471	99,2
[р] на месцы [р']	4	0,8

Сустрэкаюцца два выпадкі выкарыстання **інфармантам С** слова *васкрыс'ён'н'а*, у абодвух з якіх мужчына ўжывае цвёрды [р]:

(163) *Іа ў васкрыс'ён'н'а скам'ейк'і капа́ў* (87: 13; С);

Ў субо́ту, васкрыс'ён'н'а бў́дз'іц' лав'іц' (87: 478; С).

Варыянт гэтага слова з цвёрдым [р] мужчына выкарыстоўваў і ў сямейных запісах (гл. фрагмент (36), с. 66).

У маўленні **інфарманта Л** назіраюцца два выпадкі (у адным выказванні) выкарыстання цвёрдага [р] на месцы мяккага [р']:

(164) *Тры, тры мыл... л'імбна ў м'ан'е йос'іц'* (82: 178; L).

Інфармант падлічвае свой даход і, жадаючы падкрэсліць яго невялікі памер, для экспрэсіі ўжывае цвёрды [р]. Экспрэсіўны, іранічны характар выказвання перадаецца таксама выкарыстаннем цвёрдага [м] на месцы мяккага [м'] у слове *мільён* (*мыл...*) і ўжываннем замест яго слова *л'імбн*.

Аналіз выкарыстання інфармантам С цвёрдага [p] замест мягкага [p'] сведчыць пра тое, што некаторыя формы, ужытыя з мяккім [p'], мужчына ўспрымае як знак празмернай культурнасці і высокай стылістыкі, якія ў сямейных размовах (параўн. фрагмент (35), с. 66) і размовах з калегамі-сябрамі выглядаюць не вельмі дарэчнымі. Трэба адзначыць, што не назіраецца розніцы ў характары выкарыстання дадзенай пераменнай у маўленні мужчыны дома і на рабоце, што, аднак, не з'яўляецца нечаканым для гэтага інфарманта.

Інфармант L выкарыстоўвае форму з не характэрным для гаворкі цвёрдым [p] для перадачы экспрэсіі (параўн. фрагмент (41), с. 67, сямейныя запісы).

3.1.4. Зычныя [дз'] / [д'], [ц'] / [т']

У службовых запісах не назіраецца выпадкаў адсутнасці ў маўленні інфармантаў дзекання-цекання (табл. 3.4, 3.5).

Табліца 3.4

**Частотнасць выкарыстання
фанетычных варыянтаў [дз'] / [д']**

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[дз']	454	100,0
[д']	0	0,0

Табліца 3.5

**Частотнасць выкарыстання
фанетычных варыянтаў [ц'] / [т']**

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
[ц']	834	100,0
[т']	0	0,0

3.1.5. Корань *йак-* / *ік-* / *как-* займеннікавага прыметніка і прysłоўя, злучніка, часціцы

З 108 адзінак, ужытых у службовых запісах, 45 разоў выкарыстаны варыянт кораня *йак-* (*йак'ёй* і формы, *йак*), 13 разоў – варыянт *ік-* (*ік'ёй* і формы), 50 разоў – варыянт *как-* (*какой* і формы, *как*) (табл. 3.6).

**Частотнасць выкарыстання фанетычных
варыянтаў кораня *йак-* / *ік-* / *как-***

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>йак-</i>	45	41,7
<i>ік-</i>	13	12,0
<i>как-</i>	50	46,3

Прыкладзём асаблівасці выкарыстання варыянтаў дадзенай пераменнай чатырма інфармантамі. Для **інфармантаў С і L** характэрна перавага ўмоўна беларускага варыянта *йак-* у сямейных і ў службовых запісах. У маўленні **інфарманта К** у абедзвюх частках запісаў пераважае ўмоўна рускі варыянт *как-*.

Іншыя маўленчыя паводзіны ў **інфарманта А**. У сітуацыі нязмушанай сямейнай камунікацыі ў маўленні жанчыны пераважае ўмоўна беларускі варыянт *йак-* (суадносіны ўмоўна беларускага / мясцовага / умоўна рускага варыянтаў 60 : 11 : 24 адпаведна), а падчас камунікацыі з калегамі на працоўным месцы – умоўна рускі і мясцовы варыянты (суадносіны 5 : 22 : 23).

Акрамя таго, ёсць выпадкі выкарыстання інфармантам варыянта *йак-*, напрыклад падчас размовы пра вучняў:

(165) *А так он с шас'ц'і л'ет ідз'ом?* (80: 204; А)

*Ўс'о **йак** пр'ав'іл'на?* (80: 205; А)

Варыянт *йак-* сустракаецца і ў выказванні, якое мае станоўчую ацэнку:

(166) *Мы вун с М'ар'ійі Ів'аннай в'м'ес'ц'і зажы'г'ал'і* (82: 310; А).

*Зн'ай'ш, **йак** бы'ла...* (82: 311; А)

Зажы'г'ац'іл'на (82: 312; Н2).

Такое размеркаванне варыянтаў дадзенай пераменнай у маўленні інфармантаў тлумачыцца наступным чынам. Інфарманты С і L не разглядаюць сітуацыю камунікацыі на працоўным месцы як у значнай ступені афіцыйную, якая магла б нейкім чынам прымушаць іх набліжаць сваё маўленне на ўзроўні аналізуемага кораня да рускай мовы. Што датычыцца інфарманта К, то тут, верагодна, дзейнічае ўстойлівая – свядомая ці несвядомая – устаноўка на рэалізацыю дадзеных форм у іх больш прыгожай рускай версіі. Сітуацыя камунікацыі паўплывала на маўленне інфарманта А ў бок павелічэння долі ўмоўна рускага варыянта. Аднак абсалютнай перавагі ўмоўна рускага варыянта не назіраецца: значную долю ў маўленні інфарманта займае мясцовы варыянт з коранем *ік-*, варыянт з умоўна

беларускім коранем *йак*- можа выкарыстоўвацца падчас размовы на рабочую тэму. Гэта звязана з тым, што жанчына ацэньвае дадзеную сітуацыю камунікацыі як не ў поўнай меры афіцыйную.

Ацэнка маўленчых паводзін інфармантаў толькі ў сувязі са ступенню афіцыйнасці сітуацыі камунікацыі была б недастатковай. Цалкам магчымы выпадкі, калі характар камунікатыўнай сітуацыі не з'яўляецца вызначальным для маўленчых паводзін інфармантаў, таму мае сэнс прааналізаваць іх безадносна да сітуацыі камунікацыі.

Як ужо адзначалася, для маўлення інфармантаў С і L характэрна перавага ўмоўна беларускага варыянта ў абедзвюх частках запісаў. Разгледзім прычыны выкарыстання альтэрнатыўнага ўмоўна рускага варыянта **інфармантам L**.

1. Цытаванне.

Інфармант расказвае калегам-настаўніцам пра сваю знаёмую, якая замаўляла сабе шафу ў перадапокой, і, цытуючы яе словы, выкарыстоўвае варыянт *как*:

(167) *Там іна́, э́та, А́н'ка, аб'я́с'н'і́ла э́таму П'е́ц'і, што л'ю́дз'і н'і сра́зу ха́ц'а́т сказа́ц' а́вгуст* (82: 10; L).

Спра́с'і́ц'і, спра́с'і́ц'і, што і ка́к (82: 11; L).

Ну йон сказа́ў: пу́ска́й там пазва́н'а́т, йа то́жы спра́шў (82: 12; L).

Выказванне 11 уяўляе сабой цытату (інфармант прыводзіць словы сваёй знаёмай).

Інфармант расказвае пра тое, як яна тэлефанавала свайму сыну ў армію, і, цытуючы свае словы, ужывае варыянт *как*:

(168) *Зва́н'ў: здра́ствуй, слю́жба* (81: 241; L).

Здра́ствуй, ма́ц' [адказвае сын] (81: 242; L).

Ка́к дз'і́ла? (81: 243; L)

У выказванні 243 жанчына прыводзіць свае словы, сказаныя падчас размовы.

2. Сур'ёзная тэма размовы.

У дыялогу 82 інфармант расказвае пра тое, як яе знаёмая, у нечым правініўшыся на рабоце, пазбегла суда і штрафаў і абышлася звальненнем:

(169) *Са́ма́я гла́вна́я, што нас н'і за́ста́в'і́л'і н'ічо́га пла́ц'і́ц'і і нас н'і за́ста́в'і́л'і э́та са́ма́е* (82: 160; L).

Н'і́ка́к'і́х судо́в там, н'ічыво́ (82: 161; L).

Інфармацыя ў выказванні 161 мае вельмі сур'ёзны характар.

3. Самапахвала.

У працягу дыялогу 82 гаворка зайшла пра тое, што працаўнікам бюджэтных арганізацый трэба здаць пэўную колькасць тары і старога адзення. Інфармант L адзначае, што ў яе няма пустых бутэлек, бо ў яе сям'і не п'юць, і быццам хваліцца гэтым:

(170) У м'ан'е вабшчэ **н'ікак'іх** бутылак н'ёту (82: 464; L).

Мы н'а пйом (82: 465; L).

Выкарыстоўваючы варыянт займеннікавага прыметніка з каранем *как-*, жанчына падкрэслівае інфармацыю, якая характарызуе яе сям'ю з добрага боку.

4. Іронія.

У дыялогу 97 інфармант паведамляе, што, згодна з інфармацыяй, якая прайшла па тэлебачанні, калі на лічальнік вады прымацаваць магніт, ён будзе менш «матаць». У адказ яе калегі адзначылі, што ў іх горадзе служба камунальнай гаспадаркі безадказна ставіцца да эканоміі вады і не рамантуе люкі, з якіх вада цячэ проста па вуліцы. Аднак нейкім чынам атрымліваецца, што гэта вада ўлічваецца і жыхары плацяць за яе:

(171) Да, і ёта сáмайа (97: 33; L).

І ўс'а вада ўці'іна, ўс'о **как** на́да (97: 34; L).

У выказванні 34 прысутнічае пэўная іронія і асуджэнне.

3.1.6. Корань *йон-* (*йан-*) / *ін-* / *он-* (*ан-*)

асабовых займеннікаў 3-й асобы

Суадносіны выкарыстаных інфармантамі варыянтаў кораня ў службовых запісах наступныя: варыянт *йон-* (*йан-*) – 51 раз, *ін-* – 41 раз, *он-* (*ан-*) – 52 разы. Акрамя таго, аднойчы быў ужыты варыянт *аньі* (табл. 3.7).

Табліца 3.7

Частотнасць выкарыстання фанетычных варыянтаў
кораня *йон-* (*йан-*) / *ін-* / *он-* (*ан-*)

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>йон-</i> (<i>йан-</i>)	51	35,1
<i>ін-</i>	41	28,3
<i>он-</i> (<i>ан-</i>)	52	35,9
<i>аньі</i>	1	0,7

Характар ужывання інфармантамі варыянтаў дадзенай пераменнай адрозніваецца.

У маўленні **інфарманта А** назіраецца значнае павелічэнне долі ўмоўна рускіх варыянтаў у службовых запісах у параўнанні з сямейнымі (судносіны ўмоўна беларускага / мясцовага / умоўна рускага варыянтаў у сямейных і службовых запісах 83 : 48 : 21 і 4 : 12 : 37 адпаведна). Умоўна беларускі варыянт *йон* з самага частага ў сямейных запісах (54 %) перайшоў у самы рэдкі ў службовых (7 %). Магчыма, на выкарыстанне інфармантам дадзенай пераменнай значны ўплыў аказала сітуацыя камунікацыі – гутаркі з калегамі на працоўным месцы. Усе выпадкі ўжывання інфармантам варыянта *йон* назіраюцца ў кантэксце размовы пра сына інфарманта L – суразмоўцы інфарманта А. Прывядзём гэтыя кантэксты.

(172) *Йон* (Арцём) *жа наша палачка-выручалачка* (81: 199; А).

Йон нам і... (81: 200; А)

Жанчына хваліць сына сваёй сяброўкі за дапамогу ў справах, якія датычацца набыцця і рамонту камп'ютарнай тэхнікі.

(173) *А М'іхалым чаго?* (82: 142; А)

Йон (Арцём) *н'і с' ійм'і?* (82: 143; А)

Гаворка ідзе пра месцы працы мужа і сына інфарманта L.

(174) *Н'е, дык Арц'ом тудá* (82: 149; А).

Рáз'в'і йон вы́дз'ірэжыц' [працаваць у тым месцы, дзе працуе яго бацька]? (82: 150; А)

Жанчына разважае пра цяжкасці працы мужа інфарманта L.

Як і ў сямейных запісах, асноўным варыянтам **інфарманта С** у службовых запісах, якія адлюстроўваюць камунікацыю на будоўлі, з'яўляецца ўмоўна беларуская форма *йон*. Назіраецца памяншэнне долі ўмоўна рускага варыянта з 8 да 0 %, што можа быць звязана са статусам суразмоўцаў інфарманта: калі ў рамках сямейнай камунікацыі гэта былі члены сям'і і знаёмыя пераважна жаночага полу (у тым ліку з вышэйшай адукацыяй, здольныя гуляць шырокадыпазоннымі стылістычнымі нюансамі), то цяпер гэта калегі-будаўнікі мужчынскага полу.

У рамках службовых запісаў у маўленні **інфарманта К** адбылося некаторае памяншэнне долі варыянта *йон* і павелічэнне долі варыянта *он*. Мясцовы варыянт з другога па частотнасці стаў самым частым.

Расказваючы пра розныя, далёкія ад жыцця простых людзей падзеі, якія інфармант пачула па тэлебачанні, жанчына выкарыстоўвае як умоўна беларускія, так і ўмоўна рускія варыянты.

Інфармант расказвае сваім калегам – жанчынам-прадаўшчыцам у гандлёвым цэнтры (інфарманты П1, П2, П3, П4, П5, П6) цікавую інфармацыю, якую пачула па тэлевізары. Яна пераказвае змест перадачы, у якой гаворка ішла пра тое, што людзі няправільна ўтылізуюць смецце і тым самым не ўсведамляюць пагрозу, якая можа чакаць іх і іх дзяцей у будучыні:

(175) *Так што, гавар'іт, л'ўдз'і н'і дўмайўт* (93: 87; К).

Ан'і дўмайўт тбл'ка а с'іб'э (93: 88; К).

Во вы'брас'іл'і мўсар, а кудá йон, што (93: 89; К). <...>

Вот как бы ан'і атв'ізál'іс' ат ўс'агó (93: 96; К).

Атв'ізál'іс' (93: 97; П3).

А пра дз'ац'эй ан'і н'і дўмайўт (93: 98; К).

Што ў йіх жа дз'эц'і, ўнїк'і растўт (93: 99; К).

У рамках дадзенага кантэксту назіраецца выкарыстанне інфармантам розных варыянтаў пераменнай з перавагай умоўна рускага.

Гаворка зайшла пра тое, што людзі, асабліва старыя, не берагуць сваё здароўе і часта зашмат і цяжка працуюць, нягледзячы на ўзрост і наяўныя хваробы:

(176) *Ну дык йаньі ж ўс'і райнó н'і пан'і...* (93: 203; К)

Хуц' дáжа (93: 204; К).

Хуц' дáжа і сказál'і б éта (93: 205; К).

Йаньі ўс'і райнó (93: 206; К).

Пакá йон сам н'і пр'ідз'óт к éтаму (93: 207; К).

У дадзеным кантэксце паслядоўна выкарыстоўваецца ўмоўна беларускі варыянт.

Для маўлення **інфарманта L** у сітуацыі камунікацыі з калегамі характэрна значнае павелічэнне долі ўмоўна беларускага варыянта ў параўнанні з сямейнымі запісамі (суадносіны ўмоўна беларускага / мясцовага / умоўна рускага варыянтаў у сямейных і службовых запісах 26 : 32 : 11 і 14 : 7 : 2 адпаведна). У службовых запісах гэты інфармант выкарыстоўвае ўмоўна рускі варыянт толькі двойчы. Разгледзім гэтыя выпадкі.

Інфармант расказвае пра знаёмую, якая рабіла рамонт у кватэры:

(177) *На́да бы́ла ўс'о куп'іц'і і закл'ейіц'* (97: 92; L).

Кан'ёшна (97: 93; A).

Да, а а́на гавар'іт: што-та йа н'і падўмала (97: 94; L).

Акрамя займенніка, у выказванні 94 выкарыстаны ўмоўна рускі варыянт канчатка дзеяслова 3-й асобы адз. л. (*гавар'і́м*).

Гаворка зайшла пра надвор'е:

(178) *Дык ано́ ж ішчо́ вот ішчо́* (97: 276; L).

Смо́тр'іш ц'і́л'і́в'і́зар, да? (97: 277; L)

І у нас-та пл'ус (97: 278; L).

Нача́м'і м'і́нус, так (97: 279; L).

А пато́м дн'ом пл'усава́йа [тэмпэратура] (97: 280; L).

Такое размеркаванне варыянтаў у маўленні жанчыны тлумачыцца тым, што ў сітуацыі нязмушанай камунікацыі на працоўным месцы сярод суразмоўцаў інфарманта былі толькі добра знаёмыя ёй жанчыны (сяброўкі), у той час як у сямейнай камунікацыі інфармант размаўляла сярод іншых з мужам і дзецьмі сваёй сяброўкі, а таксама са сваёй дачкой, з якой яна стараецца размаўляць па-руску.

3.2. Марфалагічная варыянтнасць

3.2.1. Канчатак роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага і ніякага роду (-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва)

У службовай частцы запісаў 28 разоў быў выкарыстаны варыянт канчатка -ога, -ага, -ыга, -іга і 7 разоў – варыянт -ова, -ава, -ыва, -іва (табл. 3.8).

Табліца 3.8

Частотнасць выкарыстання варыянтаў канчатка
-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
-ога, -ага, -ыга, -іга	28	80,0
-ова, -ава, -ыва, -іва	7	20,0

У маўленні **інфарманта А** назіраецца павелічэнне долі ўмоўна рускага варыянта канчатка ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі (суадносіны ўмоўна беларускага і ўмоўна рускага варыянтаў у сямейных і службовых запісах 43 : 14 і 7 : 6 адпаведна). Гэта неабавязкова звязана з сітуацыяй камунікацыі: маюць месца выпадкі выкарыстання інфармантам умоўна рускага варыянта пад уплывам шэрагу іншых фактараў.

1. Выражэнне станоўчых адносін да чалавека, пра якога вядзецца гаворка.

У дыялогу 81 інфармант кажа пра сына інфарманта L, сваёй сяброўкі:

(179) *Ну там Наталішка нашлі іко́га-та па́рн'а* (81: 211; А).

Йёс'л'і тот н'і памо́жыт, то скажы́, дава́й э́тава са́мава
(81: 212; А).

Лічы́ Ары́́ома (81: 213; Н2).

Ары́́ом (81: 214; А).

Паказальна, што варыянт *-ава* ўзнікае толькі ў выказванні 212, якое датычыцца сына сяброўкі інфарманта (параўнайце выкарыстанне варыянта *-ога* ў выказванні 211).

2. Выражэнне станоўчых адносін да з'яў і падзей, пра якія расказваецца.

У дыялогу 96 жанчына расказвае пра тое, як прыгожа было ў вёсцы, калі там выпала шмат снегу:

(180) *А крóm'і э́тава, йа йішчó вз'і́ла́ фатапа́ра́т* (96: 235; А).

Мы вчыра́ йёз'дз'і́л'і в дз'і́р'э́вн'у (96: 236; А).

Інфармант перадае сваё захапленне ўбачаным з дапамогай моўнага афармлення выказвання.

3. Цытаванне ўстойлівага выразу на рускай мове.

У дыялогу 96 гаворка зайшла пра дзень 1 красавіка, у які звычайна многія жартуюць:

(181) *Мо́жыт, мы паи́цу́'ім і н'і пайдз'о́м в шкóлу п'ёрвава апр'ёл'а?*
(96: 298; А)

Выраз «первое апреля», як і «Восьмое марта», засвойваецца беларусамі хутчэй на рускай мове.

4. Уплыў гарадской тэмы размовы.

Гаворка зайшла пра немагчымасць запісацца да ўрача ў г. Касцюковічы жыхарам Хоцімскага раёна. Інфармант узгадвае сваю тэлефонную размову з жанчынай з бальніцы г. Касцюковічы і прыводзіць яе словы:

(182) *Ой, с райо́на да́жа н'і зап'і́сыва́йц'іс', да́жа н'і дум...* (81: 501; А)

Да́жа н'і сказа́ла, с како́ва райо́на (81: 502; А).

Нягледзячы на тое што выказванне 502 перадае словы самога інфарманта А, уплыў гарадской тэмы размовы ў ім адчуваецца.

Настаўніцы разважаюць пра тое, што цяжка знайсці адзенне з цалкам натуральным складам:

(183) *Ну, там хуц' дз'эс'іц' працэнтаў, ну бўдз'іт какова-н'ібу́дз' чыво́-н'ібу́дз'* (96: 526; А).

Катона там іл'і што-н'ібу́дз' ішчо́ (96: 527; А).

Паколькі вытворцы адзення знаходзяцца, як правіла, у буйных гарадах, у дадзеным кантэксце можам казаць пра ўплыў тэмы горада на характар маўлення інфарманта.

Для маўлення **інфарманта С** характэрна знікненне ўмоўна рускага варыянта аналізуемага канчатка ў службовых запісах (у сямейных назіраюцца чатыры выпадкі).

У маўленні **інфарманта К** адсутнічае ўмоўна рускі варыянт у абедзвюх частках запісаў.

Інфармант L не ўжывае ўмоўна рускі варыянт у сямейных запісах. У службовых запісах жанчына выкарыстоўвае адзін умоўна рускі варыянт, але тут жа, побач, ужывае і ўмоўна беларускі:

(184) *Вот п'э́рвайе апр'э́л'а, да?* (82: 284; L)

Тр'і́ццáтáвa бў́дз'іт гдз'е-та ноб́йу м'і́нус шэ́сц', дн'ом ну́л'іва́йа [тэмпература] (82: 285; L).

Тр'і́ццыц' п'э́рвага́ пл'ус два ноб́йу, пл'ус два дн'ом (82: 286; L).

Выкарыстанне ўмоўна рускага варыянта абумоўлена тэмай размовы – прагноз надвор'я, які перадаецца па тэлебачанні. Пераход да ўмоўна беларускага варыянта ў выказванні 286 сведчыць пра жаданне інфарманта паказаць рэзкі кантраст у тэмпературы і незадавальненне такой зменай надвор'я.

3.2.2. Канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу з мяккім/цвёрдым зычным (-ец', -іц', -уц', -ац' / -от, -іт, -ут, -ат)

У службовай частцы запісаў варыянт канчатка дзеяслова з мяккім -ц' сустракаецца 190 разоў, варыянт з цвёрдым -т – 129 разоў (табл. 3.9).

Табліца 3.9

Частотнасць выкарыстання канчаткаў дзеясловаў з мяккім/цвёрдым зычным (-ец', -іц', -уц', -ац' / -от, -іт, -ут, -ат)

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
-ец', -іц', -уц', -ац'	190	59,6
-от, -іт, -ут, -ат	129	40,4

У маўленні **інфарманта А** назіраецца значнае павелічэнне долі ўмоўна рускага варыянта ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі (з 27 да 72 %). Падчас размоў на рабочыя тэмы (якія складаюць большасць у запісах) інфармант ужывае пераважна формы з умоўна рускім канчаткам. Напрыклад:

(185) *П'э́рвы́йе, вта́ры́йе* клáсы н'і **б'і́рўт** (80: 8; А).

Б'і́рўт то́л'ка тр'э́ц'і́йе, чы́тв'о́рты́йе (80: 9; А). <...>

Ой, дык мы заха́дз'і́л'і ка́дá-та ў ста́лбвўу (80: 89; А).

Там бы́ла р'і́н'іц'і́ц'ы́я (80: 90; А).

Ўзро́сл'ы́я р'і́н'іц'і́р'ывал'і (80: 91; А).

І му́зыка (80: 92; А).

І на́шы што? (80: 93; А)

*На́шы **стайа́т** у́жы і ўс'о* (80: 94; А).

Ў на́шы б ўр'і́м'і́на, да? (80: 95; А)

Паба́йаўс'а дв'і́жэ́н'і́я б с'дз'э́лац' ба (80: 96; А).

*А тут ан'і́ **стайа́т** хуц' ба с'і́з што* (80: 97; А).

І вы́танц'о́быва́йу́т тут (80: 98; А).

У прыведзеным фрагменце паслядоўна выкарыстоўваецца ўмоўна рускі варыянт пераменнай.

Формы з умоўна беларускім канчаткам узнікаюць у асноўным падчас размоў, не звязаных з работай. Прывядзём некаторыя з кантэкстаў.

1. Пра сына інфарманта L.

(186) *Ну што́б па́л'адз'е́ў* [Арцём, які ноўтбук лепш выбраць] (81: 188; А).

То́ дз'э́ла дз'і́ўчо́нка сама́ про́ста па́гл'адз'і́ц' да (81: 189; А).

А тут дз'э́ла пр'і́дз'е́ц' у́жэ б'і́тый хло́п'іц, так сказа́ц' (81: 190; А).

2. Пра новы дом, які збіраюцца будаваць недалёка ад дамоў інфармантаў А і L.

(187) *Л'э́на, ты зна́йіш, што ско́ра ў нас дом тут **бўдуц'** стрóйіц', напро́ц'іў дз'е́-та?* (97: 115; А)

3. Пра лекі.

(188) *Харашо́ памага́йіц'?* (97: 129; А)

4. Пра суседа, які назіраў за тым, як інфармант А фатаграфавала гурбы снегу.

(189) *В'арні́лс'а, закур'і́л* (82: 251; А).

І гл'адз'і́ц', дўмайі́ц': што а́на́ дз'е́лайі́т? (82: 252; А)

А йа маі́шыны фатаграф'і́руйу, сугро́бы (82: 253; А).

Цікава, што ў выказванні, якое ўяўляе сабой цытату (252), інфармант ужывае форму з цвёрдым канчаткам. Жанчына ведае, што сусед звычайна размаўляе на рускай мове.

У маўленні **інфарманта К** назіраецца змяншэнне долі ўмоўна рускага варыянта ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі. Характар выкарыстання розных варыянтаў гэтым інфармантам сведчыць пра тое, што ў размовах на далёкія, чужыя для жанчыны тэмы яна ўжывае ў большай ступені ўмоўна рускі варыянт, у той час як умоўна беларускі варыянт выкарыстоўвае ў размовах пра блізкіх людзей, у прыватнасці пра дачку і знаёмых. Таксама заўважаны выпадкі паралельнага ўжывання інфармантам розных варыянтаў.

1. Выкарыстанне ўмоўна рускага варыянта ў размове пра перадачу, прысвечаную зменам у прыродзе.

У дыялогу 88 жанчына расказвае калегам пра інфармацыю, пачутую ў адной з тэлеперадач:

(190) *М'ін'айу́цца пал'усá* (88: 104; К).

Можы́ц', вот э́та і пака́зывал'і, как вот дз'е́йствуйі́т ма́гн'і́тны́йе бу́р'і вот э́та на со́нца (88: 105; К).

І как дз'е́йствуйі́т а́н'і па́то́м на чыла́в'е́ка (88: 106; К).

Што он... (88: 107; К)

Э́та мы зна́йі́м (88: 108; П1).

Йак на чыла́в'е́ка? (88: 109; П1)

Што чыла́в'е́к сра́зу, э́та са́майа, васьпр'і́н'іма́йі́т (88: 110; К).

У прыведзеным урыўку пераважае ўмоўна рускі варыянт.

2. Выкарыстанне ўмоўна беларускага варыянта ў размове пра знаёмую, якая робіць масаж.

У дыялогу 94 гаворка зайшла пра хваробы і пра тое, хто са знаёмых жанчыны можа зрабіць масаж для прафілактыкі остэахандрозу:

(191) *Можэ, мы э́ту папрас'і́лі б, дз'е́вачку э́ту?* (94: 102; К)

Э́ту дз'е́вачку (94: 103; П2).

Йак йайе́ заву́ц'? (94: 104; П2)

Мар'і́нку? (94: 105; П1)

Мар'інку ёту (94: 106; К).
А хто-іта... (неразборліва) (94: 107; П2)
Н'е, (неразборліва) н'а бўду (94: 108; П2).
Н'а бўдз'іц'? (94: 109; К) <...>
Мбжа б, ётага (94: 117; К).
Ну пр'ама їжсы, вам н'а бўдз'іц'! (94: 118; К)
Набарот, так'ей дз'элайіц' масаж! (94: 119; К)
Іна масаж харбішый дз'элайіц' (94: 120; П1).
Кан'ешна, харбішый (94: 121; К).
А мбжа, йна скол'ка... (94: 122; К)
За нармал'нуйу цану (94: 123; К).
Вы ж то н'і спрашывал'і (94: 124; К).
Спрашывал'і (94: 125; П2).
Ну та йна тагда сказа́ла (94: 126; К).
Шчас... (94: 127; К)
А ичас, мбжа, йна ска́жыц' м'эшы (94: 128; К).
Сорак тбіс'іч, гавар'іл'і, а патом... (94: 129; П1)
І йа б вот масаж з'дз'элала (94: 130; К).
На шэйі (94: 131; К).
А хто ў нас ішчэ дз'элайіц' масаж? (94: 132; К)

У прыведзеным фрагменце назіраем ужыванне інфармантам умоўна беларускага варыянта.

3. Выкарыстанне розных варыянтаў падчас размовы на адну і тую ж тэму, у суседніх выказваннях.

Інфармант расказвае пра інфармацыю, якая прагучала на тэлебачанні:

- (192) *Бўдз'іц' с'м'эна пал'усоў* (89: 81; К).
Анб быва́йіт чыр'із адз'інацыц', тр'іна́цыц' (89: 82; К). <...>
Н'е, ну прбста см'эна пал'усоў (89: 90; К).
І бўдз'іт м'эшы эц'іх дыр абразовывацца азбавых (89: 91; К).
І бўдз'іц' м'эшы магн'ітных бур' (89: 92; К).

У суседніх выказваннях чаргуюцца розныя варыянты канчатка.

Інфармант расказвае пра тое, што казалі па тэлевізары:

- (193) *Дык ётат жа учо́ный гавар'іл* (93: 209; К).
Што, гавар'іт, мозг чылав'эка мбжыц' жсыц' дз'в'эс'ц'а л'ет (93: 210; К).

Но арган'ізм снашывайіцца (93: 211; К).

*І паўтаму чылав'эк вот **ум'іраўіім** (93: 212; К).*

У прыведзеным фрагменце назіраем ужыванне розных варыянтаў пераменнай у межах аднаго выказвання.

Для **інфарманта L** характэрна змяншэнне долі ўмоўна рускага варыянта ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі. Розныя варыянты могуць знаходзіцца побач. Прывядзём некаторыя кантэксты.

Жанчына расказавае пра работу свайго мужа:

(194) *М'іхальч рабóтац' **бўдўцц** ўм'эс'ц'і (82: 121; L).*

І с вас'м'і да дв'іна́ццыц'і (82: 122; L).

Ты йагó дамóй... (82: 123; H2)

Во-йта эксплуац'іруйіш м'і́жа, Л'эна! (82: 124; H2)

С вас'м'і да дв'іна́ццыц'і... (82: 125; A)

Утра́ (82: 126; L).

В'эчы́ра (82: 127; L).

Ну (82: 128; A).

*Дв'е с'м'эны М'іхальч **рабóтайі́м** (82: 129; L).*

А чывó-йта он так? (82: 130; H2)

Дз'эвачк'і, чо вы у м'ін'а спра́шывайе́ц'е? (82: 131; L)

Йон тут с'в'аз' дз'і́ржаў сў́ткам'і (82: 132; L).

*Ц'ін'ёр' там склады́ **с'ц'і́р'аг'э́ц** сў́ткам'і (82: 133; L).*

Пры нязменнай тэме размовы назіраецца выкарыстанне інфармантам розных варыянтаў канчатка.

Гаворка зайшла пра асартымент віна ў адной з мясцовых крам:

(195) *Н'і в карóбках в'іна́ н'э́ту (96: 404; L).*

*Шампа́нскайе **стайі́м** (96: 405; L).*

***Стайі́м** сүхóйа, бр'ут, полусла́дкайе што-та (96: 406; L).*

*Затó **стайі́цц** э́тый са́мый (96: 407; L).*

Йак-та йагó? (96: 408; L)

С'ідар э́тый (96: 409; L).

Катóрый ў буты́лках (96: 410; L).

У суседніх выказваннях выкарыстоўваюцца розныя варыянты.

Для маўлення **інфарманта С** характэрна адсутнасць умоўна рускага варыянта канчатка ў абедзвюх частках запісаў.

3.2.3. Суфікс -ў / -л дзеясловаў прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду

З 96 выпадкаў выкарыстання дадзенай формы дзеяслова варыянт з суфіксам -ў быў ужыты 82 разы, варыянт з суфіксам -л – 14 разоў (табл. 3.10).

Табліца 3.10

Частотнасць выкарыстання варыянтаў суфікса -ў / -л дзеясловаў прошлага часу адз. л. м. р.

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
-ў	82	85,4
-л	14	14,6

Для трох з чатырох аналізуемых інфармантаў характэрна павелічэнне долі ўмоўна рускага варыянта ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі. Так, суадносіны ўмоўна беларускага і ўмоўна рускага варыянта ў маўленні інфарманта А ў сямейных і службовых запісах 46 : 4 і 11 : 10 адпаведна, у маўленні інфарманта К – 16 : 0 і 7 : 2 адпаведна, у маўленні інфарманта Л – 53 : 2 і 8 : 2 адпаведна. Толькі ў маўленні інфарманта С назіраецца адсутнасць умоўна рускага варыянта ў абедзвюх частках запісаў. Прааналізуем найбольш паказальныя сітуацыі.

Разгледзім кантэксты выкарыстання **інфармантам К** варыянта -л.

Жанчына дзеліцца з калегамі цікавымі фактамі, якія яна пачула па тэлевізары:

(196) *І паказывал’і, йак вот ам’ір’іканскага...* (92: 171; К)

*Ну, мужчына **был** такбй, што* (92: 172; К).

Інфармант працягвае дзяліцца інфармацыяй, якая падалася ёй цікавай:

(197) *Дык этат жа учо́ный **гавар’і́л*** (94: 209; К).

Што, гавар’і́т, мозг чылав’э́ка мо́жыц’ жыцц’ дэ’в’эс’ц’а л’ет (94: 210; К).

Магчыма, на выкарыстанне інфармантам умоўна рускага варыянта паўплываў статус людзей, пра якіх расказвала жанчына. У дыялогу 92 гаворка ішла пра нейкага «экзатычнага» амерыканскага мужчыну, у дыялогу 94 – пра (незнаёмага) вучонага, чый сацыяльны статус таксама досыць далёкі ад статусу інфарманта.

Выкарыстанне **інфармантам А** варыянта суфікса **-л** абумоўлена некалькімі прычынамі.

1. Тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы.

Форма з суфіксам **-л** была ўжыта жанчынай падчас размовы пра работу (у гутарцы пра вучняў, а таксама пра даручэнні, дадзеныя адміністрацыяй школы настаўнікам) і пра чужыя інфарманту гарадскія рэаліі, а менавіта пра новы экспрэс-вагон, які Беларуска чыгунка пусціла паміж Магілёвам і Касцюковічамі (найбліжэйшы да Хоцімска горад з чыгуначным рухам) замест былога дызельнага цягніка. Разгледзім апошні выпадак (гл. фрагмент (154), с. 128):

(198) *Майд Наташка куп'іла б'іл'эт на с'іводн'а* (97: 186; А).

С М'інска п'ац'... (97: 187; А)

Тр'і с'імн'ац'ыц', так, пр'ібыва'йт' ў Маг'іл'оў (97: 188; А).

А с Маг'іл'ова ідз'от'этат экспрэс-вагон (97: 189; А).

А на н'іво б'іл'этаў ужы'і н'эту (97: 190; А).

Так хараш'о, што мы ўчыра' пазван'іл'і (97: 191; А).

Во, ц'ін'эр' іна' іёдз'іц' на Гр'одн'інска (97: 192; А).

Да Маг'іл'ова кат'орый х'одз'іт' ц'ін'эр' т'ол'ка (97: 193; А).

Но, слава б'огу, на экспрэс'этат был (97: 194; А).

Бы'і б'іл'эты (97: 195; А).

2. Пэўныя характарыстыкі чалавека, пра якога вядзецца гаворка.

Інфармант А выкарыстоўвае форму з суфіксам **-л** у гутарцы пра жытцёвае суседняга пад'езда, які размаўляе па-руску (інфармант пра гэта ведае), і пра сына сваёй сяброўкі і калегі, інфарманта L, які служыць у арміі. Прывядзём кантэксты размовы пра маладога сына інфарманта L.

У дыялогу 81 гаворка зайшла пра тое, што дачка інфарманта А збіраецца набыць сабе новы ноўтбук, але спачатку хоча параіцца з дасведчаным чалавекам адносна тэхнічных характарыстык прылады. Сын інфарманта L займаецца падборам і рамонтам ноўтбукаў, аднак на момант размовы ён знаходзіўся ў арміі. Даведаўшыся ад інфарманта L пра тое, што ёсць магчымасць звязацца з яе сынам, інфармант А пачала разважаць пра варыянты вырашэння сітуацыі:

(199) *Дык он бы пасматр'эд' на інтырнэту і...* (81: 218; А)

Да (81: 219; L).

Наташка (81: 220; А).

Св'іза'д'а б (81: 221; А).

Йей жы на́да, штоб... (81: 222; А) <...>

Н'е, а у н'іво́ н'і і́з'м'і́н'і́л'с'а ц'і́л'і́фо́н? (81: 228; А)

У дадзеным фрагменце назіраем паслядоўнае выкарыстанне інфармантам форм з суфіксам -л.

3.2.4. Постфікс -с'а / -с'

З 41 выпадку выкарыстання прааналізаваных намі форм у службовых запісах 5 разоў быў ужыты варыянт з -с'а і 36 разоў – варыянт з -с' (табл. 3.11).

Табліца 3.11

Частотнасць выкарыстання варыянтаў
постфікса -с'а / -с' у дзеясловах

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
-с'а	5	12,2
-с'	36	87,8

У маўленні **інфарманта L** у службовых запісах 10 разоў ужываецца варыянт постфікса -с', варыянт -с'а сустракаецца двойчы. Прывядзём абодва кантэксты.

1. У рамках размовы пра школу.

(200) О, а йа ўжы на кан'ікулы **сабрáлас'а!** (96: 338; L)

2. У рамках размовы на бытавую тэму.

(201) **Захац'элас'а** мн'е э́тага са́мага (96: 370; L).

В'і́нцá (96: 371; L).

Выкарыстанне інфармантам варыянта -с'а можа быць звязана з жаданнем жанчыны надаць выказванню больш выразную форму, каб перадаць яго незвычайны характар.

Для **інфармантаў А і С** характэрна знікненне варыянта -с'а ў службовых запісах. Гэта абумоўлена тым, што варыянт -с'а надае дзеясловам пэўную свойскую, бытавую афарбоўку, якая дарэчы падчас сямейных размоў і можа падацца не да месца ў сітуацыі камунікацыі на рабоце.

Змяншэнне долі варыянта -с'а ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі назіраецца і ў маўленні **інфарманта К:** калі ў сямейных запісах варыянт -с'а выкарыстоўваўся ў два разы часцей за -с', то ў службовых наадварот: мае месца перавага варыянта -с'. Назіраецца ўплыў сітуацыі камунікацыі.

3.3. Лексічная варыянтнасць

Аналізуецца варыянтнасць на ўзроўні наступных пар адзінак: *ба́чыц’ / в’ідз’ец’, бу́л’ба / картóшка, грóшы / дз’ён’г’і, ба́ц’ка / ац’ёц.*

3.3.1. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *ба́чыц’ / в’ідз’ец’*

У службовай частцы запісаў сустракаецца 6 выпадкаў выкарыстання варыянта *ба́чыц’* і 13 выпадкаў ужывання варыянта *в’ідз’ец’* (табл. 3.12).

Табліца 3.12

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *ба́чыц’ / в’ідз’ец’*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>ба́чыц’</i>	6	31,6
<i>в’ідз’ец’</i>	13	68,4

З чатырох разглядаемых асоб інфарманты А, К і L ужываюць толькі варыянт *в’ідз’ец’*, інфармант С – толькі варыянт *ба́чыц’*.

Прывядзем прыклады выкарыстання інфармантамі варыянта *в’ідз’ец’*.

Калегі-настаўніцы размаўляюць пра розныя рэчы, у тым ліку пра школьны лагер. Высвятляецца пытанне, у якую змену кожная з жанчын будзе працаваць. Прамаўляюць інфарманты А і L:

(202) *Да, мы [з Ленай Іванаўнай] пакá дашл’і да Йўл’ійі Ал’іксáндраўны, нá нас ужы́ пастáв’іла* [на другую змену] (81: 345; А).

Мы хац’ёл’і на п’э́рвую (81: 346; А).

Гавар’ў, дава́й, гавар’ў, с у́тра атрабóтайім і вс’о (81: 347; А).

Іна́ (Лена Іванаўна) гаво́р’іц’, ну йа пр’ішлá, Йўл’ійа Ал’іксáндраўна ужы́ пастáв’іла [нас на другую змену] (81: 348; А).

Ну в’ідз’іш, вам л’эгчы (81: 349; L).

Дава́й с у́тра атрабóтайім, э́та са́ма́йа (81: 350; L).

А йа с удаво́л’ств’і́ім ва ў́тару́йу с’м’эну [адпрацавала б] і ўс’о (81: 351; L).

Калегі-прадаўшчыцы (у тым ліку К і П1) размаўляюць на розныя тэмы. Інфармант К расказвае пра тое, што ўбачыла па тэлевізары:

(203) *А йа ўчыра́ па ўр'ём'ін'і сматр'эла пра пал'уса́ пра э́ц'і, пра со́лн'ічны́я пал'уса́* (88: 78; К).

В'ідз'іл'і? (88: 79; К)

Гаво́р'уц', пам'ін'айу́цца пал'уса́ (88: 80; К).

Ў со́нца пам'ін'айу́цца пал'уса́ (88: 81; К).

І што? Ну? (88: 82; П1)

Ну, бў́дз'іц' м'э́ншы ма́гн'ітных бу́р' (88: 83; К).

Но э́та скаж... (88: 84; К)

Када́ бў́дз'іц' м'ін'а́цца, ска́жыцца ўс'о на э́та на кам-п'ю́тарнайа (на камп'ютарнай тэхніцы) (88: 85; К).

Ўчыра́ ж п'і́р'абой быў (88: 86; К).

Ў аэрапа́рту́ б'ы́лі вот э́ц'і вот ка́м'іры хран'е́н'і́а н'і сра-ба́тывал'і (88: 87; К).

Гаворка паміж калегамі-настаўніцамі сярод іншага зайшла пра фарба-ванне пазногцяў. Інфармант L расказала, што пафарбавала пазногці про-ста лакам. Інфармант А:

(204) *Снач́ала б п'ідз'і́к'ўры нав'і́ла, а патом кра́с'і́ла* (97: 150; А).

Тут ус'о нав'е́дз'і́на (97: 151; L).

В'ідз'і́ла вун у жу́рнал'і ка́ком-та (97: 152; А).

Там ва́бшчэ́ кра́сатá (97: 153; А).

У м'ан'е на ру́ках тако́га н'е́ту п'ідз'і́к'ўра (такога манікюру, як у часопісе педзікюру) (97: 154; А).

Йаньі аза́бчы́ны́я (97: 155; L).

Там (у мяне) прóста йод зал'і́т (97: 156; L).

Іа ка́да абр'і́зайу но́гц'і, іа зал'і́вайу йо́дам (97: 157; L).

Прааналізуем прыклады выкарыстання інфармантам С варыянта *ба́чыц'*.

Калегі-будаўнікі замацоўваюць дэталі. Інфармант С спрабуе зрабіць гэта з калегам Б3:

(205) *А, пра́в'і́лна* (83: 209; С).

С аднэ́й стараньі́ закру́ц'і́ц', з дру́гой, да? (83: 210; С)

Ну-ка, вы́тр'і́мл'ай іа́йе́ (83: 211; Б3).

Па цэ́нтру (83: 212; Б3).

То́ка н'і... (83: 213; Б3)

Іа паста́райус' н'і атпу́ска́ц' (83: 214; С).

С'е́рый, ну н'і м'і́шай ты, ну (83: 215; С).

Ты м'ішайіш в ётам дз'ёл'і (смяецца) (83: 216; С).
Во, ба́чыш, йак на́да? (83: 217; С)
Так во б'ар'ёш (83: 218; С).
Во (робіць) (83: 219; С).
І закру́чывайіш (83: 220; С).
Ой (83: 221; С).

Мужчыны-будаўнікі працягваюць працаваць. Інфарманты С і Б3:

(206) *Так, брусок найц'і* (ідзе, працуюць) (84: 585; С).
Таб'ё палав'іну н'асу́ (84: 586; С).
Йа саб'ё пр'ін'ос (84: 587; Б3).
Та ма́ла (84: 588; С).
Ба́чыш, рб́ўн'ін'к'і́а, эх! (84: 589; С)
Дл'а но́вых до́сак (84: 590; С).

Такім чынам, у маўленні інфармантаў не назіраецца варыянтнасці ў выкарыстанні лексемы.

3.3.2. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *бўл'ба* / *карто́шка*

З пары варыянтаў *бўл'ба* / *карто́шка* варыянт *бўл'ба* ўжыты 3 разы, варыянт *карто́шка* не ўжываецца (табл. 3.13).

Табліца 3.13

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *бўл'ба* / *карто́шка*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>бўл'ба</i>	3	100,0
<i>карто́шка</i>	0	0,0

Разгледзім выпадкі выкарыстання інфармантамі варыянта *бўл'ба*.

Падчас працы на будоўлі Б4 – калега інфарманта С – прапанаваў яму сустрэцца пасля работы. Інфармант С:

(207) *Н'е, с'ан'н'і бўл'бу на́да с'ёйц' ў Мо́с'ін'і* (назва вёскі) (84: 156; С).
Пас'ёйіш дз'ів'атага ма́йа (84: 157; Б4).
Дз'ів'атага йа ўжы до́лжын цыбу́л'у йес'ц' з'ал'онуйу (84: 158; С).

Будаўнікі працягваюць размаўляць падчас працы. Гаворка паміж інфармантам С і яго калегам Б2 зайшла пра сяўбу:

(208) Ты с'ёйіц' сабраўс'а? (87: 7; Б2)

Да, вóз'л'і дóма ў дз'ар'ёўн'і (87: 8; С).

Н'і на́да бы́ла б, кан'ё́ина (87: 9; Б2).

Пад гр'а́ды (87: 10; С).

Ну, і **бу́л'бы** н'амно́га (87: 11; С).

Калегі-настаўніцы размаўляюць на розныя тэмы. Інфарманты А і L:

(209) Бу́рцыў сказа́ў: у ва́шым са́раіі́ хран'і́цца хлам (97: 144; L).

Да (97: 145; А).

С'ц'і́клата́ру зда́йц'і, за э́ц'і дз'е́н'г'і куп'і́ц'і с'і́б'е́ ўс'о, што вам ну́жна (97: 146; L).

Да, вот како́й ў́мный (97: 147; А).

Н'і цы́тл'а́йц'іс' за э́та са́майа (97: 148; L).

Ўа гавар'ў: а **бу́л'бу** дз'е хран'і́ц'і? (97: 149; L)

Калі параўноўваць характар ужывання гэтай лексемы інфармантамі С і L у сямейнай і службовай частках запісаў, варта адзначыць, што інфармант L выкарыстоўвае варыянт *бу́л'ба* ў абедзвюх сітуацыях. У сямейных запісах інфармант С не ўжывае гэту лексему.

3.3.3. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *грóшы* / *дз'е́н'г'і*

У службовых запісах адсутнічаюць выпадкі ўжывання інфармантамі варыянта *грóшы*, варыянт *дз'е́н'г'і* ўжыты пяць разоў (табл. 3.14).

Табліца 3.14

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *грóшы* / *дз'е́н'г'і*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>грóшы</i>	0	0,0
<i>дз'е́н'г'і</i>	5	100,0

Варыянт *дз'е́н'г'і* ўжываюць тры з чатырох аналізуемых інфармантаў (за выключэннем інфарманта К). Разгледзім гэтыя выпадкі.

Калегі-настаўніцы (у тым ліку А, L і Н2) размаўляюць пра сына інфарманта L, які не можа вызначыцца з тым, куды ісці працаваць пасля арміі. Інфармант L:

(210) *Йон на завод н'і пайдз'ец', і туды йон н'і пайдз'ец', і с'уды йон н'і пайдз'ец' (82: 104; L).*

А чыво он на завод н'і пайдз'от? (82: 105; H2)

Ну ты ж гавар'іла, што он нармал'на, ужы хац'эл іц'іц'і, вс'о ужы (82: 106; A).

Ужы н'і хочыт на завод, ўс'о ўжы (82: 107; L).

Ты ж гавар'іла, што ўс'о, панрав'ілас' іаму (82: 108; A).

А божжа мой! (82: 109; H2)

А куды ж он пайдз'от у ц'іб'а? (82: 110; H2)

К нп'е (неразборліва) (82: 111; L).

А божжа (82: 112; H2).

А, захац'эл'і вс'е бал'шых дз'ён'іг (82: 113; A).

Паміж інфармантам С і яго калегамі-будаўнікамі (Б1, Б2) узнікла размова пра будоўлю, якую доўга не могуць скончыць, і прычыны такой затрымкі. Інфармант С двойчы ўжывае варыянт *дз'ён'г'і*, паўтарыўшы яго за суразмоўцам:

(211) *Жал'эза н'іма, да? (86: 4; C)*

Жыл'эза йес'ц' (86: 5; Б1).

Дз'ён'іг жалка (86: 6; Б1).

А, дз'ён'іг? (86: 7; C)

Шчэ дваццц'м'іл'йнаў нада (86: 8; Б1).

Штобы в'ерх ч'ітыр'і м'этра зц'іх падн'ал'і (86: 9; Б1).

Ну, дз'ён'іг жалка (86: 10; C).

Зачэ́м тады стрóйіц' (86: 11; C)

Іл'і пас'ц'ап'ённа хочуц' (86: 12; C)

Мужчыны размаўляюць пра машыны:

(212) *Там на ба́зу во пр'і́ехац', пай́ехац' (86: 191; Б2).*

За мац'і́р'і́алам і́л'і што (86: 192; Б2).

Шо мн'е, нан'іма́ц' машы́ну? (86: 193; Б2)

Дз'ён'іг... (86: 194; C)

А так с'еў во на свайу́ (86: 195; Б2).

Іа срáзу у с'н'і́сак укл'уча́йу у свайé расхо́ды (86: 196; Б2).

Варыянт *дз'ён'г'і* быў ужыты інфармантам L у рамках разгледжанага дыялогу 97 (гл. фрагмент (209), с. 151). Жанчына цытуе словы знаёмага:

(213) *Бўрицыў сказаў: у ваішым сараіі хран'іцца хлам* (97: 144; L).
Да (97: 145; A).

*С'ц'іклатару здайц'і, за ўц'і дз'эн'г'і куп'іц'і с'іб'е ўс'о, што
 вам нўжна* (97: 146; L).

Такім чынам, у службовай частцы запісаў не назіраецца варыянтнасці ў выкарыстанні інфармантамі аналізуемай пераменнай.

3.3.4. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў *бац'ка* / *ац'ец*

Не назіраецца выпадкаў ужывання інфармантамі варыянтаў з пары *бац'ка* / *ац'е'ц* (табл. 3.15).

Табліца 3.15

Частотнасць выкарыстання варыянтаў *бац'ка* / *ац'ец*

Варыянт	Абсалютная колькасць ужыванняў	Адносная колькасць ужыванняў, %
<i>бац'ка</i>	0	0,0
<i>ац'ец</i>	0	0,0

Сустракаюцца два выкарыстанні інфармантам L стылістычнага варыянта *на́на* ў размове з калегамі-настаўнікамі (у тым ліку А і Н2) пра працаўладкаванне сына (гл. фрагмент (210), с. 152):

(214) *А кудá ж он пайдз'от у ц'іб'а?* (82: 110; Н2)

К на́н'е (неразборліва) (82: 111; L).

А бб́жа (82: 112; Н2).

А, захац'ел'і вс'е бал'шы́х дз'эн'іг (82: 113; А).

Ну на́н'і то́жса ц'і́жалó (82: 114; Н2).

Папрóбуй-ка там (82: 115; Н2).

Хто ц'аб'е, гавар'ў, там ждз'ец' с распарц'ортым'і абйа́ц'іям'і?
 (82: 116; L)

Ты што, дўмайш, што ц'аб'е на́на туды́, ц'і́на, устрóйц'?
 (82: 117; L)

Такім чынам, колькасныя паказчыкі размеркавання разглядаемых лексічных варыянтаў у маўленні аналізуемых інфармантаў у рамках службовай камунікацыі сведчаць пра адсутнасць варыянтнасці ва ўжыванні імі лексічных пераменных. Заўважнай розніцы ў маўленчых паводзінах інфармантаў у розных камунікатыўных сітуацыях не назіраецца.

Асабліва сцю службовай часткі прааналізаваных запісаў у параўнанні з сямейнай часткай з'яўляецца змянішэнне колькасці інфармантаў, што абумоўлена аб'ектыўнымі знешнімі фактарамі. Адпаведна назіраюцца зніжэнне колькасных паказчыкаў размеркавання тых ці іншых варыянтаў у маўленні інфармантаў і выпадкі адсутнасці пэўнага варыянта ў маўленні асобных інфармантаў і ў матэрыяле ў цэлым. Аднак, нягледзячы на гэта, наяўны матэрыял з'яўляецца дастатковым для выяўлення заканамернасцей у маўленні інфармантаў і фармулявання высноў. Акрамя таго, невялікія колькасныя паказчыкі размеркавання варыянтаў у маўленні інфармантаў абумовілі дастаткова высокую ступень яго інтэрпрэтаванасці і зніжэнне колькасці кантэкстаў, у якіх не былі выяўлены яскравыя заканамернасці ва ўжыванні інфармантамі таго ці іншага варыянта.

Змена характару камунікатыўнай сітуацыі па-рознаму адлюстравалася на маўленні тых ці іншых інфармантаў. У цэлым выглядае так, што інфарманты не ацэньваюць сітуацыю камунікацыі з калегамі-сябрамі як такую, якая б вымусала іх выкарыстоўваць маўленне з большай наяўнасцю ўмоўна рускіх элементаў. Як і ў сямейнай камунікацыі, нейтральнымі ў маўленні інфармантаў з'яўляюцца мясцовыя варыянты. Аднак ёсць пэўныя адрозненні паміж інфармантамі на ўзроўні розных пераменных. Так, назіраецца большы ў параўнанні з астатнімі інфармантамі ўплыў сітуацыі камунікацыі з калегамі на маўленне інфарманта А, што выражаецца ў павелічэнні ў маўленні жанчыны колькасці выпадкаў ужывання ўмоўна рускіх варыянтаў кораня *як-*, асабовых займеннікаў 3-й асобы, канчаткаў дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу ў параўнанні з сямейнымі запісамі, у той час як характар размеркавання варыянтаў у маўленні астатніх інфармантаў у цэлым не змяніўся.

Для маўлення інфарманта С характэрна знікненне ўмоўна рускіх варыянтаў у камунікацыі на працоўным месцы на ўзроўні амаль усіх прааналізаваных пераменных (гэта не датычыцца варыянта постфікса *-с'*, які, аднак, з'яўляецца тыповым для хоцімскай гаворкі і не разглядаецца як прымета рускага стылю маўлення інфармантаў). Такая сітуацыя можа быць абумоўлена статусам суразмоўцаў інфарманта: калі ў сямейнай камунікацыі гэта былі ў асноўным асобы жаночага полу, у тым ліку з вышэйшай адукацыяй, то ў службовых запісах гэта мужчыны-будаўнікі.

Павелічэнне долі ўмоўна беларускіх варыянтаў у службовых запісах у параўнанні з сямейнымі на ўзроўні некалькіх пераменных характэрна для маўлення інфарманта L, што можа тлумачыцца наступным: у сітуа-

ацыі нязмушанай камунікацыі на працоўным месцы сярод суразмоўцаў інфарманта былі толькі добра знаёмыя ёй жанчыны (сяброўкі), у той час як у сямейнай камунікацыі інфармант размаўляла сярод іншых з мужам і дзецьмі сваёй сяброўкі, а таксама са сваёй дачкой, з якой яна стараецца размаўляць па-руску. Для маўлення ўсіх чатырох інфармантаў характэрна змяншэнне (у тым ліку да нуля) колькасці выпадкаў ужывання варыянта постфікса *-с'а ў* службовых запісах у параўнанні з сямейнымі, што адлюстроўвае ўласцівасць варыянта *-с'а* надаваць размовам свойскі, інтымны характар і яго дарэчнасць хутчэй для сямейных размоў.

Характар выкарыстання інфармантамі варыянтаў розных пераменных сведчыць пра падпарадкаванасць ужывання асобамі ўмоўна рускіх варыянтаў дзеянню знешніх фактараў, многія з якіх назіраліся і ў сямейнай частцы запісаў. Да такіх фактараў адносяцца наступныя: цытаванне (у тым ліку адмоўнае), розныя віды экспрэсіі, акамадацыя да суразмоўцы, жаданне выразіць пэўныя адносіны да чалавека ці сітуацыі, пра якія вядзецца гаворка, тэма размовы, звязаная з выкарыстаннем рускай мовы, самапахвала. Вельмі важным уяўляецца факт наяўнасці паралелей у сітуацыях ужывання інфармантамі ўмоўна рускіх варыянтаў у сямейнай і службовай частках запісаў (параўн., напрыклад, фрагмент (14), с. 54 і фрагмент (157), с. 129; фрагмент (26), с. 60–61 і фрагмент (162), с. 131; фрагмент (41), с. 67 і фрагмент (164), с. 131; фрагмент (91), с. 90 і фрагмент (159), с. 130).

Як і ў сямейнай, у службовай частцы запісаў зафіксаваны выпадкі стылістычна маркіраванага ўжывання інфармантамі ўмоўна беларускага варыянта. Гэта датычыцца выкарыстання інфармантам L не характэрнага для хоцімскай гаворкі цвёрдага варыянта [p]. У адным з дыялогаў жанчына, падлічваючы свой даход і жадаючы падкрэсліць яго невялікі памер, ужывае лічэбнік *тры* з цвёрдым [p]. Вельмі падобная сітуацыя была адзначана ў сямейнай частцы запісаў (параўн. фрагмент (41), с. 67).

Асаблівасці размеркавання варыянтаў лексічных пераменных у маўленні інфармантаў сведчаць пра непрадстаўленасць лексічнай варыянтнасці ў маўленні асобных інфармантаў у службовай частцы запісаў. Для трох з чатырох прааналізаваных пар варыянтаў характэрна адсутнасць выпадкаў ужывання інфармантамі аднаго ці абодвух варыянтаў. Не назіраецца заўважнай розніцы ў маўленчых паводзінах інфармантаў у розных камунікатыўных сітуацыях.

Аналіз паказаў нязначнае адрозненне ў маўленні інфармантаў у межах сямейнай і службовай камунікацыі. Гэта сведчыць пра тое, што, нягледзячы

дзячы на сферу маўлення, у працэсе нязмушаных зносін на працоўных месцах моўныя навыкі і моўныя паводзіны інфармантаў (нават ва ўстанове адукацыі – школе) застаюцца практычна нязменнымі, захоўваюць асноўныя характарыстыкі маўлення ў сямейным асяроддзі. Такім чынам, месца камунікацыі для ацэнкі нязмушанага маўлення інфармантаў нерэlevantнае.

У матэрыяле адзначаны выпадкі, калі магчымая інтэрпрэтацыя выкарыстання інфармантамі ўмоўна рускага варыянта той ці іншай моўнай пераменнай пацвярджаецца шэрагам кантэкстаў (сярод такіх фактараў пахвальба, рэклама, жаданне перадаць станючыя адносіны да чалавека, пра якога расказваецца, тэма размовы, незадавальненне, строгасць), а таксама сітуацыі, калі адзін і той жа фактар можа быць прычынай выкарыстання інфармантамі ўмоўна рускіх варыянтаў адзінак розных моўных узроўняў (урачысты характар сітуацыі, перадача неадабральных адносін да чалавека, пра якога вядзецца гаворка). Гэтыя факты сведчаць пра прысутнасць у матэрыяле стылістыкі і магчымы несвабодны ад пэўных правіл характар па меншай меры 20 % прааналізаваных выкарыстанняў.

Стылістычная разнастайнасць характэрна для маўлення ўсіх хоцімскіх інфармантаў, сярод якіх асобы рознага ўзросту і прафесіі. З дапамогай стылістычных сродкаў маўлення, якія ўзыходзяць да рэсурсаў беларускай ці рускай моў, людзі выражаюць свае адносіны да сітуацыі камунікацыі, ацэньваюць атрыманую інфармацыю, пэўным чынам уздзеініваюць на суразмоўцу. Стылістычная разнастайнасць уласціва маўленню як жанчын, так і мужчын, прадстаўнікоў як інтэлектуальнай, так і працоўнай дзейнасці. Адзначаныя асаблівасці маўлення хоцімскіх інфармантаў даюць падставы казаць аб іх камунікатыўнай кампетэнцыі – уменні граматычна выбіраць з мноства моўных (шырэй – маўленчых) фактаў менавіта тыя, якія найлепшым чынам пасуюць для пэўнай камунікатыўнай сітуацыі. Пры гэтым правільнымі, стылістычна найбольш прыдатнымі ў рамках канкрэтнага маўленчага акта могуць з’яўляцца як блізкія да літаратурных моў умоўна беларускія і ўмоўна рускія варыянты, так і няправільныя з пункту гледжання нарматыўнай лінгвістыкі мясцовыя адзінкі.

Выяўленыя асаблівасці маўленчых паводзін інфармантаў дазваляюць казаць пра пэўнае багацце і несумненную выразнасць іх маўлення. Маючы ў якасці матэрыялу некалькі моўных пластоў, яны могуць свабодна вар’іраваць выкарыстанне элементаў таго ці іншага з іх. У маўленні інфармантаў адзначаны выпадкі пераключэння кодаў і цытавання ўстойлівых выразаў.

Пытанні і заданні

1. У якой ступені на маўленне чалавека можа ўплываць яго прафесійнае асяроддзе? Ад чаго гэта залежыць?

2. Ці змянілася ваша маўленне пасля таго, як вы паступілі ва ўніверсітэт? Якім чынам?

3. Параўнайце маўленне членаў сваёй сям'і з маўленчымі паводзінамі ваших аднагрупнікаў. Чым яны адрозніваюцца?

4. Ці мяняецца вы свае маўленчыя паводзіны ў залежнасці ад асяроддзя? Ці пераключаецца на моўны код суразмоўцы? Прааналізуйце сваё маўленне ў розных сітуацыях і апішыце адрозненні, якія вы заўважылі.

5. Паназірайце за сваім маўленнем і прааналізуйце, якія маўленчыя асаблівасці (лексічныя адзінкі, вымаўленне, граматычныя формы) вы перанеслі з універсітэцкага асяроддзя ў сямейнае і наадварот.

6. Уявіце сітуацыю: вы знаходзіцеся ў інтэрнацкім пакоі (кампаніі аднагрупнікаў) і вам тэлефануе бабуля, з якой вы размаўляеце на яе гаворцы. Якія маўленчыя паводзіны вы абераце? Чый уплыў на ваша маўленне будзе мацнейшым – маўлення бабулі або суседзяў па пакоі (аднагрупнікаў)?

7. Эўрыстычнае заданне.

Выберыце некалькі фанетычных, марфалагічных і лексічных пераменных і прааналізуйце, якім чынам вы выкарыстоўваеце іх у сямейным асяроддзі і падчас камунікацыі з аднагрупнікамі. Ці назіраецца варыянтнасць? Ад чаго залежыць выбар вамі таго або іншага варыянта?

СЛОУЊІК ТЭРМІНАЎ

Білінгвізм – валоданне, разам са сваёй першай мовай, яшчэ адной мовай у межах, якія забяспечваюць зносіны з прадстаўнікамі іншага этнасу ў адной ці больш сферах камунікацыі, а таксама практыка выкарыстання дзвюх моў у адной моўнай супольнасці.

Вар’іраванне – рэалізацыя розных варыянтаў сацыялінгвістычных пераменных у рамках вуснай камунікацыі ў залежнасці ад унутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Варыянтнасць маўлення – выкарыстанне ў рамках маўленчага акта асобных варыянтных элементаў.

Варыяцыянісцкая сацыялінгвістыка (*variationist sociolinguistics*) – сучасная сацыялінгвістычная парадыгма, якая прадугледжвае, што варыянтнасць, якая назіраецца на ўсіх моўных узроўнях, не з’яўляецца выпадковай. Варыянтнасць у маўленні інфармантаў аналізуецца як рэалізацыя розных выбараў у рамках адной моўнай сістэмы, абумоўленая ўнутранымі і знешнімі (сацыяльнымі і стылістычнымі) фактарамі, пры гэтым запісаны і затранскрыбаваны тэкст разглядаецца як тэкст, які змяшчае розныя алафонныя і аламорфныя рэалізацыі канкрэтнага набору фанетычных і марфалагічных пераменных. Гэта агульнапрызнаны напрамак вывучэння моўнай варыянтнасці, які набыў шырокую папулярнасць сярод заходніх сацыялінгвістаў.

Верагоднаснасць (прабавілістычнасць) – здольнасць моўнага варыянта мець розную (у тым ліку нулявую) колькасную прадстаўленасць у маўленні канкрэтнага інфарманта ў розных камунікатыўных сітуацыях без яўных унутраных і знешніх прычын.

Гетэрагеннае маўленне – маўленне, пры якім білінгвы ў рамках размовы выкарыстоўваюць больш чым адну мову, або маўленне, у межах якога для рэалізацыі адной моўнай катэгорыі ў рамках таго, што звычайна лічыцца адной мовай, выкарыстоўваюцца розныя фаналагічныя, граматычныя ці лексічныя варыянты, або маўленне, падчас якога адбываецца выбар рыс з розных моўных сістэм (такіх, як дыялекты), якія цесна звязаны ў структурным плане.

Крэольская мова – мова, якая фарміруецца на аснове паджына і ў працэсе функцыянавання становіцца роднай для яе носьбітаў.

Маўленчыя наводзіны – працэс выбару мовы або моўнага варыянта для паstraення сацыяльна карэктнага выказвання. Рэалізуецца ў канкрэт-

них відах або стратегіях (у залежності ад тэмы, абстаноўкі, мэты камунікацыі, ролевых адносін камунікантаў, іх сацыяльнага статусу і ўстаноўкі).

Моўны варыянт – канкрэтная рэалізацыя сацыялінгвістычнай пераменнай у рамках канкрэтнага акта камунікацыі.

Неафіцыйная службовая камунікацыя – камунікацыя калег на працоўных месцах у неафіцыйных сітуацыях.

Пераключэнне кодаў – пераход з пэўнай мовы або формы яе існавання (код, субкод) на іншы код, абумоўлены зменай ролевых адносін паміж асобамі ў працэсе камунікацыі.

Піджын – від кантактнай мовы, які ўзнікае ў сітуацыі адсутнасці іншых спосабаў міжэтнічных зносін (білінгвізм, наяўнасць іншай мовы-пасярэдніка ў міжэтнічнай камунікацыі) і характарызуецца абмежаваным наборам слоў, нясталай граматыкай, мінімумам выконваемых ім функцый, адсутнасцю этнічнай базы носьбітаў.

Прагматычныя ўстаноўкі камунікантаў – мэты людзей у рамках канкрэтнага маўленчага акта, якія ўплываюць на характар іх маўлення.

Саліентная пераменная – моўная пераменная, варыянтнасць якой мае прагматычную нагрузку ў маўленні камуніканта і з’яўляецца рэлевантнай для слухача.

Сацыялінгвістычная пераменная – любы моўны або маўленчы характар стратыфікацыйнай і сітуацыйнай варыянтнасці.

Стыль вуснага маўлення – разнавіднасць маўлення, характар якой абумоўлены большай ці меншай ступенню ўвагі яго носьбіта да сваёй мовы і экстралінгвістычнымі фактарамі камунікацыі. Гэта адказ на пытанне: *чаму гэты чалавек сказаў менавіта так у гэтым выпадку?*

Сямейная камунікацыя – нязмушаная камунікацыя членаў сям’і ў бытавых сітуацыях.

Штодзённа-бытавое маўленне – маўленне, якое ахоплівае сямейныя, бытавыя зносіны, уключаючы кола сяброў, і мае свае асаблівасці ў параўнанні з традыцыйна аналізуемым гутарковым маўленнем, такія як канкрэтнасць, нагляднасць, прастата моўных сродкаў выражэння, эмацыянальнасць, натуральнасць, рэдукцыя, шырокая сінанімія, экспрэсіўнасць, перавага простых сказаў, непаўнаструктурнасць і інш.

Штодзённа-дзелавое маўленне – маўленне ў сітуацыі неафіцыйных прыватных зносін у прафесійным асяродку.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

Брандес, М. П. Стилистика текста. Теоретический курс / М. П. Брандес. – 3-е изд. – М. : Прогресс-Традиция : Инфра-М, 2004. – 416 с.

Генчаль, Г. Тэарэтычнае асэнсаванне сістэмнасці мяшанага беларуска-рускага маўлення / Г. Генчаль // Актуальныя праблемы паланістыкі : зб. навук. арт. / пад рэд. С. А. Важніка, А. А. Кожынавай. – Мінск : Медисонт, 2011. – С. 43–64.

Генчэль, Г. Да пытання развіцця словазмяняльных парадыгмаў у беларускай трасянцы (на прыкладзе ўказальных займеннікаў) / Г. Генчэль // Замежная мовазнаўчая беларусістыка на міжнародных з'ездах славістаў : зб. дакл. (да XV Міжнар. з'езда славістаў) / уклад., прадм., камент. Г. А. Цыхуна. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 148–174.

Горицкая, О. С. Язык и границы: Лексическая и грамматическая специфика русского языка в Беларуси / О. С. Горицкая. – Минск : МГЛУ, 2021. – 300 с.

Запрудскі, С. Некаторыя заўвагі аб вывучэнні «трасянок», або Выклікі для беларускіх гуманітарных і сацыяльных навук / С. Запрудскі // Arche. – 2009. – № 11–12. – С. 157–200.

Запрудский, С. Н. Некоторые проблемные вопросы изучения трасянки: по итогам ольденбургского проекта / С. Н. Запрудский // Журн. Белорус. гос. ун-та. Филология. – 2022. – № 1. – С. 70–92.

Земская, Е. А. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис / Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев. – М. : Наука, 1981. – 276 с.

Ларин, Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – С. 189–199.

Лисковец, И. В. Русский и белорусский языки в Минске: проблемы двуязычия и отношения к языку : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.20 / И. В. Лисковец ; Ин-т лингвист. исслед. РАН. – СПб., 2006. – 22 с.

Лянкевіч, А. У. Беларуская мова і змешаныя коды ў сацыялінгвістычным і псіхалінгвістычным аспектах: катэгорыя адносін да мовы ў грамадстве : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 ; 10.02.19 / А. У. Лянкевіч ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2014. – 25 с.

Лянкевіч, А. У. Стаўленне да змешанага маўлення (на матэрыяле тэста «падабраных масак») / А. У. Лянкевіч // Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Славіі : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 24–25 лістап. 2009 г. / Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі ; рэдкал.: М. П. Антропаў (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – С. 187–192.

Лянкевіч, У. В. Пераключэнне кодаў у неформальных абставінах (на матэрыяле запісаў вуснага маўлення моладзі ў Мінску) / У. В. Лянкевіч // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2013. – № 3. – С. 40–43.

Лянкевіч, У. В. Пераключэнне кодаў як феномен узаемадзеяння моў (на матэрыяле палявога даследавання) / У. В. Лянкевіч // Мова – Літаратура – Культура : матэрыялы VI Міжнар. навук. канф., Мінск, 28–29 кастр. 2010 г. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Т. Я. Янчук [і інш.]. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 118–123.

Менцель, Т. Регулярность морфологической системы в условиях языкового контакта: пример белорусско-русской и украинско-русской смешанной речи / Т. Менцель // 36. Матице српске за славистику. – 2014. – № 85. – С. 23–38.

Мечковская, Н. Б. Белорусская «трасянка» как яблоко раздора и как оселок метода / Н. Б. Мечковская // Рус. яз. в науч. освещении. – 2018. – № 1 (35). – С. 226–250.

Мечковская, Н. Б. Языковая ситуация в Беларуси: этические коллизии двуязычия / Н. Б. Мечковская // Russ. Linguistics. – 1994. – Vol. 18. – P. 299–322.

Мячкоўская, Н. Б. У лінгвістычнай лабараторыі прафесара Генцэля: метады і вынікі даследавання трасянкi / Н. Б. Мячкоўская // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 62–69.

Никольский, Л. Б. Синхронная социалингвистика (теория и проблемы) / Л. Б. Никольский. – М. : Наука, 1976. – 168 с.

Норман, Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков) : курс лекций / Б. Ю. Норман. – Минск : БГУ, 2009. – 183 с.

Разновидности городской устной речи : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; отв. ред.: Д. Н. Шмелев, Е. А. Земская. – М. : Наука, 1988. – 260 с.

Рамза, Т. Р. Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан / Т. Р. Рамза. – Мінск : Выш. шк., 2011. – 211 с. – 1 электрон. апт. дыск : гук.

Рамза, Т. Р. Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце / Т. Р. Рамза. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2014. – 256 с.

Сиротинина, О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности : учеб. пособие / О. Б. Сиротинина. – М. : Просвещение, 1974. – 144 с.

Социалингвистика и социология языка : хрестоматия : пер. с англ. и фр. : в 2 т. / отв. ред. Н. Б. Вахтин. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2012–2015. – 2 т.

Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси / НАН Беларуси, Ин-т языкознания им. Я. Коласа, Беларус. респ. фонд фундамент. исслед. ; под ред. А. Н. Булыко, Л. П. Крысина. – Минск : Беларус. навука, 1999. – 246 с.

Формановская, Н. И. Научная судьба понятия «обиходно-бытовая речь» / Н. И. Формановская // Рус. речь. – 2014. – № 1. – С. 52–55.

Хентшель, Г. Белорусский, русский и смешанная речь / Г. Хентшель // Вопр. языкознания. – 2013. – № 1. – С. 53–76.

Хентшель, Г. Одиннадцать вопросов и ответов по поводу белорусской «трасянки» / Г. Хентшель // Рус. яз. в науч. освещении. – 2017. – № 1 (33). – С. 209–250.

Хентшель, Г. Регулярная вариативность или «хаос»: Вопрос об узусе смешанной языковой разновидности на примере белорусской «трасянки» / Г. Хентшель // Вопр. языкознания. – 2016. – № 6. – С. 84–112.

Цыхун, Г. Крэалізаваны прадукт: Трасянка як аб'ект лінгвістычнага даследавання / Г. Цыхун // *Arche*. – 2000. – № 6. – С. 51–58.

Цыхун, Г. Штудыі пра «Трасянку» / Г. Цыхун. – Oldenburg : BIS, 2013. – XIV, 53 с. – (*Studia Slavica Oldenburgensia*, Bd. 22).

Швейцэр, А. Д. Введение в социалингвистику / А. Д. Швейцэр, Л. Б. Никольский. – М. : Высш. шк., 1978. – 216 с.

Яненка, Н. Асаблівасці неаднароднага вуснага маўлення жыхароў Хоцімска (на прыкладзе адной сям'і) / Н. Яненка // *Род. слова*. – 2021. – № 9. – С. 69–72.

Яненка, Н. В. Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) [Электронны рэсурс] : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Н. В. Яненка ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2018. – 27 с. – Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/207179>. – Дата доступу: 28.07.2023.

Яненка, Н. В. Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Н. В. Яненка. – Мінск, 2018. – 185 л.

Auer, P. Bilinguals Sprechen: (immer noch) eine Herausforderung für die Linguistik / P. Auer // *Sociolinguistica*. – 2006. – № 20. – S. 1–21.

Auer, P. The Monolingual Bias in Bilingualism Research, Or: Why Bilingual Talk Is (Still) a Challenge for Linguistics / P. Auer // *Bilingualism: A Social Approach* / ed. M. Heller. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. – P. 319–339.

Bayley, R. Variationist Sociolinguistics / R. Bayley // *The Oxford Handbook of Sociolinguistics* / ed.: R. Bayley, R. Cameron, C. Lucas. – New York : Oxford Univ. Press, 2013. – P. 11–30.

Bell, A. Back in style: Reworking audience design / A. Bell // *Style and Sociolinguistic Variation* / ed.: P. Eckert, J. Rickford. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2001. – P. 139–169.

Bell, A. Language style as audience design / A. Bell // *Lang. in Soc.* – 1984. – Vol. 13, iss. 2. – P. 145–204.

Brasławszczyzna: pamięć i współczesność : w 2 t. / red. E. Smułkowa. – Warszawa : Wydaw. Un-tu Warszaw., 2009–2011. – 2 t.

Chambers, J. K. Urban dialectology / J. K. Chambers, P. Trudgill // *Dialectology. Cambridge Textbooks in Linguistics* / J. K. Chambers, P. Trudgill. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1998. – P. 45–53.

Dubois, S. The Variationist Approach toward Discourse Structural Effects and Socio-interactive Dynamics / S. Dubois, D. Sankoff // *The Handbook of Discourse Analysis* / ed.: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton. – Oxford : Blackwell Publishers, 2001. – P. 282–303.

Halliday, M. Language as a Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning / M. Halliday. – London : Univ. Park Press, 1978. – 256 p.

Hentschel, G. Das Schlesische und seine Sprecher: Etablierung in der Gesellschaft, Attitüden, Vitalität der Germanismen / Śląski lekt i jego użytkownicy: rozpowszechnienie, postawy społeczne wobec śląszczyzny, żywotność germanizmów w lekcie śląskim / G. Hentschel, J. Tambor, I. Fekete. – Berlin [u. a.] : Peter Lang, 2021. – 344 S.

Hentschel, G. «Trasjanka»: Eine Fallstudie zur Sprachmischung in Weißrussland / G. Hentschel, S. Tesch // *Marginal Linguistic Identities. Studies in Slavic contact and borderland varieties* / ed. by D. Stern and C. Voss. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2006. – P. 213–243.

Jankowiak, M. Belarusian dialects in Latvian Latgale – transitional or mixed? / M. Jankowiak // *Contemporary Approaches to Dialectology* / ed. I. A. Seržant. – Bergen : Univ. of Bergen, 2014. – S. 344–372.

Konczewska, K. Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie / K. Konczewska. – Kraków : In-t Jęz. Pol. PAN, 2021. – 192 s.

Kozłowska-Doda, J. Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi (na podstawie badań terenowych z przełomu XX i XXI w.) / J. Kozłowska-Doda. – Lublin : Werset, 2021. – 536 s.

Labov, W. The social motivation of a sound change / W. Labov // *Word*. – 1963. – № 19. – P. 273–309.

Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W. Labov. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2006. – XII, 485 p.

Lewaszkiewicz, T. Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy / T. Lewaszkiewicz. – Poznań : Wydaw. Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza, 2017. – 512 s.

Milroy, L. Language and Social Networks / L. Milroy. – Oxford : Basil Blackwell, 1987. – 232 p.

Muysken, P. Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing / P. Muysken. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2000. – 306 p.

Myers-Scotton, C. Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes / C. Myers-Scotton. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2002. – XIV, 342 p.

Niedzielski, N. Linguistic accommodation / N. Niedzielski, H. Giles // *Contact Linguistics: An International Handbook of Contemporary Research* / ed.: H. Goebel [et al.]. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1996. – P. 332–342.

Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej / red.: E. Smułkowa, A. Engelking. – Warszawa : DiG, 2007. – 511 s.

Polszczyzna mówiona mieszkańców miast / red. H. Sędziak. – Białystok : Wydaw. Un-tu w Białymstoku, 2004. – 280 s.

Praktyczna stylistyka. Nie tylko dla polonistów / E. Bańkowska [i in.]. – Warszawa : Książka i wiedza, 2003. – 440 s.

Probabilistic Linguistics / ed. by R. Bod, J. Hay, S. Jannedy. – Cambridge : MIT Press, 2003. – 464 p.

Rickford, J. R. Addressee- and Topic-influenced Style Shift: a Quantitative Sociolinguistic Study / J. R. Rickford, F. McNair-Knox // *Sociolinguistic Perspectives on Register* / ed.: D. Biber, E. Finegan. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1994. – P. 235–276.

Ritchie, W. C. Social and psychological factors in language mixing / W. C. Ritchie, T. K. Bhatia // *The Handbook of bilingualism* / ed.: T. K. Bhatia, W. C. Ritchie. – Oxford : Blackwell Publishing, 2006. – P. 336–352.

Romaine, S. Variation / S. Romaine // *The Handbook of Second Language Acquisition* / ed.: C. J. Doughty, M. H. Long. – Oxford : Blackwell Publishing, 2003. – P. 409–435.

Schilling-Estes, N. Investigating stylistic variation / N. Schilling-Estes // *The Handbook of Language Variation and Change* / ed.: J. K. Chambers, P. Trudgill, N. Schilling-Estes. – Malden ; Oxford : Blackwell Publishing, 2002. – P. 375–401.

Style and social identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity / ed. by P. Auer. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2007. – VIII, 513 p.

Style and Sociolinguistic Variation / ed.: P. Eckert, J. R. Rickford. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2001. – XVI, 341 p.

Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede / Hrsg.: G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2014. – VI, 394 S.

Trudgill, P. J. *Dialects in Contact* / P. J. Trudgill. – Oxford : Blackwell, 1986. – 174 p.

Żebrowska, A. *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego* / A. Żebrowska. – Poznań : Wydaw. Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza, 2020. – 320 s.

ДАДАТКІ

1. Апісанне сітуацый камунікацыі

Табліца Д.1

**Сямейныя запісы 2008 г. (асноўная частка)
і 2010 г. (маўленне інфарманта R)**

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
1	A, B, N	Кухня	Пра сваякоў
2	A, N, C	Тое ж	Пра цыгарэты, работу C
3	A, C	»	Пра провады, на якія збіраецца ехаць C (яго хроснік ідзе ў армію). A тэлефануе ў Камунгас
4	A, N, C	»	Пра ежу
5	A, N	»	Пра мыццё посуду
6	A, N, C	»	Пра гатаванне ежы, пра работу C
7	A, N, C	»	Пра неабходнасць ехаць у вёску; пра тое, што N трэба везці на вакзал у іншы горад; пра будучы дзень нараджэння C; пра будучыя провады хросніка C у армію; пра тэрмін службы ў арміі
8	A, N, C	»	Пра тое, калі лепш гатаваць ежу: раніцай гэтага дня або ўвечары папярэдняга
9	A, N, C	»	Пра складанае сямейнае жыццё E
10	A, N, C	»	Пра будучы экзамен у N; пра сяброўку N, якая жыве параў- нальна недалёка ад Хоцімска
11	A, C	»	Пра сала, рыбу
12	A, N, C	»	Пра памеры кухні ў гаспадыні, у якой N здымае пакой

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
13	А, N, С	Кухня	Пра будучую паездку А на курсы павышэння кваліфікацыі і магчымасць яе пазбегнуць; А расказвае пра выкладчыкаў на курсах, на якіх яна была раней; інфарманты збіраюцца вячэраць, клічуць малодшую дачку (В)
14	А, N, С	Тое ж	Пра мэтазгоднасць куплі плазменнага тэлевізара; збіраюцца глядзець тэлепраграму «Званы ўжын»
15	А, N, С	»	Пра вёску
16	С і N паміж сабой, А з сяброўкай (Е) па тэлефоне	»	Пра складанае сямейнае жыццё Е, пра магчымы яе з мужам развод і падзел кватэры; пра неабходнасць N з'ездзіць у вёску, паказацца бабулі
17	N, С	»	Пра паломку машыны; пра тое, што зараз складана дастаць квіток на цягнік, бо шмат людзей некуды ездзяць; пра тое, які цягнік хадзіў раней
18	N, С, А	»	Пра жанчыну, у якой N у Мінску здымае пакой; пра тое, што С хоча пакурыць, але А не купіла цыгарэты
19	А	Зала	Пра дакументацыю па тэлефоне з калегай (сяброўскія адносіны)
20	А, N	Кухня	Пра яблыкі, бліны
21	А, N	Тое ж	Пра бліны, якія збіраюцца пазней спячы; пра неабходнасць А сесці на дыету; пра заняткі В; пра вучняў А; пра жаданне N весці ўрокі ў школе замест А, пакуль тая будзе на курсах павышэння кваліфікацыі
22	А, N, В	»	Пра музыку, серыялы
23	А, N, В	»	Пра выпяканне бліноў; пра вучобу В

Працяг табл. Д.1

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
24	A, N	Кухня	Пра бліны
25	A, N	Тое ж	Тое ж
26	A, N, C	»	Пра работу C; пра ежу
27	A, N, C	»	Пра ежу; пра знаёмую. А тэлефануе сяброўцы В, каб паклікаць В на абед
28	A, N, C, B	»	Пра тое, што В адмаўляецца есці бліны; пра цукеркі; пра аднакласнікаў N
29	C, N, A	»	Пра тушонку C і N паміж сабой; А размаўляе з сяброўкай (E) па тэлефоне, запрашае яе ў госці
30	B, D	Дзіцячы пакой	Пра касметыку, вучобу
31	A	Зала	Пра святы, курсы настаўнікаў, пра экзамены N па тэлефоне з сястрой з Расіі
32	A	Тое ж	Пра тое, што разгадала красворд у расійскім часопісе, хоча даслаць адказ па СМС
33	A, B, N, C	Кухня	Пра свята: A, B, N віншуюць C з днём нараджэння; збіраюцца ехаць у вёску; пра суседа, у кватэры якога ноччу адзначалася свята, было шумна
34	A, B, C, N	Тое ж	Пра заняткі В у геаграфічным гуртку; пра будучы дзень нараджэння В
35	A, B, N	»	Пра провады ў армію, на якія запрасілі C; пра заняткі В у геаграфічным гуртку
36	A, E, I	»	Пра чай; пра рамонт; Е расказвае пра сацыяльных работнікаў; I пра тое, як яго ледзь не падманула прадаўшчыца ў краме; пра латарэйныя білеты; А пра паездку ў вёску; пра тое, якія падарункі атрымаў C на дзень нараджэння

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
37	А, Е, І, прысутнічаюць С, N	Кухня (за сталом)	Пра латарэю; збіраюцца сядаць за стол; пра маянэз; пра тое, што С не можа выпіць, бо ўвечары збіраецца везці на машыне N на чыгуначны вакзал у іншы горад
38	А, Е, С, прысутнічаюць N, І, В	Тое ж	Пра саракавы дзень нараджэн- ня; пра настаўніцкія курсы; пра ежу
39	А, Е, В, І	Кухня	Пра прадукты; В, І пра нас- таўнікаў; пра дзень нараджэння С; збіраюцца ехаць у вёску
40	А, Е, N, І	Тое ж	Пра ежу; пра маразы ў Расіі, дзе жывуць сёстры А; пра тое, што N трэба ўзяць у дарогу ежы (яна едзе ў Мінск на вучобу пасля выходных)
41	А, В, Е	Зала	Пра тое, што С падчас рамонту замазаў некаторыя разеткі
42	А, В, N	Кухня	Пра песню, якая падабаецца N
43	А, С, N	Тое ж	Пра ежу для N у Мінск
44	А, N	»	Пра ежу для N у Мінск; А пра вяселле, на якое нядаўна ездзіла
45	А	Зала	Пра зімовы лагер, які будзе на канікулах, з калегай па тэлефоне
46	А	Тое ж	Пра магчымае наведванне Е
47	А, Е, І	Кухня	Пра сіняк у І; збіраюць на стол
48	А, К (і крыху N)	Кватэра К (разглядаюць фотаальбомы і ўспамінаюць знаёмых і падзеі)	Пра знаёмых
49	А, К (і крыху N)	Тое ж	Тое ж
50	А, К (і крыху N)	»	Пра адпачынак К на моры
51	А, К (і крыху N)	»	Тое ж

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
52	A, L	Кухня	Пра тое, што суседка зверху заліла кухню А; пра малодшую дачку А, якая была на канцэрце Ірыны Дарафеевай; пра тое, што L трэба паклеіць кухню; пра тое, як L піла чай з калегамі
53	A, L	Тое ж	Пра тое, хто едзе на курсы павышэння кваліфікацыі настаўнікаў; пра рэферат, які А трэба напісаць да паездкі на курсы
54	A, C, L	»	Пра тое, што L набыла «талерку» і цяпер у яе шмат тэлеканалаў; параўноўваюць «талерку» і кабельнае тэлебачанне; пра рыбалку, якую глядзіць па тэлевізары муж L і на якую ходзіць яе брат; пра тое, што брат L займаецца перацяжкай крэслаў; пра водпуск С; пра L і яе мужа
55	A, C, L	»	Пра водпуск, шклопакеты, іх карысць і шкоду; пра тое, як супрацоўнік Камунгаса памяняў рамы L
56	A, C, L	»	Пра тое, што L папрасіла сына адсканаваць матэрыял, але ў яго не зусім атрымалася
57	A, C, L	»	Пра маці L, якая, хоць і на пенсіі, вядзе актыўны лад жыцця; пра будучую пасяўную; пра перавагі прадуктаў, вырашчаных дома, над тымі, якія прадаюцца ў крамах
58	A, C, L	»	Пра другую адукацыю, якую хоча атрымаць L

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
59	А, С, L	Кухня	Пра парфуму фірмы «Арыфлэйм», якую замовіла L
60	С, М	Тое ж	Пра армію
61	С, М	»	Тое ж
62	С, М	»	»
63	С, М	»	Пра маладосць, закаханасць М
64	С, М	»	Пра бацькоў, іх хваробы, пра іншых сваякоў
65	С, М	»	Пра сына М, які працуе разам з С і М, і яго сям'ю
66	С, М	»	Пра сына М, яго захапленне працай па дрэве, пра сварку С і сына М нядаўна на рабоце
67	С, М	»	Пра жаданне сына М набыць дом і машыну, пра работу
68	С, N, P	Дом P	Пра блізкіх і далёкіх сваякоў, пра жыццё P
69	С, N, P	Тое ж	Пра слыхавы апарат, які P набыла для бацькі С (свайго брата)
70	С, N, P	»	Пра ўнучку P, якая пасля вучобы працуе ў рэстаране, атрымала пакой у інтэрнаце, сустрэкаецца з хлопцам
71	С, N, P	»	Пра рэстаран, у якім працуе ўнучка P
72	С, N, P	»	Пра сваякоў
73	С, N, P	»	Тое ж
74–79	N, R	Кватэра R	Пра дзяцінства і юнацтва R, у тым ліку вучобу ў школе, вучылішчы; пра службу ў арміі; пра работу, сям'ю R; пра вучобу N, агульных настаўнікаў суразмоўцаў. На некалькі хвілін у пакой зайшла дачка R, узяла падручнік і выйшла

Службовыя запісы, 2013

Дыялог	Інфарманты – удзельнікі размовы	Месца размовы	Тэмы размовы
80–82	А, Л з калегамі	Школа	Пра рознае (сяброўскія размовы з калегамі (жанчынамі) у пазаўрочны час)
83–87	С з калегамі	Будоўля	Пра рознае (сяброўскія размовы з калегамі-будаўнікамі (мужчынамі))
88–96	К з калегамі	Гандлёвая кропка ў гандлёвым цэнтры	Пра рознае (сяброўскія размовы з калегамі- прадаўшчыцамі (жанчынамі))
97	А, Л з калегамі	Школа	Пра рознае (сяброўскія размовы з калегамі (жанчынамі) у пазаўрочны час)

2. Характарыстыка інфармантаў

А – жанчына 1966 г. н., нар. у в. Мосін Хоцімскага р-на. Адукацыя: пачатковая школа (1–4-ы класы) – в. Мосін Хоцімскага р-на. Мова навучання – беларуская. 5–8-ы класы – в. Чарняўка Хоцімскага р-на. Мова навучання – беларуская. 9–10-ы класы – в. Бярозкі Хоцімскага р-на. Мова навучання – руская. Мова сям’і – мясцовая гаворка. У 1983 г. пераехала ў с. Леніна Горацкага р-на Магілёўскай вобл., паступіла вучыцца ў вучылішча. Мова выкладання ў вучылішчы – руская. Сем гадоў працавала настаўніцай пачатковых класаў у школе ў в. Енаполле Хоцімскага р-на, выкладала на беларускай мове. У 1988 г. прыехала ў Хоцімск на пастаяннае месца жыхарства, некалькі гадоў ездзіла ў в. Енаполле на работу. З 1992 г. працуе ў школе ў Хоцімску (настаўніца пачатковых класаў), выкладае на рускай мове. Муж – выхадзец з вёскі. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

В – дзяўчына 1994 г. н., нар. у Хоцімску. Школьніца. Мова навучання ў школе – руская. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

С – мужчына 1964 г. н., нар. у в. Канава Хоцімскага р-на. Адукацыя: пачатковая школа (1–4-ы класы) – в. Канава Хоцімскага р-на. Мова навучання – беларуская. 5–8-ы класы – в. Баханы Хоцімскага р-на. Мова навучання – беларуская. Мова сям’і – мясцовая гаворка. У 1979 г.

прыехаў у Хоцімск, паступіў вучыцца ў вучылішча. Мова выкладання ў вучылішчы – руская. З 1981 па 1982 г. працаваў у в. Канава Хоцімскага р-на (трактарыст). У 1982 г. пайшоў у армію. У 1984–1988 гг. працаваў у калгасе ў в. Канава. У 1988 г. прыехаў працаваць у Хоцімск, дзе з таго часу і жыве. Будаўнік. Жонка нарадзілася ў вёсцы. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

Д – дзяўчына 1994 г. н., нар. у Хоцімску. Школьніца. Мова навучання ў школе – руская. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія.

Е – жанчына 1968 г. н., нар. у Лунінецкім р-не Брэсцкай вобл. Скончыла школу там жа, мова навучання – руская. Мова сям’і – мясцовая гаворка. У 1983 г. пераехала ў г. Лунінец, паступіла вучыцца ў вучылішча. Мова выкладання ў вучылішчы – руская. Прыкладна ў 1986 г. прыехала па размеркаванні ў Хоцімск, дзе з таго часу і жыве. Медсястра. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

І – хлопец 1995 г. н., нар. у Хоцімску. Школьнік. Мова навучання ў школе – руская. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

К – жанчына 1966 г. н., нар. у в. Мосін Хоцімскага р-на. Адукацыя: пачатковая школа (1–4-ы класы) – в. Мосін Хоцімскага р-на. Мова навучання – беларуская. 5–8-ы класы – в. Чарняўка Хоцімскага р-на. Мова навучання – беларуская. 9–10-ы класы – в. Бярозкі Хоцімскага р-на. Мова навучання – руская. Мова сям’і – мясцовая гаворка. У 1983 г. пераехала ў г. Бабруйск, паступіла вучыцца ў вучылішча. Мова выкладання ў вучылішчы – руская. Пасля вучылішча па размеркаванні прыехала ў Хоцімск, дзе з таго часу і жыве. Працавала медсястрой, на момант збору запісаў з’яўлялася прыватным прадпрымальнікам. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія.

Л – жанчына 1970 г. н., нар. у Хоцімску. Скончыла школу ў Хоцімску, мова навучання – руская. У 1985 г. пераехала ў с. Леніна Горацкага р-на Магілёўскай вобл., паступіла вучыцца ў вучылішча. Мова выкладання ў вучылішчы – руская. Па размеркаванні прыехала ў Хоцімск, дзе з таго часу і жыве. Настаўніца пачатковых класаў. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія.

М – мужчына 1952 г. н., нар. у Данецкай вобл., Украіна. Скончыў школу ў в. Ветка Хоцімскага р-на, мова навучання – беларуская. Мова сям’і – мясцовая гаворка. Муляр. Жыў ва Украіне адзін год пасля нараджэння, потым – у в. Ветка Хоцімскага р-на, у 1982 г. пераехаў у Хоцімск на пастаяннае месца жыхарства. Каля пяці гадоў працаваў у Арлоўскай вобл. у Расіі. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

Н – дзяўчына 1988 г. н., нар. у Хоцімску. Скончыла школу ў Хоцімску, мова навучання – руская. У 2006 г. пераехала ў горад, паступіла

вучыцца ва ўніверсітэт. Мова выкладання ва ўніверсітэце – руская, беларуская. Студэнтка. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

Р – жанчына 1939 г. н., нар. у в. Канава Хоцімскага р-на. Скончыла школу ў в. Бярозкі Хоцімскага р-на, мова навучання – беларуская. Працавала ў калгасе. Выйшла замуж, пераехала ў в. Шаладонаўка (побач з Хоцімскам). Пайшла на пенсію, пераехала ў Хоцімск. На момант збору запісаў жыла тут тры-чатыры гады. Мова сям’і – мясцовая гаворка. Пенсіянерка. Адносіны з іншымі інфармантамі – сямейныя.

Р – мужчына 1979 г. н., нар. у Арлюўскай вобл., Расія. У 1981 г. пераехаў у Хоцімск на пастаяннае месца жыхарства. Скончыў школу ў Хоцімску, мова навучання – руская. У 1996 г. пераехаў у горад, паступіў у вучылішча. Мова выкладання ў вучылішчы – руская. З 1997 па 1998 г. службы ў арміі ў г. Магілёве. З 1998 па 2000 г. службы па кантракце ў Асіповіцкім р-не Мінскай вобл. Мова зносін – змешаная беларуска-руская. Муляр. Жонка нарадзілася ў горадзе. Адносіны з іншымі інфармантамі – сяброўскія або сямейныя.

3. Колькаснае размеркаванне варыянтаў аналізуемых пераменных у маўленні інфармантаў

Сямейныя запісы

Табліца Д.3
Фрыкатыўны [г] / выбухны [г]

[г]	[г]
1729	5
1734	

Табліца Д.4
Цвёрды [ч] / мяккі [ч’]

[ч]	[ч’]
1821	169
1990	

Цвёрды [р] / мяккі [р’]

Сустракаецца 13 выпадкаў выкарыстання інфармантамі цвёрдага [р] на месцы мяккага [р’].

Табліца Д.5

Зычныя [дз’] / [д’]

[дз’]	[д’]
1759	5
1764	

Табліца Д.6

Зычныя [ц’] / [т’]

[ц’]	[т’]
2810	26
2836	

Таблиця Д.7

**Корань йак- / ік- / как- займеннікавага прыметніка
і прыслоўя, злучніка, часціцы**

Інфармант	йак'ей і формы, йак	ік'ей і формы	какой і формы, как	ак'ей
A	60	11	24	0
B	8	6	1	0
C	29	6	0	0
D	1	0	0	0
E	3	2	1	0
I	2	0	0	0
K	15	14	27	0
L	13	3	11	0
M	6	0	28	0
N	10	4	11	1
P	25	0	1	0
R	0	0	81	0
Усяго	172	46	185	1
Усяго адзінак	404			

Таблиця Д.8

Корань йон- (йан-) / ін- / он- (ан-) асабовых займеннікаў 3-й асобы

Інфармант	йон, йанá, йанó, йаньí	інá, інó, іньí	он, анá, анó, ан'í	на	аньí
A	83	48	21	2	1
B	7	5	1	0	0
C	43	19	5	0	0
D	0	0	0	0	0
E	0	1	1	0	0
I	0	0	0	0	0
K	12	9	10	0	0
L	26	32	11	0	1
M	41	20	9	0	2
N	10	20	19	0	0
P	29	33	0	0	0
R	12	23	43	1	0
Усяго	263	210	120	3	4
Усяго адзінак	600				

Таблиця Д.9

Канчатак роднаго склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р. (-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва)¹

Інфармант	-ога, -ага, -ыга // -іга	-ова, -ава, -ыва // -іва
A	43 (41 // 2)	14 (14 // 0)
B	1 (1 // 0)	0
C	12 (10 // 2)	4 (4 // 0)
D	0	1 (1 // 0)
E	4 (4 // 0)	1 (1 // 0)
I	0	0
K	3 (3 // 0)	0
L	2 (2 // 0)	0
M	9 (9 // 0)	7 (5 // 2)
N	4 (4 // 0)	4 (4 // 0)
P	1 (1 // 0)	0
R	3 (3 // 0)	51 (50 // 1)
Усяго	82	82
Усяго адзінак	164	

Таблиця Д.10

Канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу з мяккім/цвёрдым зычным (-еі', -іі', -уі', -аі' / -от, -ит, -ут, -ат)

Інфармант	Канчатак з мяккім зычным (ідз'еі', пайдз'еі', ідўі', пайдўі')	Канчатак з цвёрдым зычным (ідз'от, пайдз'от, ідўт, пайдўт)
A	138	51
B	14	0
C	90	0
D	3	0
E	11	2
I	3	0
K	19	19
L	33	36
M	110	37
N	36	49
P	51	0
R	46	94
Усяго	554	288
Усяго адзінак	842	

¹ Разглядаюцца канчаткі пасля цвёрдых // мяккіх асноў.

Таблиця Д.11

Суфікс -й / -л дзєясловаў прошлага часу адз. л. м. р.

Інфармант	-й	-л
А	46	4
В	14	0
С	106	0
Д	0	0
Е	8	0
І	2	0
К	16	0
Л	53	2
М	59	76
Н	24	12
Р	26	0
Р	174	20
Усяго	528	114
Усяго адзінак	642	

Таблиця Д.12

Постфікс -с'а / -с'¹

Інфармант	-с'а	-с'
А	5	38
В	1	2
С	2	13
Д	1	0
Е	0	2
І	0	0
К	16	8
Л	2	8
М	5	8
Н	0	24
Р	10	1
Р	12	31
Усяго	54	135
Усяго адзінак	189	

¹ Разглядаюцца наступныя формы дзєясловаў: прошлы час ж. і н. р. адз. л. (вучылася); прошлы час мн. л. (вучыліся).

Табліца Д.13

Варыянты ба́чыц' / в'ідз'ец'	
ба́чыц'	в'ідз'ец'
3	109
112	

Табліца Д.14

Варыянты бу́л'ба / карто́шка	
бу́л'ба	карто́шка
2	12
14	

Табліца Д.15

Варыянты грóшы / дз'ён'г'і	
грóшы	дз'ён'г'і
8	24
32	

Табліца Д.16

Варыянты ба́ц'ка / ац'ёц	
ба́ц'ка	ац'ёц
31	5
36	

Службовыя запісы

Табліца Д.17

Фрыкатыўны [г] / выбухны [г']	
[г]	[г']
487	7
494	

Табліца Д.18

Цвёрды [ч] / мяккі [ч']	
[ч]	[ч']
478	18
496	

Цвёрды [р] / мяккі [р']

Сустракаюцца 4 выпадкі выкарыстання інфармантамі цвёрдага [р] на месцы мякакага [р'].

Зычныя [дз'] / [д'], [ц'] / [т']

Няма выпадкаў адсутнасці дзекання/цекання.

Табліца Д.19

Корань йак- / ік- / как- займеннікавага прыметніка і прыслоўя, злучніка, часціцы

Інфармант	йак'ёй і формы, йак	ік'ёй і формы	како́й і формы, как	ак'ёй
А	5	2	23	0
С	20	0	0	0
К	10	10	21	0

Інфармант	йак'ей і формы, йак	ік'ей і формы	какой і формы, как	ак'ей
L	10	1	6	0
Усяго	45	13	50	0
Усяго адзінак	108			

Табліца Д.20

**Корань йон- (йан-) / ін- / он- (ан-)
асабовых займеннікаў 3-й асобы**

Інфармант	йон, йанá, йанó, йаньí	інá, інó, іньí	он, анá, анó, ан'í	на	аньí
A	4	12	37	0	0
C	26	6	0	0	0
K	7	16	13	0	1
L	14	7	2	0	0
Усяго	51	41	52	0	1
Усяго адзінак	145				

Табліца Д.21

**Канчатак роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых
прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р.
(-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва)¹**

Інфармант	-ога, -ага, -ыга // -іга	-ова, -ава, -ыва // -іва
A	7 (6 // 1)	6 (6 // 0)
C	3 (3 // 0)	0 (0 // 0)
K	10 (8 // 2)	0 (0 // 0)
L	8 (8 // 0)	1 (1 // 0)
Усяго	28	7
Усяго адзінак	35	

Табліца Д.22

**Канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга
і будучага простага часу з мяккім/цвёрдым зычным
(-ец', -іц', -уц', -ац' / -от, -іт, -ут, -ат)**

Інфармант	Канчатак з мяккім зычным (ідз'ец', пайдз'ец', ідуц', пайдуц')	Канчатак з цвёрдым зычным (ідз'от, пайдз'от, ідут, пайдут)
A	21	55
C	55	0

¹ Разглядаюцца канчаткі пасля цвёрдых // мяккіх асноў.

Інфармант	Канчатак з мяккім зычным (ідз'ец', пайдз'ец', ідуц', пайдуц')	Канчатак з цвёрдым зычным (ідз'от, пайдз'от, ідут, пайдут)
К	68	52
L	46	22
Усяго	190	129
Усяго адзінак	319	

Табліца Д.23

**Суфікс -ў / -лдзеясловаў
прошлага часу адз. л. м. р.**

Інфармант	-ў	-л
A	11	10
C	56	0
K	7	2
L	8	2
Усяго	82	14
Усяго адзінак	96	

Табліца Д.24

Постфікс -с'а / -с'¹

Інфармант	-с'а	-с'
A	0	17
C	0	4
K	3	5
L	2	10
Усяго	5	36
Усяго адзінак	41	

Табліца Д.25

Табліца Д.26

Варыянты

ба'чыц' / в'і'дз'ец'

<i>ба'чыц'</i>	<i>в'і'дз'ец'</i>
6	13
19	

Варыянты

бу'л'ба / карто'шка

<i>бу'л'ба</i>	<i>карто'шка</i>
3	0
3	

¹ Разглядаюцца наступныя формы дзеясловаў: прошлы час ж. і н. р. адз. л. (*вучылася*); прошлы час мн. л. (*вучыліся*).

Табліца Д.27

Варыянты
гро́шы / дз'е́н'з'і

<i>гро́шы</i>	<i>дз'е́н'з'і</i>
0	5
5	

Табліца Д.28

Варыянты
ба́ў'ка / ац'е́ў

<i>ба́ў'ка</i>	<i>ац'е́ў</i>
0	0
0	

Прадмова	3
Уводзіны	6
1. Тэарэтычныя асновы вывучэння гетэрагеннага гарадскога маўлення	8
1.1. Вуснае гетэрагеннае маўленне беларусаў як аб'ект (сацыя)лінгвістычных даследаванняў.....	8
1.2. Вывучэнне варыянтнасці ў гутарковым маўленні ў беларускай і славянскай лінгвістыцы	18
1.3. Варыяцыйнісцкая парадыгма як тэарэтычная рамка для вывучэння варыянтнасці ў гетэрагенным вусным маўленні	25
1.3.1. Варыяцыйнісцкая сацыялінгвістыка.....	25
1.3.2. Віды варыянтнасці ў матэрыяле	31
1.4. Матэрыял для аналізу.....	36
1.4.1. Характарыстыка запісаў.....	36
1.4.2. Асаблівасці хоцімскай гаворкі	38
1.4.3. Кваліфікацыя матэрыялу	41
1.5. Методыка збору і аналізу матэрыялу	42
2. Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле сямейных запісаў)	50
2.1. Фанетычная варыянтнасць.....	50
2.1.1. Фрыкатыўны [г] / выбухны [г].....	50
2.1.2. Цвёрды [ч] / мяккі [ч']	54
2.1.3. Цвёрды [р] / мяккі [р']	65
2.1.4. Зычныя [дз'] / [д'], [ц'] / [т'].....	68
2.1.5. Корань <i>йак-</i> / <i>ік-</i> / <i>как-</i> займеннікавага прыметніка і прыслоўя, злучніка, часціцы.....	72
2.1.6. Корань <i>йон-</i> (<i>йан-</i>) / <i>ін-</i> / <i>он-</i> (<i>ан-</i>) асабовых займеннікаў 3-й асобы.....	77
2.2. Марфалагічная варыянтнасць	83
2.2.1. Канчатак роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага і ніякага роду (<i>-ога</i> , <i>-ага</i> , <i>-ыга</i> , <i>-іга</i> / <i>-ова</i> , <i>-ава</i> , <i>-ыва</i> , <i>-іва</i>)	83

2.2.2. Канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу з мяккім/цвёрдым зычным (-еў', -іц', -уц', -ац' / -от, -іт, -ут, -ат)	89
2.2.3. Суфікс -ў / -л дзеясловаў прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду	98
2.2.4. Постфікс -с'а / -с'	104
2.3. Лексічная варыянтнасць	110
2.3.1. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>бацьц'</i> / <i>в'ідз'еў'</i>	111
2.3.2. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>бўл'ба</i> / <i>картбішка</i>	114
2.3.3. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>гробы</i> / <i>дз'ён'г'і</i>	116
2.3.4. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>бац'ка</i> / <i>ац'еў</i>	118
3. Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле службовых запісаў)	126
3.1. Фанетычная варыянтнасць	126
3.1.1. Фрыкатыўны [г] / выбухны [г]	126
3.1.2. Цвёрды [ч] / мяккі [ч']	128
3.1.3. Цвёрды [р] / мяккі [р']	131
3.1.4. Зычныя [дз'] / [д'], [ц'] / [т']	132
3.1.5. Корань <i>йак-</i> / <i>ік-</i> / <i>как-</i> займеннікавага прыметніка і прыслоўя, злучніка, часціцы	132
3.1.6. Корань <i>йон-</i> (<i>йан-</i>) / <i>ін-</i> / <i>он-</i> (<i>ан-</i>) асабовых займеннікаў 3-й асобы	135
3.2. Марфалагічная варыянтнасць	138
3.2.1. Канчатак роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага і ніякага роду (-ога, -ага, -ыга, -іга / -ова, -ава, -ыва, -іва)	138
3.2.2. Канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу з мяккім/цвёрдым зычным (-еў', -іц', -уц', -ац' / -от, -іт, -ут, -ат)	140
3.2.3. Суфікс -ў / -л дзеясловаў прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду	145
3.2.4. Постфікс -с'а / -с'	147

3.3. Лексичная варыянтнасць	148
3.3.1. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>ба́чыц' / в'ідз'ец'</i>	148
3.3.2. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>бу́л'ба / картбішка</i>	150
3.3.3. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>грóшы / дз'ён'г'і</i>	151
3.3.4. Характар размеркавання ў маўленні інфармантаў варыянтаў <i>ба́ц'ка / ац'ец</i>	153
Слоўнік тэрмінаў	158
Спіс літаратуры	160
Дадаткі	165
1. Апісанне сітуацый камунікацыі	165
2. Характарыстыка інфармантаў	171
3. Колькаснае размеркаванне варыянтаў аналізуемых пераменных у маўленні інфармантаў	173
Сямейныя запісы	173
Службовыя запісы	177

Вучэбнае выданне

Яфімава Наталля Васілеўна

**СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА:
АСАБЛІВАСЦІ ГЕТЭРАГЕННАГА
ГАРАДСКОГА МАЎЛЕННЯ**

Дапаможнік

Рэдактар *Ж. В. Запартыка*

Мастак вокладкі *А. А. Рабкевіч*

Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*

Камп'ютарная вёрстка *Л. У. Луцэвіч*

Падпісана да друку 15.03.2024. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.

Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 10,69. Ул.-выд. арк. 11,19.

Тыраж 50 экз. Заказ.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.